नं०: ४-६ घ III भाग: ३य

सिद्धान्त सुधानिधिः

पत्र संख्या: ३२१—६१

सिद्धान्त सुधानिधिः

रूपत्वात् निष्कार्यः प्रवर्तकत्वेन स्वा सामान्यधर्म इति दोषता इव स्थं· आल्त्वाद्युरस्कारेणाप्रवृत्तानामपि धर्माणां
आल्त्वावच्छेदेन प्रवृत्तिनियमाभावात्· प्रतिज्ञाल्त्वाद्यवभावात्· बाधकशास्त्रफलानुपधायित्वमात्रं कार्यं न यो
कत्वावच्छिन्नतं तस्य ग्राह्येऽपि तस्यापि तुल्यत्वात् तस्मात् हस्तायत्वात् स्थानिवद्भावो भवतीति सिद्धं· यद्यपि कार्यकालपक्षे
या देशे सुपस्थानाया एवातिदेशः तस्या अपि शास्त्रीयत्वात् तच्चाल्विधित्वशंकैव नास्ति ततः अपि चानुपस्थितेऽहे वदी
विसिद्धिः तथापि यथोद्देशपक्षमाश्रित्यैतदुक्तं· अथ वाल्कणां स्वार्थे परस्परा शब्द प्रयोगे विनापतिं न दृष्टं प्रत्ययात्· अ
ने योगाद्विधिकित् रमायो मुखं च इत्यादौ लोके मासमग्रिहोत्रं जुहोतीत्यादौ दर्शनात् रेव तथा स्वीकारात् न्यादेशस्था
निपदयोः सामानाधिकरण्ये आदेशस्य स्थान्यादेशो भवतीति वाक्यार्थपर्यवसानसंभवादादेशस्य स्थानिरूपत्वा
पत्तिः आदेशविधिवैयर्थ्यात्· न च स्व न द्वय प्रमाणापाक्षिकत्वं· वालिटी तस्य वैयर्थ्यात्· न च वद्विंडोऽन्यो वाया
आदेशविकल्पविनियमार्थं तत्· विभाषा ल्लुङ्ल्लृङोरित्यादौ विभाषावैयर्थ्यात्· अत आह विभाषाबलेन स्वागमादेशा
विधानमात्रादेव सिद्धेः स्याद्भूभ्रूयौ प्रान्तृपद्द्यसिद्धौ ग्रहेः भूहि स्यादिवैयर्थ्यात्तेन· अत्राहुः तथा स्थानी आदे

सि॰ह

231

शस्य संज्ञा स्यात्· संज्ञासूत्रारंभप्रसंगात्· ततश्चाङो यमहनः इत्यात्मनेपदं हन्वधेः स्थान्यनुहन्ते· नच स्वरूपस्यापि ग्र
हणं· अशब्दसंज्ञेति निषेधात्· न चानल्विधाविति देशस्य प्रथमनिर्देशापत्तिः तद्देशप्रवृत्तिविधौ व्यवहारे नियम
रमिपक्षे संज्ञायास्त्वोदेशपरत्वात्· न चैवं धियहणमेवकर्त्तव्यमिति वाच्यं वायहिं स्याद्यामिति भोवादिकस्यापि ग्रहणा
पत्तेः· स्थानिनश्चादेशः संज्ञेत्यर्थे अस्यापितिकोः यातिभ्योऽङि· तत्र स्थानिपदेन चक्षिङः एवग्रहणापत्त्या सम्बद्ध
स्थानाङः स्यात्· अस्वोतिपक्षे तु न स्यादित्यनिष्टं दुर्वारं अथैवं चक्षिङ्· इत्येव ब्रूयात् इन्नुबन्धनिर्देशात्· यङ्लुग्वा
न्तेभ्यो मा भूदिति चेत्सत्यं· तथापि ञ्याङ् कुटादित्वे ञ्यादिति इङः ञाङो ग्रहणापत्तेः· स्थानिमात्रग्रहणे इङि· तेनेव वाध्या वाम्
नमेरिद्रूपस्येव देविपक्षेतु इत्यागतो इङः अथ्यपने इक्स्मरणे इत्ये वामिव ग्रहणस्यात्· स्थानिनांबहुत्वात्वाभिप्र
रागगेरवापक्ष्या आदेशग्रहणस्य स्वरूपतोगमेर्ग्रहणेलिंगत्वात्तेयोगात्· न चैवं प्रकरणात्तरस्वैदं सूत्रमार
भ्यतां वक्तव्य करणाच्यी त्यागाधीनता प्रवानरोधादिति वाच्यं तथास्या आदेशपदग्रहणात्वरपक्षे तस्यानुमानिका
देशसंग्रहार्थत्वादुपपत्तेः काममस्तिदिस्यतां स्था सन्धानत्वस्यमात्र स्यापि वक्तरणं विनानुपपत्तेश्च· स्था

राम

स्यात्

देशेन एवं सामान्यत्र संज्ञाकरणोपतिविना कथमौपिनिदेशाल्लोभः किंतु ङिग्रहणा ह्यविति चेन्नैवं नह्यकासेडिति निषेधेनाक
ङित्वस्य संज्ञात्वाभावसिद्धेः तस्य कित्संज्ञायाश्च प्राप्तत्वान्निषेधानर्हत्वात् न च मृडमृदे इत्यादिना प्रसक्ताया निषेधः न
च हृप प्राभारपाच्यविकल्पो ह्येतिनवाच्यं मडेत्पादेवावचने नैव संभवात् निष्ठा शीङिड्यादिवे पृथगोच्येः तत्र केनापि
कित्संज्ञायाप्राप्तेः अत एव ङिद्विदप्यतिदेशः कित्साहचर्यात् तस्य संज्ञान्वयाहित्यादिसूत्रे ङे स्येव ग्रहणापत्त्या
नावश्यमेतस्य संप्रसारणाप्राप्त्यभावान्नावशारति निषेधस्यैव प्राप्तेः किं च सूत्रेकिति ङितीत्यर्थावश्यकत्वपा
तसंज्ञास्वरूपानुच्चारणात् उक्तसंज्ञायाग्रहणात् गाङ्कुटादिभ्य इत्यत्र कुटादिग्रहणवैयर्थ्यान्न बहुग्रहणोप
त्तात्तुपिहासंज्ञाकरणानुपयोगादतिदेशः किंच नेत्यादिसूत्रेयत्पादौ तु संज्ञाप्रकरणोभावादिति दिक् नवादेशाग्रहणां
व्यर्थं स्यानिशब्दस्य संवेधि कतयास्थाविवक्षितेपमानथैव तत्त्वाभावात् पितृवदधीता इत्युक्ते पुत्रवत् सापेन्नथास
स्तेर्भूरित्यादेशप्रसङ्गस्यैवादेशस्य स्थानिवत्त्वं स्पष्टं ते न तानुमानिकस्मनेह्वरित्यादेः आदेशग्रहणसामर्थ्यात्

हं

सि॰ कौ॰ ध्यवसत्स्थानि [illegible] एवं तथा हि सत्तुः इत्यत्र इ
२३५ कारोकाराभ्यां स्थान्यादेशाभ्यां तद्दोषा वनुमीयते तथा च तेषु रीति फलितोर्थः न च इकारमात्रस्य उक्तं येके देशविकृत
स्यानन्यत्वात् दर्शनाभविष्यतीति वाच्यं अर्थवत्त्वेन स्थान्यादेशभावविश्रामात् स्थानोप्रसंग न्नूपस्य वानर्थकेनु
पपत्तेः अर्थापत्तार्थस्य प्रयोगस्यार्थवत्त्वेव संभवात् ह्रेः सिद्धित्वात् दृष्टान्ते न तत्स्वाभावेपि संभवस्य गायोगात् तदुक्तं वार्ति
कस्कृताः सर्वे सर्वपादादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते यद्देहमर्थवत्त्वं तथा च वस्तु
तो विकारो नास्त्येव किंतु तादृशप्रसंगेन्यादृशः प्रयोक्तव्य इति शास्त्रार्थे स्थान्यपगमे न्यादेशोपजन इति बुद्धिमा
त्रमित्यर्थभावः यद्वार्तिकं कार्यपरिणामाद्वेति कार्यपदं ज्ञानपरं तथा च तद्विधिप्रयुक्तव्यतिरेकप्रयोगित्वं स्थानि
त्वं तद्वितिरेकप्रयोजकविधिविधेयत्वं चादेशत्वमिति फलितार्थः अथैवमपवादे पुनरुत्सर्गे सति स्यात् अस्य प्रसंगेप्य राम
विधानस्य तत्रापि सत्त्वेन स्थान्यादेशभावसत्त्वात् तथा च कथमयं तादृगपरान्तत्वप्रयुक्तो ङस्यादेव मन्यत्रापी
ति चेत् अत्र वार्तिकं सिद्धं तु षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थानित्वं च नादिति षष्ठी स्थाने योगेत्यतः संख्या तद्भेदेऽपि इत्यर्थः अ

पवा द्यस्य च षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने विध्यभावात् नाभिनन्नमे दिदे मांदो अर्थ्ये प्रथमा विभुवरारवरोमाद्यस्य सप्त
यात्रिषयाभिन्नाप्रवशाद्वा विभ्रव: शब्दात् नेप्रसवो ऽनभिधानात्· एतेन सूत्र इद्ग्रहणं सन्ता सूत्रे षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने
श्रोदेशा भवंतीति भाष्यं यथाश्रुतमेव व्याख्यातं कैयटेन तु स्थानान्यथाभिधानसामर्थ्य स्त्वे वादेशा वमिपवं एत
याव्याख्यातं· तस्यायमाशय: सन्नाद्येतारातिसूत्रे हभाष्यकृतोक्तं स्थानिवद्भिरत्र षष्ठीग्रहणानि वृत्तं न्यथा
परादेष्यसोप्रसंग: शवाद्यपवादानां श पनादीनां शिकरणेन तद्भावप्राप्त्याद्दिति· अन्यथा सन्नाद्यन्तसूत्र
प्रत्याख्यानानुपपत्तेरिति· एतत्सूत्रेप्येवं अर्थाश्चिज्जिद्दग्यर्थशिन्त्वमस्य· ननु भिन्नत्वादेवतासिद्धं सन्नाद्यु
क्तार्थ· स्थानिवद्भावाभित्वे नु विकरणस्यापितथात्वाद्नुदात्तत्वे नास्य नुदा· लि· इद्वुपदेशाद्धि लोदेशसा
र्वधातुकस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरेणो वपरिशेषात् धातुदात्तत्वस्यात्· द्विवागतो ऽनेकाचो धातोरभावात् तत्र धातु
स्वरेणाद्युदात्तत्व प्राप्तावाद्युदात्तं मिनिविमिवक्त मशक्यत्वात्· स्ववाद्यर्थे कार्यं न इति धातुरनेकाच: तत्र वार्ता

सि॰ कु॰
२३६

वादस्य रूपविकल्पार्थतयाधातुत्वं न तत्रापीति· ततो वा हन्यमाना। सारा वा ल्मानि देश्ल्ह तेनिभा दश्य योगेश्वार्थेवाश
ब्दमाश्रित्य कथयिष्यते वेदार्थात्· न च भूवादिपाठ देवशासिद्धिः दृश्यस्य सन्नेतोहित्याघ्रन्तगिराका यार्थं तत्या पुण्य
ते· मेवं· तात्तील्याद्रे चानपि प्रकृतेरा घुद्दभार्थं तयालित्वस्य सार्थक्यात्· तत्रत्वादेशत्वाभावादनुदात्तत्वाभावे
धातुत्वशंकातो दान प्राप्तेः न चैवं रूपनीतिनिषेपिविस्व रूप दुर्बोधत्वं नित्यत्व रस्य सन्निशिष्टत्वात्· न चान्यत्र विकरणो भ्य
इतिपर्युदासः सोवधिः सप्तम्या स्वहोऽस सप्तम्या इतिविकरणां तस्यापंयस्व रेतन्तु विकरणस्यपि तदद्शनेः नन्वेतद्दोष
वायंनरेवष्टीति घुसंज्ञासूत्रस्थ भाष्यविरुद्धः हायमानरूमित्राप्यतोहमं रूपनित्वाघुसंज्ञाभिन्नफलभेदापत्त्या
द्वित्वादिपाठस्य दुर्वचत्वात्· मेवं अनभिधानाद्दित्यानशेषकत्वाच्च· यद्वाप्माघुदाप्तावमेवेदं यथोत्तरं मुनीनां
प्रामाण्यमितिस्वीकारात्· अतएव प्रयोगा हाशब्दोधा तेन भूत इतिमतेतुनस्याघुसंज्ञाविषयकतयाप्रमेवस्थि
तार्थता नहि वानशिष्याघुसंज्ञात्वं लभ्यते पर्युदासस्य विकरणाप्रयुक्तस्व रमोत्र विषयकत्वाभिमानेष

राम॰

ऽतिसूत्रे भाष्यके यट सिद्धत्वात् । एवं तर्हि एवं बानपोऽप्यनंतोदत्त्वस्य दुर्लभत्वात् यत्त्वत्र सूत्रेकैयटेनोक्तं । तायमा
नवृत्ति वानशित्रभ्रमेतपुरार्थमित्वमिति । तस्मृष्य यमात्रे । तस्मान्नियमार्थशित्वं पुत्वनि र्त्यर्थमितिकथं तस्य
पवादेउत्संगहातनेति ज्ञापकत्वमिति एवं पक्षः । अत्रोयरः लहपानुरोधात्सामान्यापेक्षं ज्ञापकमेव शित्वमाश्री
यते । ननु नियमार्थमिति यद्वा कापवादस्य टकः । किंत्वउभार्थे प्रमाणं । अनर्थविधाविति किं । तेन तस्मात्तस्यात स्मिं
त्वविधौ माभूत् । अलाविधौ यथा महोरस्केनेति । सकारस्य स्थानिवद्भावेन विसर्जनीयस्याट्रूपे धारात्वं स्यात्
अलः परस्य विधौ यथा द्यौ । पंथाः । सः । अोह् । स्वात् । अकारश्रेपेक्षा अल्हस्यानीयत्वात् हल्ङ्याब्भ्य इति सुलो
पः स्यात् । अलो विधौ यथा । धुकाम । दिवउदित्युकारादेशस्य स्थानिवत्त्वेन वकाररूपत्वाद्धत्रोपाधो रितिलो
पः स्यात् । नच उत्वविधानसामर्थ्यं । अहर्विमलद्युइत्यादौ बलपरत्वाभावे चरितार्थत्वात् । अलिपरतो विधौ
यथा । कइष्टः । सइष्टः । इकारस्य स्थानिवद्भावेन लोपः स्यात् लोपर एवाहविधिरेव स्यात् । तद्यथात्र तकारस्य स्थानिव

६

सि·सु ने हत्रपरत्वान्नालोपः स्यात् । अत्रानेकसमासत्वाभावार्थं न विधिग्रहणं न्यायानल् इत्येवो व्यक्तं · साधुत्वार्थं प्रथमा प्र
योगेऽपि तदर्थस्याविवक्षितत्वात् यद्वा · अनल् इत्युच्यमाने अनुवादकत्वात्स्थाने योगाभावा वक्ष्याः सर्वेव सामान्या
२३५ र्थकत्वादुक्तविभक्त्यर्थोपसंग्रहार्थमित्याहुरिति वाच्यं · अप्राधान्येनाऽल्याश्रयणेऽपि स्थानिवत्त्वानिषेधार्थं विधिपदो
पादानात् · तेन प्रशंसायां देवलोऽरित्याद्युदाहरणमनुक्तविशेषणतयाऽल्याश्रयणेऽपि न स्थानिवत्त्वं · अथ यथाह हस्तिपा
दे प्राधान्येन यत्राल्पाश्रीयते तत्रैव निषेधः स्यात् · विधिग्रहणात्त्वल्याश्रयो विधिः स्वविधिरित्युत्तरपदलोपाश्रव
णात् · विशेष्यतया विशेषणतया वा अल्याश्रये निषेधप्रवृत्तिः · आश्रीयत इत्याश्रयः · एरच् · अल्माश्रयत
इति भाष्यपात्वर्थप्रदर्शनार्थं कर्मणि ल्यप्रसंगात् · अल् पदस्याऽल्याश्रयणाद्वाश्रय पदस्य गतार्थत्वाद्दप्रयोग
एव लोपशंकेयं रः · ननु वं स्थान्यनुबंधकार्यार्थ प्रमीपानिषेधापत्तावाप्रदीव्येत्यादो किमर्थं नत्वोऽप्येतानि वाच्यं · अने राम·
कान्तत्वपक्षे तेषां स्थानिवत्त्वाभावात् · एकांतत्वपक्षेऽपि सूर्यमेव लोपात् · न त्वपीति लिंगात् · अन्यथा गुर्वी

६

५ नच्छीलाभः अचलादिति प्रथमावयुपधनोते आत्वा प अदेशविरोधात् मल्ग्रहणमहः तथाच अलोन्त्यादेशोस्यस्य भ ५
नस्यार्वधातुकस्य उसो रेफः द्विवे अज्ञादित्वाभावात् तंदम्भ्यासाधुत्वात्वं न स्यात् प्रकृत्या ग्रकर्मं इति प्राप्ते नाहोव इतीति स्व
रोनस्यात् उपदेशोत्तकारादेशहतीति व्याख्यानादयं न दोषः गीः इति प्राप्ते अन्तरंगत्वाल्लोपे कृते स्यात् रत्वेच तु वाधव
ङो रेफ इति स्वीकारे रात्स स्येति लोपे कृते न स्यादिति हुल्यादि वेन स्यात् तस्मात् कृते तपरत्व एव स्थितः रोः सुपीति नियमस्या
५७ रक्षेत् तन्नापापत्वात् अलोन्त्यस्य स्थानषष्ठीनिर्दिष्टं षड्व्यति तत्र देयस्य ऽलो बोध्य इत्यर्थः नाम सः यः अष्टौ
स्थाने योगे इति सूत्रस्यानुवृत्यास्यार्थं वतीत्यर्थ दनेकाल्शित्सर्वस्येति सूत्रे अनेकालग्रहणं न कर्तव्यमिति लाघवं भेदं
अन्यविशेषणतामल्ग्रहणमिति पक्षे पिडि आदि देवानेकालेत्यस्य भवति नत्वडिगादिति नियममाश्रित्यस्य तस्यानसंभ
वात् चिरजीकरोतीत्यादौ अनुसनतु पूर्वं हो रजस्यामिति विहितस्य लोपादेशस्यानन्त्यो सर्वादेशत्वापत्ते एवपाष्टः
तस्यैकेलोपः इत्यनयोर्वैयर्थ्यात् अन्तस्यापि पदस्यादेशप्रसंगात् तथाच परस्यापधिकृधि इत्यपि विधीयमानं व तु स्ते
भ्विति दन्तं परमात् इत्यादिभिः तत्र सर्वस्याप्यनुदुह्द स्यात् अनेकाल्ग्रहणाच पञ्चहुयेष्वावपकं अन्यथा ऽतोभि
सरेसितिपंचमीनिर्दिष्टो ऽनेकालप्यादेशः ऐसे परस्यैव तिकत्वनादादेरेव स्यात् अनैकौ वादेः परस्यापश्चा ऽन्त्यस्य इति प्राप्य

सि.सु.

२३५

मांत मनुवर्त्यं परस्य विहितोऽत्र आदेः स्थानिनिर्धारणाय षष्ठी सिद्धो जो निर्णयः न स्थाने न स्थानिनश्चांशं च होभागो भूमे स त्व इ
मनिव दृका रकौ स्यालो पानुपपत्तेः तस्य लेव अपवाद प्रतिषेधेन परत्वात्सर्वादेशौ सिद्धः अर्थ एवा शार्थः स्थाने योग
त्वेनान्वीता याव षष्ठी सानेन अर्डंतेऽसिन् अनु संक्षिप्यते यद्यप्रनिर्ध्वारितो य आदेशः सोऽत्र स्थाने स्थान इति षष्ठी मात्र स्था
नु संहारे नियमिता म प्रसा व प्रवेश प्रसंगात् तत्र श्रा हुधातुकस्येति विहित इद्दुत्व अकारादि र्वं स्यात् पश्य पचतीति
अत्र च आकारांशमाव प्रवः स्यात् तत्र श्रार्थे व तो याग म इत्य युक्तं स्यात् अत एव षष्ठी स्थाने योगे साने न सह अस्ये
कवाक्यत्वे इह पाठ डिभ्य सादेः संबंधार्थ तथा च रात्रि याव षष्ठीसा अत्रे वेऽसिसाय स्थाने योगे वेत्यर्थः स्थाने योग
त्वेन ज्ञाना ने तरं अर्ते ऽन्ती प्रत्यनुसंहार स्वीकारे प्रति पत्ति गौरवादि त्वपि नाशंक्यं टकितो हेत्वा नादेव स्यात्
तथाहि आर्धे तो टकितो मि द चो न्या पर इत्ये ताभ्यां स्थाने योगित्वमेव बाध्येत तुल्य जाती य पास्य संबंध स्यैव बाध
त्वात् षष्ठ्यास्त्वनुपानु अर्त्वेऽसि वाच स्थितमेवेति अनुसंहार आदेः परस्य ऽनेकाल्शित्सर्वस्येत्यनुसंहारा
त्तेसा वाध्यत इति न दोषः ॥ ॥ङिच्च अनेकाल्पि ङित्वे परस्येवादेशः स्यात् इद्धा अस्मित्र ङ्गीति इका दमा राम

न्मिति यत्र किं नित्यत्वं किं नियामकमिति ॥ मैवं सिद्धान्तत्वात्मनेपदेन समानपदस्थस्य प्रतिषेधादिति वार्त्तिककरीत्याहुर्वर्त्तं
त्वस्य यमपि कार्यातिदेशः क्रमेणात्मनेपदस्यैव समानपदस्थत्वे उक्तनियमप्रवृत्तिः आत्मनेपदं तु प्रकृत्यप्रत्ययशब्दापा
भ्यां समर्थाभ्यामित्यनेन प्रवृत्तेः सत इत्याहोरर्वैव समनन्तरपेनेनेति विशेषेऽप्येकपदस्थात्वस्य तुल्यत्वादुक्तनियमप्रवृत्तेः
आद्यन्तवदेकस्मिन्नपि तथा हरदत्तादिस्वारस्यात् क्लृप्तो कर्त्तव्य इत्याहो वा घंतव्यपदेशोऽपि अन्त्यो ऽस्य आदिर्यस्येति बहुव्रीह्यर्थे
र्थस्याभावात् संज्ञाविरहे एवानुपपत्तेः कुर्वीते इत्यादिस्थलीयस्य देवस्य कार्यस्यातिदेशः स्वतन्त्रेषु सिद्धेः शास्त्रीयाति
देशोऽपि साहचर्यिकस्य ताद्रूप्यातिदेशः क्व यादेशेन स्थानिनोऽपहाराद् ध्वनितः न तन्त्रप्रतियोगिनोः समानकालत्वस्य
वत्य ब्रह्मेतेः — रूपातिदेशो वा देशादिविधेयपर्थ्यं विकल्पस्य सर्वोक्तरीत्या ऽसंभवात् तस्मात् प्राधान्यात् कार्यातिदेशस्यैवा
यमिति स्थितं न्यासकारस्तु व्यपदेशातिदेशः संज्ञापक्षे पर्यवसन्नः सच वक्करता सामर्थ्यादेवेत्याहः अत्र हरद
त्तः संज्ञापक्षे बधेरवात्मनेपदस्यानन्तरहेतो शब्दसंज्ञा वा तत्स्वरूपमिति पक्षद्वयाऽसंभवात् एवं के न कस्मात् वेगकार्या

सिमु॰ सनि न स्युरिति दोषस्तुल्यं अपदेशातिदेशेनुस्वरूपमितिहंतियहणं। तत्रापदेशातिदेशावधेरपि एवं स्थानिनिर्द्धानाथा त्वंग
236 दिग्यपदेशानां कार्या देशोतिदेशात् कार्यसिद्धौ इति वैयर्थ्यापत्तेरुक्तेति। अत्र वार्तिकानि। तस्य दोषस्सूयादेशश्च उभयप्रति
षेधः इड्डिविधिश्च आमारव्याघ्रांवचनादेशस्थानिवद्भावप्रतिषेधः आबुग्ग्रहणोऽदीर्घः आहिभुवोरीट्प्रतिषेधः वध्या
देशे वृद्धितत्वप्रतिषेधः इड्विधिश्च आकारान्ताल्लुक्तुक्प्रतिषेधः लोपादेशश्च गाभावजभावार्थविवहिलोषेत्वप्रतिषे
धः त्र्यादेशेस्त्रंतप्रतिषेधः आमविधौ च स्वरेत्र वस्वादेशे प्रतिषेधः गोः पूर्वणित्वात्वस्वरेषु करोतिव्योः
प्रतिषेधः तस्य स्थानिवद्भावदेश इति लक्षणस्य तत्र प्रथमवार्तिकेयतः कब्यां तासर्वां सहत्र स्वोक्तः द्वितीयमपि व्यर्थं
नवत्रीहिभ्य इत्यत्रैकवचनस्थाने बहुवचनादेशविधानात् स्थानिवद्भावेन घेर्ङितीति गुणापत्तिः अर्थातिदे
शस्यैवात्रोक्तत्वात् तृतीयस्यार्थयमर्थः निःकौशांवि अतिसद्गुः इत्यत्र आहग्रहणोनग्रहणात् स्तुलोपः प्राप्तो राम
निषेधः स्यात् तस्माद्धिं आःत्राए इति प्रतिषेधान्दीर्घो इति प्रयास्तेयं भातिरवट्टेनेपाद्दावपिनातिप्रसंगः

आपोग्रहणे सर्वत्र आकारप्रश्लेषात् नचैवमप्यतिचद्रायेत्यत्र याटः प्रसङ्गः स्वाङ्ग्रस्य आत्वस्य स्थानिवद्भावेन नवा
रुत्वस्य सत्वादिति वाच्यं आवं तयवे गं ततः परस्य याट् इति व्याख्यानात् अप्रसज्य ग्रहणे यस्मात्सविहितसुबादेरवय
हत्वात् उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययेन शादिनियमसत्वात् अतिखट्वे तिसमुदायस्य आवन्तत्वाभावात् खट्वाशब्दस्य धांगत्वा
भावात् अतिखट्वशब्दादेव तत्र सुबुत्पत्तेः तथा नांगत्वावंतत्वयोः सामानाधिकरण्याभावात् न दोष इत्यभिसन्धिः अ
त एव अतीतिकारीत्वगंध्य उत्र इत्यादौ सेत्रसारणांतत्वं लग्नमाहितसूत्रेनुत्सिहितविशेषणतानाश्रयणाया सेत्पादावव्या
प्तिः सत्यादावतिव्याप्तिश्चेतिनत्रश्लेषेणेयथ वार्तिकमते प्रियाजपद् त्यादेः आकारप्रश्लेषस्य व्यपकत्वात्
अन्यथा अतिखट्वायया दावंगाधिकारासमाधानेपि जरसा नसे इत्यादौ दोषस्य दुर्वारत्वात् नन्वाभिच्छन्
पतीत्यादौ स्त्रुलोपापत्तेश्च यद्वा आकारमपि प्रश्लिष्य तत्सामर्थ्यान्मध्ये कृस्वाता पन्नस्य वारणमिति वोध्यं
चतुर्थ वार्तिकमपि व्यर्थं न च आत्यैत्र आहादेशस्य स्थानिवद्भावेन न तद्रुवइट् अभूदित्यत्र आहपादेशं भवे

सि॰ कु॰

श्री

॥ ह्लिसिचोऽप्रकृतिरिति इट् स्यादिति वाच्यं । आह स्थ इति ऊलिपूर्वस्य घत्वविधानाज्ज्ञापकात् । न च इशिङ्क्तेपि धूञ् एवं गम्याकु
लोऽधित्वा स्यादेश इति वाच्यम् अथादेशस्यैव विधानापत्तेर्लाघवात् । निरुक्थादेशानां शाल्लक्षिनामपि भूतपूर्वगत्या
ऊलादित्वात् । तत्रापि थादेशस्य दुर्वारत्वात् । द्वितीयपक्षे वस्यापि अलिच्प्रे चोऽप्रकृत इप्तत्र ऋद्धि सकोकारान्ते क्वचन सकार
ादेवाहेः परस्याः इत्वं सार्वधातुकस्य इट् गमविधानाभितिचारणात् । स्यादेतत् । अस इष्य नन्तरं सकारप्रश्लेषे
धातुत्वाभावात् क्विप् एव न स्यात् । इति माधवोक्तदोषापत्तिः । धात्वंतः पाणिना सकारेण सिचोन्वयानर्हत्वात् सिज्निमि
त्तकस्य इटः प्रसंगः । न चैवं अस्तेः सकारांतत्वेन विशेषणानैयर्थ्य तथापि स्वतंत्रे भवेतो दोषस्य तादवस्थ्यात् ।
एतेन सिचः असः सिचस् समाहारद्वंद्वे तोत्र पंचमीलोपः भयान्न कृत्वं क्रत्व । अविद्यमाने च तस्मिंश्च सलेन्निक
विधारच्यः तेन तस्मात् सिचोभूमावेनापहृतादसोऽपरस्येति कल्प्यते इत्युक्तं । रूपसिद्धावपि भाष्योक्तेरनिर्वाहात् राम
अत एव सिचोऽल्पाक्षरत्वादित्युपेक्ष्य तया म्याहितत्वाच्च सर्वनिपातनमाह्वायापि तदकरणं तत्रापि नाविद्यमानसिच

स्यर्थत्वामार्थः श्निप् प्रयोगस्वारस्याद् अन्यथासिचस्त्यामित्यवावक्ष्यत् न्ना ऽस्मय स्यन्योरीति प्रसंगः धिकरणव्यवधाने
न ताभ्यां परभ्यां सक्के सार्वधातुकस्यासंभवादिति माधवो ऽक्रमप्यपास्तं अत्र वेदीति ॥ अस्तिसिचस्सस्य इतिच्छेदः सान्ताद्धेर्न तु स
न्तभूभावात् सान्तास्सिचः अयमर्थाच्छिनियावत् नचैवं सिचो ऽप्यके इति संहितानुपपत्तिः द्वितीयस्य संयोगान्तलोपान् सं
योगान्ते यस्य इत्य इत्यस्यापि पक्षे तद्भावेऽपि संयोगान्तस्य पदान्तस्यापि पक्षे सोऽलभ्यात् तस्याप्याकरारूढत्वात् न च तस्यासि
द्धत्वाद्वेरुत्वानापत्तिः संयोगान्तलोपोऽशास्त्रे इत्यसिद्धकाण्डे पस्त्वात् एतन्निर्देशस्यैव च तद्वार्तिकार्थे मूलत्वात् यत्तु माधवः
संयोगान्तलोपः द्वयोरेव सकारयोः तत्वे सत्वे अतो रोरित्यनेन न द्वयोरप्येकस्य वउकारः पश्चैकत्वव्यपदेशे यविशेषराासं
कत्वस्य विवक्षितत्वात् न च उकारद्वयेऽपि सवर्णदीर्घेणैक तरस्मात् गुणोऽप्याख्येय इति वाच्यं एकपदाश्रयत्वेनान्तरङ्गत्वात् सि
वउत्पत्त्युत्तरस्यैव सर्वस्यैव दीर्घं बाधित्वा प्रसंगात् न च सकारद्वयस्याप्येकदेशवत् भंवात्वमिति वाच्यं तद्धोपदस्य
मनुष्टोरेकपदान्तत्वाभावात् द्वितीयसकारस्य पृथक्पदत्वात् न च सर्व सकारात् परो नता ऽकारो द्वितीयान्तु नसर्वं इति क

सि कु
२५४

कस्याप्युत्वंनस्यादितिवाच्यं रोरीतिजातिनिर्देशोपगमात् तत्रचोक्तनिर्देशस्यैवमानत्वात् नचपरत्वादुरित्येतिपूर्वस्यैवस्
त्वापत्तिः रुत्वस्यासिद्धतयाहशपरत्वाभावात् नचाश्रयात्सिद्धत्वं स्यात्नंशेतयात्वेपिनिमित्तांशेतदभावात् तकारेभि
न्नस्यापिहशः संभवेनान्यथानुपपत्त्यभावाद्धिति अत्रैवंवक्तव्यं द्वितीयः सकारः प्रथमोनतः पंचम्यंतोवा निर्विभक्ति
कोवा नाद्यः सिवइतिपंचम्यंचत विशेषणत्वानुपपत्तेः नापिद्वितीयः छांदसत्वापत्तेः नांत्यः पदत्वाभावे रुत्वानुपपत्तेः
एतेनसंयोगांतलोपोनिरस्तः एवंसिवः सकारांतत्वेनविशेषणमपिव्यर्थं अस्तिसिवो एके इतिद्धसकारकोनिर्देशः
अस्तेः सकारांतताद्धितिभाष्यकारैरुक्तेरेवतद्विशेषणस्योक्तत्वात् वार्तिकेप्यपिभ्वादेशस्यैवरुः प्रसक्तिप्रतिषेध
योरुक्तत्वात् किंच पूर्वस्यैकारप्रश्लेषएवभाष्यतात्पर्यात् किंच सोत्रत्वादुपपत्तेः नचैवंसिवः परत्वमाश्रित्यरुत्वा
पत्तिः गानिस्यैतिसूत्रेवहुलग्रहणमनुवर्त्यतस्यैवकारसमानार्थकत्वेनाश्रितपक्षेसिद्धोलुगेवभवतीतिव्याख्याना राम
न्तस्यानिवृत्तावनिषेधोपपत्तेः एतेनपूर्वोक्तरीत्यासिवस्र इतिसमाहारेतदुपरिस्फुटंचेदमाश्रयवृत्तिग्रहणा

इत्यारख्यानपरतयापादभाष्यजोज्ञापितं गवताभिप्रायपिपरास्तं· भत्र पंचमीलोपयोस्तु भयत्र स्थादं सत्वकल्पनगौरवात्· श्योनञा
मिर्दिष्टे ण इरमेव ष्ट॥मारामितिनिरस्तं· ताहशानिर्देशस्य मानाभावात्· वर्णग्रहणेजातिग्रहणाभिप्रायस्त्वनायं विषय:शे
शमितिसमुदायाश्रयणात् इयोस्तु त्वमप्यनुपपन्नं स्थात्वस्यासिद्धत्वात्· नचाश्रयासिद्धत्वं· एकस्यैव यत्र प्रसक्तत्वं चरितार्थत्वात्
तत्वस्यासिद्धत्वं विनानदस्तुवादिन्स्तुत्वविधिवैयर्थ्यापत्तेरेवासिद्धत्वस्य कल्पनात्· द्वितीयाशे असिद्धत्वबाधे प्रमाणाविरहात्
यदाश्विपर्विनेव तत्रापाणिनिभाष्याभिप्राय:· आसिस्योऽपृक्तेति· तत्रैवसकारांतरंव्याख्येयं· अन्तेसकारांतात्तिभा
ष्येतु अस इत्यशब्दाख्यापरं· अन्तस्याद्यवनिप्रसंगस्य माधवोक्तरीत्यानिरस्तत्वात्· भाष्यस्यसमाधानोपलक्षणत्वात्तमा
त्रैवेतु अस इति लुप्त पंचमीकं स्तिरिति· अपृक्त विशेषणतो अस:सिचश्च परस्य का रतकारादेरपृक्तसार्वधातुकस्य
इट्स्यात्· आभ्यांपरस्याऽपृक्तसार्वधातुकस्य सकारतकाररूपत्वनियमात् विशेषणानुपयोगे येन रूपेणात्र निर्दि
ष्टस्तद्रूपावच्छिन्नोपेक्षया पारत्वलाभार्थं तत्· तेन स्थानिवद्भावप्राप्तिर्नेतिदिक्· पंचमस्य वर्षमर्थ्ये· हलोराबुल:· स्व
वकुंतंतेराणिवातिकेन संज्ञाछेदस्सार्वधात्वादेश: तस्यहलंतत्वात् उपधाया इति दीर्घ:॥ हनम्मोविसर्गलोपिशिनकारादेशा

सि॰ कु
239

ग्रस्यात् तयोरस्थानिवद्भावो निषेध्यः आवधिर्वीड्भ्यमत्रस्थानिवद्भावेनागतत्वादेकाचउपदेशेऽनुदात्तादिति इट्निषेधश्चास्या

त् अत्रस्थानिवद्भावेनागतस्येणन भवतीति कैयटः इदमपि भाष्यमत्याख्यातं अवधीत् इत्यत्र तोहन्तेरिति वृद्धिप्र--

धादेशस्याऽदन्तत्वस्वीकारात् वधक इति तु हन्तेर्वधश्चेत्योगात्स्कः कुन् तथा च हलन्तयोर्न प्रसंगोऽभावात् इट्प्रतिषेधो

पि नाप्ति वधादेशे आर्धधातुकत्वनिपातनसामर्थ्यात् इडागमस्य रा॰ प्रवृत्तेः न च यदा वधिर्वीड्भ्यमत्रनियातेपेयदीति निघा

तप्रतिषेधात् इत्प्रत्ययस्वरो रस्यात् सतिशिष्टेनाद्युदात्तेन बाधापत्तेरिति वाच्यं आर्धधातुकीयाः सामान्येन भवंती

ति ज्ञापयोत्पत्तेः पूर्वमेव वधादेशात् तदुत्तरं प्रत्ययोत्पत्तावस्यैव सतिशिष्टत्वात् अत्रेदमवधेयं वार्त्तिककृता आ

र्द्धधातुके इत्यस्य विषयसप्तमीत्वेपि लिङोस्त्वादिशेनापरसप्तमीत्वाभ्युपगमात्स्थानिसत्त्वे वधभावात्सीयुट्चिरावृ

वद्भावोपि प्रतिषेधेन तु कं अयोरपि परनिमित्तकत्वात् भाष्यमते तु वधादेशस्य प्रत्ययां[illegible]तेः सर्वमेव प्रसक्त्यापरनि राम

मित्तकत्वाभावात् अंतरंगत्वात्त्विण वधादेस्तु पारनिमित्तकतया बहिरंगत्वादंतरंगबहिरंगयोरविप्रतिषेधाद्यो

गात् कथं चिरावम्रायइतिशंकायां· प्रतिपदविधित्वाच्चिरावम्रावइति केयुटः स्यादेतात्· प्रतिपदविधित्वेऽपिकिंअनवकाशत्वे उत
सालाद्युपात्तत्वे· नाद्यः स्वस्तिरक्षेहन्त्यग्रहणास्यघान्निष्पत्तश्वाहेसीपुरोग्रहणास्यतु कारिखीख्यमासे सावकाशत्वात्· न च
स्याभिन्नाचतुरांगी अऽन्ताभिर्भिश्चतुर्भिस्स्वयात्वीरतत्वाभावेनच यथासंख्यविरहात्· प्रत्येकं स्यादिभिरन्वयाद्धनः सीपुटस्य
शिराचम्रावविधानं तन्निरवकाशमेव अन्तरंगत्वाद्वा वधभावेनस्य स्यानिवम्रावेन हंतिना ग्रहणात्सीपुटिचिरावाहितदृष्टो
रापल्लोपात्यिति पूर्वविप्रतिषेधेन अतोल्लोपवधपीदित्येव त्रुपापत्तेरितिवाच्यं· अंतरंगत्वात्पूर्वं वधभावप्रसक्तौ हनः सी
पुडन्वय एवमानाभावात्· नोत्य त्रनोवधलिङ्गानिसाह्वादुपादानस्य वधादेशेप्यविशिष्टत्वात्· अंतरंगत्वस्याधिका
त्वु अन्याहुः चिरावम्रेड्डितिचकारेणाहेतेः सीपुटिचिरात्वम्रावविधानान्नास्यानर्थकत्वमेव प्रतिपदविधित्वे न च तस्या
नुक्तसमुच्चयार्थत्वे मानाभावः भाष्यइत्येवः वे भगवान्कृतवांस्तु नर्स्थमिन्नुक्तत्वात्· यद्वालिङ्गानिसामान्यं सीपुटादि
विशेषः हेतोरिशपुभयत्राप्यविशिष्टं· तथाचाऽपवादत्वाद्देवम्रावादिष्टं अत्संभवेचकारेणापि तद्विधानस्याशक्यत्वात्
प्रवाऽसिद्धं त्वाहुरामित्यनेनांतरंगं बलवद्दितिन अव्याख्यानस्यवक्तुमशक्यत्वात् स्यचक्षतिहुग्ग्रहणेन अनित्यत्व

सि.कु पनात् तस्यानुरोधेन इत्यागमशुक्लो विप्रतिषेधः अथ वा लिङोनिति परसप्तम्येवास्तु परत्वाच्चाशिरावधिः आशुराम
निपातनेनेनुमास्तु न च कर्णोत्पादिवद्धिवीषेद्धे तत्र इङनापतिः हस्व परे सेस्काराद्येपि वधुपदेशोऽनेकाचत्वात् वर्तुङ्का धे२
२५० बुपदेशावतिभाष्य एवोक्तत्वात् एकेत्रिविरोधगणस्थाने काक्ष्योपदेशव्याख्यानम्यर्थत्वात् न चाऽस्वइडागमेन हंतस्यैव स्यादि
तिवाच्यं एवाहननामनुस्मृतेस्त्वर्थे यथार्थ्ये पक्षे एकात्ववित्रामनवर्थं नहरणाभ्यां अवइत्येतावतैव एकाज्व्यंतो लाभेन
कश्रहणस्यैकार्थपरत्वात् उक्तार्थपरतयापि पत्रैकाज्ग्रहणेचे वेति परिभाषा प्रवृत्तिसिद्धेः न चैकपदस्यो क्तरीत्या
सार्थक्येऽपि पाशापेत्यादि परिभाषाज्ञापकत्वानुपपत्तिः शीङ् शेङ्आदिनागडतापुडादि विधावेव भुमिर्देशस्यैवतज्ज्ञाप
कत्वात् तस्माद् हृधेः परस्य इट् सिद्धः अत एवमा प्रभृतिनाभिहृ कारिकास्थ अरंतपर्युत्तसः हत इति पनुप्रस
इहसता घातनिवीषेदेपि वरूपं न तु व्यधिवीषेत्यपि तदुक्तंभाष्ये अथ हंनीचिरावज्ञावेह्णोपुनः प्रसंगविज्ञानाद्ध राम
भावः कस्मान्न भवति सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति हनितोऽङ्देशप्रतिषेधेऽपि तत्र चि
रावभावपक्षेवधादेशविरहेपि तद्भावपक्षेवधादेशप्रसंगो बाधकाभावात् हनिरितोङादेशनिषेधस्य तु स्यादि

कुत्रिमावधिपतिरेशेन यत्स्या येतन प्रत्त्वात् । लिङि । प्राग्नस्यत स्थिय यत्वात् । अत एवोग कार्यारामेवानि देशमाश्रित्य
तन्त्राभ्य सत्पार्व्यातं प्रसाद्कारेरापि प्रथमं तथैवानुदितमिति । अत एव स्कार इति सूत्रे वधीश्छीश्चेति रूपं भाष्य एवोदाहृतं
आकारान्तादिस्यादेर्यपचयार्गिकान्यपि अभ्यारभ्यापि नथोहि । बिलापयति भावयतीत्यत्र नुरूपके लीईभीईरती कार अध्ये
सोऽत्र न भवत । शिखात् हतात् । भितात् कलतात् स्पात् । इत्येवच पराना नानङिहके शालोहनेष्य । रुऊल्पोहर्धि । उत अत्र
त्यय द्विसंयोगपूर्वान् पुसोरेओ इति शाभावेऊ भावोधितंचे हिलोप एत्वे चेति स्यानिवद्भावेन प्रसक्तः । सहऊताधितिस्या
यात्र । एतेन पशीनादित्य चहलः । अशान जाप स्याप्य प्रहणि व्याख्याता । तिस्तभावे सति त्वय इत्यपि नादेशः । उऊन्या
यात् एतेन चतस्त्र तिष्ठती त्यत्र चत स्वभावे स्तीय मुरन दुहोरित्य अत्र भ्रेति व्याख्यातं । निदुत्व । परपेतत्र यस्वादेशस्य
शातृ ग्रहणोन ग्रहणात् । शातुरनुमोन पआशीति सूत्रे एतानो दानासपरत्वमुपजीव्य विभक्तो नोदाहृतत्वं । अनुमइत्यत्र
तनादित्रजप्यऊरे स्वकारादारभ्यनुमो मकार पर्यन्तेमर्यादाहार माश्रित्य तादृहितास्येति व्याख्यानात् । वसोश्चतत्वं

स.ड
२५

नर्भोवात् न चैवं लुनन्ता उन तेषामाववपित स्यात् श्रा प्रत्ययस्यापि तदंतगंतत्वादिति वाच्यं अनुमयग्रहणं शब्दविशे
षणं ननु तदंतस्यैवाश्रयणात् शतरि परे श्राप्रत्ययाव्यपितस्य शान्त्वं प्रत्ययिकत्वाभावात् नुमिता गमग्रहणोपि तादृ
शितस्य शतुर्वैव विशेषणत्वात् तदंतविशेषणत्वे तु धनीयाद्यावपि स्थिते वापत्ते: तदंतस्य शेमुचादीनामिति सनु
न्कत्वात् उपेत्य वार्तिकस्यानुपयमर्थः पित्रग्वग्रं इत्यत्र सर्वत्र विभागो ऽइति पूर्वरूपं स्यात् नांतः पादमिति पाठस्य
भाष्यात् एतया सर्वत्रेति सूत्रस्यापि प्रवृत्तेरुपविधायकत्वाविद्यात् केयट [illegible] प्रकृतिभावो नेन विधीयते न पूर्वरू
पं तस्मादेङः पदांतादतीति पूर्वत्वं प्राप्नोतीति भाष्यार्थ इत्याह शाकलसूत्रे [illegible] इति चकारेण प्रकृतिभावानु
कर्षणात् इति भाष्यदर्शनात् प्रकृत्यान्तः पाद इति पाठ इति तस्याशयः एङः इति तत्र वर्तते इति भाष्यस्याप्यत्रानुग
तं पूर्वं मते तु सर्वत्रेत्यत्र [illegible] इत्युपनिपातनया पातेयं नचेङः इत्यत्र लाक्षणिकत्वाश्रयणात् स्थानिवत्त्वमिति वाच्यं देवित्र राम
गोत्वं इत्यत्र तथापि दुर्वारत्वात् स्वतनएङ तन्यामस्या [illegible] नाश्रयणात् एवं चित्रगुश्चित्रगोतोयशादि

तिरीत्वाद्वृद्धिः स्यात् श्वित्रं गुश्वित्र इत्यत्र गतिरित्यत्र अग्नेर्गोनामस्वशसोरिति वार्तिकपाठाद् दात्वं स्यात् अत्रोच्यते त्वा
त्वयग्रहणं व्यर्थं परत्वेनैव तयोरप्रवृत्तेः अग्नेर्गोनामस्वशसोरिति पाठस्यैव स्थितत्वात् न च अभिनवभित्वाद्यावृत्तिप्रसंग
शस्साहचर्यात् सुपद्ग्रहणात् नोग्रहणात् बहुगुमान् इत्यत्र अक्रस्वरूपग्रहणं मतु विति हाते स्यन गोध्वन्सा वृत्तौ मिनि
षेधः स्यात् ततो गोः पूर्वस्वरयोरिति वार्तिके स्थिते बहुगुना इत्यादावेतादृशा उकारपदादन्यत रस्याप्रवृत्तिप्रसक्तस्य
मंगोऽभ्यन्तिनिनिषेध इति वृत्तिग्रन्थस्य भाष्यादिविरोधापत्तिः इह दृशवार्तिकमपनाम्य न च बहुरूपिवत्या दोस्या
न्निवत्वाद्‍घ्रूपधगुणापत्तिः करोतीति परनिर्देशाद्‍ककारस्य मात्रकत्वाद्‍उकारस्य सवर्णग्रहणम् अपि परत्वं स्यथा
स्थानद्वित्वमात्रनिवृत्त्यर्थत्वाद्विधेश्चापिदंत्वात् ॥ अवरपरस्मिन्पूर्वविधौ परनिमित्तकोऽच आदेशः स्था
निवत्स्यात् समासपूर्वत्वेन इयत्स इह द्वाभिमिताद्विधेयो वक्तव्यो न विषयार्थमिदं वर्णद्वयं उरह्रस्वस्यानिव
त्त्वात् संप्रसारणोऽपि वकारस्य संप्रसारणनिषेधः उरत्वं स्यागाधिकारीयत्वात् अन्यादिभिर्व्यवधानेऽपरेत
द्विधानात् नच प्रागभ्यासविकारेभ्यो गाधिकार इति वाच्यं आसप्तमसमाप्तेरित्यस्यापि सिद्धान्तत्वात् गुणा

सि॰ सु

२५१

यङः लुकोऽपि च लुग्ग्रहणात् स्वाश्रयत्वात् अत्र स्थानिभूता हृच अकारात् पूर्वत्वेन दृष्टस्य यकारस्य संप्रसारणे लोक
र्नैषोऽस्थानिवद्भावः एवम् औंतीकः सुचितीकः वर्हिचितीक इत्यत्र चितेः कपि इति दीर्घः प्रसंगे पूर्वविधिः स्थान्य
लोऽच्यः स्वरः स्थितुः स्वरविधौ स्थानिवद्भावनिषेधस्य लोपाजादेशमात्रविषयकत्वात् अरत्नुकोव हृत्वग्नुक
इत्यादौ अपोन्यतरस्यामिति ह्रस्वस्य स्थानिवद्भावान्नोक्तस्वरः किंतु कपि पूर्वमित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वमेवापव
धेयम् तस्माद्विधौ यथा तन्वंगि तन्वेति यणादेशस्य स्थानिवत्त्वान्नेट् अन्यथा उकारस्याद्धातुकतया यस्ति
स्योर्वलादित्वात् स्यात् तन्निमित्तं तत्र निमित्तं तद्धोकारात् पूर्वं अत्र इति किं विष्णुः प्रश्नः पृष्ट्वा स्पृष्ट्वा अभिगत
अग्घयोः घकारस्य शकारे तस्य परनिमित्तकत्वात् स्थानिवद्भावे छत्वे विशिष्टकमाभूत् ननु वांतरेणत्यातर्हि मेतु
कुम्भाय वा त्री इति वलीय इत्यस्य युगपत्प्राप्तिके समानाश्रय एव प्रवृत्ते करोते वर्णालि स्यौन्यत्र इति स्थिते राम
अचोऽचि ता नीति हृ उकौ इति स्याते सावकाशत्वात् द्वाधिके नेतरांगत्वात् आयस्य परगो वाधेन वृद्धेरेवप्रवृत्ति

अभ्र इत्यत्र तु प्राप्तिकाले चेदं स्यात्. शास्यनड्. निमित्तं तु कस्येदं स्क इति समानाश्रयत्वाभावात्. अस्यार्थः आश्रयामाभेदा
यः अभ्यासस्यासवर्णे इत्यत्रासवर्णग्रहणात्तावदस्याज्ञापकमिति बध्येप्रथमाक्तिकं नैमित्तिके स्वष्ट. तथाहि इयतुः उ
वतुरित्यत्रातिप्रसंगवारणं नतदर्थः अन्तरंगबलवत्त्वेवगतत्वात्. सवर्णादीर्घस्यापवादत्वमात्रापेक्षत्वात्. इयङु
वङोरभ्यासस्येत्वाग सेत्वाच्चेत्युभयपेक्षत्वात्. नचैयङु वङोस्तु दपवादत्वं येननाप्राप्तिन्यायेनवर्णाप्रवत्तयोः र
ति: तत्र सवर्णदीर्घ प्राप्तावप्यनारंभात्तत्वात् पिताप्रवादत्वं दुर्वारं. नित्यत्वादित्याद्यनुरोधेनस्वर्वप्रवृत्तिकार्यस्याश्रवान्तं त
रमवस्थानं नियमस्य वक्तुमशक्यत्वात्. अनयथापूर्वं भिपड्. प्रत्यक्ष्याद्वित्वानन्तरं एरनेकाच इति यणा तस्यात्. भेवं हु
तेष्पसवर्णग्रहणोत्तस्यानिर्दिश्यत्वापत्तेः नचतत्सामर्थ्यात्सवर्णदीर्घबाधित्वापुनर्गुणाद्यप्रवृत्तिः इयगतिदोषा
रितार्थात् नचएवं सर्वेगृहणाभावेपियेननाप्राप्तिन्यायेन इर्ष्यतीत्यत्र यण एवबाधेसिद्धेतद्नुपादानापत्तिः साम
र्थ्यादियोपातेस्वरणादप्रवृत्तिसद्धीकारे: संवर्णग्रहणावैयर्थ्यानादेर्वस्थानात्. अर्थेषे पिवस्तुत्वार्थयत्वाद्योरित्यनुवर्त्य

सि॰ सु

२७३

अनैमित्तिकस्य इत्यत्र विधेये अभ्यासस्य मुक्तिसामर्थ्येनापि इत्येवं पादादिसिद्धेः नच गौरीशितिपाठे औरीयशिशितिप ड लक्षितादरसिद्धेः
उणादेश्च वाच्यत्वात् इत्यासहचर्यात् ग्रहणाद्वा प्रसिद्धेः अकारस्य योगेनाविशेषणाद्वा तेनात्परिभाषित्वादैत्वेन दोषः नचैवं भिन्ने पादादि
वादादीत्यनुशिष्टावपि इत्यत्र परिभाषितः सवर्णदीर्घसंज्ञान्तरंगत्वात् इत्येवं प्रत्यन्तरं तु गुणासंभावनया अकृतव्यूह परिभाषया दी
र्घात् प्रवृत्तेः एतेनानित्यानुशिष्टयोः इत्यत्र दीर्घ प्रवृत्तिरपि व्याख्याता तच्च लक्षणैकसमर्थानां प्रथमादीनां सूत्रे समर्थग्रहणात्
द्युक्तेरित्थं प्रवृत्तिबहिरंगपरिभाषितेभाविन्याप्रादित्यत्र अन्तरंगस्यापि सवर्णदीर्घस्यानभिनिर्वृत्तेः प्रवृत्तिः स्यादित्याद्यवु
त्पत्तिवाक्यार्थमाभाषितनिमित्तनिष्ठत्व प्रत्याख्यानार्थं कृतसंधिकार्यत्वरूपे परिनिष्ठितत्वे च तत्र समर्थशब्दार्थः निमित्तं विनाशोन्मु
खं इत्युक्तिस्तु कार्यं न कुर्वन्ति तत्परिभाषार्थः कृतमपि निवर्तयतीति स्वरूपापत्तेस्तु फलसाम्येऽपि गौरवाधिक्यं बोध्यं त
मादित्यधीयते गुणोत्पत्तेः सवर्णदीर्घात् पूर्वं ... इत्यत्र प्रवाहः इति सवर्णग्रहणाद्बोध्यमर्थे प्रसक्तेन तत्र गुणाः रम
प्रवृत्तेरुपधायां देवेत्यत्र वा ...स्य वलवत्त्वज्ञापकत्वात् तत्सामर्थ्यं नच गुणस्य स्थानिकत्वाद्वा सवर्णदीर्घनिमित्तस्यादि
धानात्कथं अकृतव्यूह न्याय प्रवृत्तिः स्यादिति वाच्यं नपरं तेनैव सवर्णविधानान्निषेधात् तत्र पर सवर्णादिग्रहणात्

व्याख्यानपक्षे तु पूर्वस्यैव विधेरस्यानिरूपणादाननु स्वरूपैकादेशविधायित्वे तिव्रत्यमाशातावास्य वर्णद्विधानिभिन्नविधायितोबोध्यः त
स्मात्समानाश्रयेषु गणपाठेऽमुचेरूपभिन्नाश्चे इग्नपन्नाऽप्रहृशविशेषविषयकत्वमप्यास्थीयमेलक्ष्यानुरोधात्। स्यादेतत्
समानाश्रये सत्रो कर्मिप्ति तौ ऐकं विवक्षितं भिन्नाश्रयोर्वानाश्च: स्योन इत्यत्र नू नश्चतिस्थितेः इकारस्यैव गुणाय तोः आश्रा
समानाश्रयत्वात्। न च भावाजोऽनुपपत्तिः आप्रभृतिरिति केयरादित्वेऽप्यविरोधात्। स्यादेतत् इहास्त्र आह आप्रहीतास्थिते।
अल्लोपपूर्वत्वयोरैक्याकारोद्देश्यकत्वेनव्याश्रयत्वेऽनिदेशप्रवृत्तिकथनविरोधात्। तथापि हि सिवेवोहल्लकादेशादिकेऽत्र प्रक्रिये
गुणावल्लोपतृ द्वयमोति। तत्रापवादत्वाद्वल्लोपं बाधित्वा उठ् नवेवं मपि गुणाबाधेविधिमगमकाभावः गुणास्याग
सवं धिनीलघ्वीभिग्लक्षणाम्रूपधां स्याहुधातुकेचापिहमाराणास्यवहि गत्वात्। ऊठ् कृते वकारान्तमंगमन्तु नासिकाद्वि
अत्रयम पेहमारास्यान्तरंगत्वात्। स्त्रिवु नहीतिस्थितेलघूपधगुणायतोः आद्योवर्णमात्रापेक्षत्वेनान्तरंगत्वाद्यरात्
नतत्सार्वधातुकार्धधातुकयोरितिउकारस्य गुणाहतिस्यो स्येत्य स्यानिक्रृदवेकविधौ सर्वत्र संप्रसारणाभ्योऽडइत्यु

रामजु

२५५

का॰ ग्याकः प्रक्रूरस्तुत्वाहत्यकप्रत्ययेन सिद्धिर्नाशंका कं प्रत्यये संप्रसारणे उवङ् स्ते ग्याकुव स्ततस्यात् नव ग्यालोपस्य
स्थानिवत्त्वान्नो वङ् पूर्वत्वे संभेतत्प्रासेः परत्वात् आकारलोपस्य वस्याश्छ स्त्रोत्तरं गत्वात्पूर्वत्वमित्याशंक्य वार्त्तिकांग
वलीयस्त्वादाकारलोपस्तत्काले वर्णाहि संभिहसंप्रधार्यं ग्याकारलोपः क्रियतां संप्रसारणाभिमुखोत्पत्वात्सोन्नोलो
पः ततः संप्रसारणोपत्ताद्दिशेग्याक्कः प्रक्कृइत्यादिसिद्धमिति भाष्यं शातके परः तद्दनं तस्य पूर्वत्वं स्यात्तरंगत्वमिति
भाष्यव्याख्यायां वार्त्तिकांगमित्यतन्नुसपार्नाष्ठ्यविषयमेवेत्युक्तमभिमतेनोक्तं एवं अशब्दादावप्येवं नावि
रः अअ अनुस्तइपञोऽ लोलोपस्य व्यापृयत्वा दतोगुणाइति पररूपमेवेतिमनोरमाद्विरोधः नाद्वितीयः इअ
नुस्तइत्यत्र सवर्णदीर्घस्य इकारोनिमित्तं यस्याक्तप्रत्ययाऽकाकार इति समानाश्रयत्वाज्ञ पपरोः स्वर याद्रस्यम राम
त्वे संप्रसारणोच भुग्नत स्यसहप त्र प्रह्लोपस्याभानिमित्तत्वात्पूर्वत्वस्यचतस्त्राभावात् तथाप्युः उपेपिवानि
तिस्त्रेणोह्यवं यनेन्व्यभ्यासस्य दीर्घत्वे च स्तो ईजा दे शोनिपात्य इत्युक्ता दीर्घ इणा इति दीर्घेणावाधा दे काश्रोनस्यादि

त्याशंक्य शङ्घित्वं नैकादेशबाधकं किं तु ह्रस्वोपरितातिवीधीयमानोपरागस्यैव आब्भावविधबाधको ऽत्र तु परत्वात् आब्भावादेकादेशस्य
वेतुं ऽभाव्ये· तत्रैकैपदेन ईयनुरिपत्राभ्यासदीर्घत्वे एकादेशात् पूर्वं वर्णाग्नमितियोगात् तेस्थानिवद्भावाद्देकादेशः आब्भावि
ऽनुकृत्वेनाभ्यासदीर्घत्वः मेकादेशबाधकं स्यादित्याशंक्य स्थानिवद्भावेन ह्रूपान्तिदेशात् ह्रपाभ्र यस्यैकादेशस्य यकार
ऽभाव· वर्णाग्नमिति यतादेशेन बाधितस्यैकादेशस्य स्थानिवद्भावेऽपि आब्भावस्यैतव्याख्यानं· ह्रस्व्रानुसरणप
सामरस्यापां यथा स्तोपरादेशस्यैकादेशस्य बाधकः तथा स्थानिवद्भावानेतरमप्येकादेशः आब्भाविति नदृथे:
तथा संप्रसारणाभ्यस्तैः आदेशभ्यस्ये यदिति वार्त्तिके अधेयाताभिपत्रशद्भुरेतोरेगेति भाष्यव्याख्यायां वा
र्णात् अंगं बलवदिति न नो विधिः संप्रत इति केयदावरोधः· एवं आदेवदिति सूत्रे आपादेशे अलोपस्य आवेनानीय
भावासिद्धिरिति परं ना विवरणा प्रसूर्वे स्थैश्च ते तु सूत्र इत्यत्र आपादेशे यकारस्य आत्वे कृते आत्व तु सूत्र एका
देशे आतोलोपः· प्रथमप्राप्तः तत्रैकादेशस्य वर्णाश्रयत्वादेन रंगत्वे अपि वर्णात् अंगं भित्या लोपः· तस्याभीयत्वेना

सि॰ सु॰ सिद्धत्वात्स्थानिवद्भावात्पूर्वस्यातो लोपेन स्याद्धितदोषमपन्यस्य वर्णानांगमित्यनाश्रित्य पदमस्कामिति केयरो

पासंगतः स्यात् स्यादेतत् एकनिबद्धकारणानि तानि रूपितेकवर्णानिर्देशपतानि द्वीपतोभयाविधेयताकत्वं तात्

२३५ यथाह अइत्याहो उञ्चकोह्रस्वे यत्रैकत्वं मेवानिमित्तीभूय युगपत्तांगवार्णयोः प्राप्तिस्तत्रैव वार्णाद्दां

गबलीय इति विह्वृत्त इत्यत्र तु रूप्शान्त्वयोः इकारनकारत्वपनिमित्तभेदस्य स्पष्टत्वात् अतः स्योन इत्यादेन

दोषः तत्र गुणस्य ईयानुकेनिमित्तं गुणाह्वाङित्कारणाभेदात् व्याकु इत्यादावपि आलोपपूर्वत्वयोरेकोद्दे

शपकत्वेपि लोपस्य आर्धधातुकई यानुकेनिमित्तं पूर्वत्वस्य तु नेपित्निमित्तैकाभावात् भुत्त इत्यत्रापि न

दोषः संप्रसारणस्य भसंज्ञानिमित्तकत्वात् संप्रसारणानिवं यन पूर्वत्वस्यापि भसंज्ञानिमित्तकत्वेवाधकाभा राम॰

वात् प्रयोजकसाधारणस्यैव निमित्ततया विवक्षितत्वात् बहूनां भुनई त्यत्र पूर्वत्वमेवेष्ट विप्रतिषेध

सूत्रीयाकरग्रंथ प्रामाणापात् अस्त्रोपेड हात्तानि इति स्वराद्यापत्तिरिति तत्रानिरूपयिष्यमाणत्वात् अ

ष्टोपपराऽसिद्धत्वात्सूत्रस्थकेयङादिग्रहणस्य ज्ञापकमात्रत्वात् । तेन घटवतीत्यत्रापि न व्याप्तिः यणगुणयोरेकोद्देशप
कत्वेपि ऊकारसार्वधातुकरूपनिमित्तभेदात् । ऊर्ध्वयतुरित्यत्र तदभावात् । सवर्णदीर्घप्रथमइकार उद्देश्यत्वेपि णेत
द्वितीय इति कार्यभेदात् । न चैकस्वेपर्ययोरिति द्वितीय इकारेपि सवर्णदीर्घकार्यमिति वाच्यं । तथापि यणोऽतुसो
ऽकारो निमित्तं सवर्णदीर्घस्तु अभ्यासोत्तरइकार इति भेदात् । न तु स्थानेद्विर्वचनपक्षे अतुसोऽकारस्यापि द्वित्वनिमि
त्तत्वं चक्रतुरित्यत्र यणः स्थानिवद्भावार्थसाहाय्यहास्तु मुहायपरकतया वाद्वित्वप्रयोजकस्येव द्वित्वनिमित्तत्वस्वी
कारात् । लक्ष्यानुरोधादिहापि तथाश्रयणे बाधकाभावात् । तथा च अकारस्य द्वितीयेकारप्रयोजकतया सवर्ण
दीर्घनिमित्तत्वमप्यस्ति यणो निमित्तत्वे तु तस्य स्पष्टमेवेति चेत् । मैवं । स्योन इत्यत्र यणो निमित्ते ऊकारे तस्य निमित्त
तया गुणेन प्राप्ते धातुकार्यतया तस्यानिमित्तत्वात् । च्याकु इत्यत्र एवेत्वे निमित्ते संप्रसारणे । तत्र च यण्त्वभिन्नमिति । किंच ऊ
धातुकनिमित्तकमात्रोत्तमोपंत्रापि तस्यानिमित्ततया समानाश्रयत्वापत्तेश्च । न चैकनिमित्तोपरस्येक धर्माव

सि. सु.
२५६

छिन्ननिरूढनिमित्तत्वं अर्थः । इयन्तु रीत्यत्र सवर्णदीर्घयण् निमित्तयोरिकाराकारयोर्न यत्वरूपैकधर्मावच्छिन्नत्वादिति वा
च्यं विष्णु इत्यत्र शात्वबहुगणमनिमित्तयोर्नकारछकारयोरपि हल्त्वरूपैकधर्मावच्छिन्नत्वात् किंच पूर्वोक्तरीत्या
ण् सवर्णदीर्घयोः स्थानेन्य सेपादने इआदेश्चेतिसूत्रे अचः अतु स्त्रूपत्र सवर्णदीर्घयणोः प्राप्तौ परत्वात्सव
र्णदीर्घे अचः अतुस इतिस्थिते एकादेशस्यान्तादिवद्भावे अचः कारस्य यानुयहतोनोपादाने अचःकारस्तामिति गुरोरप रा४
रत्वेव अनुरीति: अभ्यासत्वे नयहेतु उरादित्वे रपरत्वे हलादिशेषे अत आदेरिति दीर्घे आतो लोपे अतुस्तित्वरू
पेस्याहितिभाष्यकाराशंकायां अचः अतु स्त्रूत्वस्यायं आगत्वादुरदत्वमेवस्यादित्याशंकावारणाय संगमि
तिनसमानाश्रयविषयकेवर्णाद्ययाश्रयं तु सवर्णदीर्घत्वमिति भिन्नाश्रयत्वमितिकेयद् विरोधः । अपि च एकाचो
द्वे इत्यनेन प्रथमस्य अजादेरिति च द्वितीयस्य द्विर्वचनं विरोधाभावात् समुच्चयः न तत्र पक्षे द्वितीयद्विर्वचनस्थान राम:
र्थक्यं । तथाहि । आतोः सनि इति च आदिसशेतस्य ने प्रथमद्विर्वचनं अनुस्तु हलादिशेषेराटकार निवृत्तौ द्वि

१०८

तीयद्विर्वचनं हलादिशेषः अभ्यासस्य ट इति तत्र यलला मकारान्तयोर्द्वयोरथवा रयोर्वा परस्परे विशेषाभावः तत्र हला
दिशेषात्पूर्वमेव द्वितीयं द्विर्वचनं स्यादित्याशंक्य कैयटेनोक्तं भिन्नत्वात्पूर्वं हलादिशेषः इत्तानामसिद्धत्वात् द्वितीय
द्विर्वचनं तु शब्दान्तरप्राप्त्या अनित्यं तत्पूर्वं हलादिशेषेऽभ्यासः प्राप्नोति अभ्यासमात्रस्य शब्दस्य अन्तरङ्गत्वाच्चातो गुरावि
पररूपे सम्प्रत्यतीतस्य बाधकं मन्यते इत्वं हि सन्नभ्यासं प्राप्यैत्यमात्रं बहिरङ्गं अभ्यासविकारेष्वपवादा नोत्सर्गान्बाधि
कार इति पक्षे इत्वमांगं न भवति इति वा गीतां गवत्वादिस्यापि नास्ति सापि पिवा इत्वस्यांगत्वेनानाश्रयत्वांगवातीय
रत्र परिभाषानुपस्थानमिति उक्तं तत्प्राच्ये सन्नोऽद्वित्वानिमित्तया द्वितीयाकारस्य पादेन द्वारा सर्वाकारपररूपे निमि
त्तत्वमस्तीति इत्वपररूपयोरेकनिमित्तकत्वं स्यादिति दिक् अन्यत्राप्यत्र समाननिमित्तत्वघ पुनरुक्तं समेव समानाश्रयत
भि र्भिं हविव द्विति सन्नभ्यासाश्रयत्वादित्वस्य पररूपस्य वर्णमात्रापेक्षत्वाच्च भिन्नाश्रयत्वमिति कैयटोक्तेः नन्वे
वं इयतुरित्यत्र अभ्यासोत्तरस्य रेकारस्य दीर्घ यणो प्राप्तिस्थानिवत्वे न समानाश्रयत्वाभिप्रायादित्येतदयुक्तम्

सि॰ मु

२५

विशेषणत्वेषनमसंगतं स्यादिति वाच्यं तथा मत्प्रकारस्येव पश्चरूपे रत्वे च प्रतिस्थानित्वात्समानाश्रयत्वापत्तेः न चोत्कस्य
दोऽव्याप्तिपरिहारः कथमिति वाच्यं विवक्षितस्य तत्त्वसत्त्वात् तथाहि आगकार्यप्रतियोगिकोद्देश्यत्वाधिकरणं मत
यद्वास्तकार्यनिमित्तत्वाधिकरणात् दपर्याप्तवारणकार्योद्देश्यताकत्वं उद्देश्यत्वपर्याप्त्यधिकरणोक्ये सति एकधर्मिय
धर्मत्वे चेन्मतं इयन्निमित्तताकत्वं मतं व्याप्यतावेनोद्दृतेषु आगकार्योद्देश्यत्वाधिकरणस्य वारणकार्यनिमित्त
त्वाभावान्नातिव्याप्तिः विद्धत्त्व इत्यत्रागकार्यशत्योद्देश्यस्य स्वकारस्य वारणकार्ये तु किंनिमित्तत्वात् अपि व्याप्ति
रितितदपर्याप्तवारणकार्योद्देश्यत्वनिवेशः इत्यत्र तु स्त इत्यत्र आगकार्यरादेश्यस्य द्वितीयस्य इकारस्य वारण राम॰
कार्ये सवर्णदीर्घनिमित्तत्वान्नोद्देश्यत्वाव्याप्तिवारणाय इतित्वमपहाय अपर्याप्तत्वनिवेशः पूर्वप
र्भयपर्याप्तत्वान्नदोषः आगकार्यनिमित्तत्ववारणकार्योद्देश्यत्वयोः सामानाधिकरण्यसमानाश्रयत्वे
न तद्धेत्वभावाद संभववारणाय आगकार्योद्देश्यत्ववारणकार्यनिमित्तत्वयोः सामानाधिकरण्यं निवेशितं

आगंकार्यप्रतियोगिकोद्देश्यत्वाधिकरणांश यत्नदपर्याप्तवर्णाकार्योद्देश्यताकमित्युक्ते यद्यपिप्रसिद्धत्वनः षष्ठीद्देश्य
ऽत्रो चानिव्याप्तिः गुरोरुद्देश्यरकारे उकारे च यत्न — कोऽनुद्देश्यतायाः पर्याप्तेः तथापि कूलंकष्ट अनुस्वार अन्तर्गादिवर्णीय
२७ त्र उरदत्वं सन्यतरणीव्यवस्थितुभयरूपांगकार्यप्रतियोगिकोद्देश्यत्वाधिकरणयोरभ्यासकारारकारयोः सवर्णा
248 दीर्घरूपवर्णाकार्यप्रतियोगिकोद्देश्यत्वपर्याप्त्यधिकरणत्वाभावादतिव्याप्तिः स्यादतः वर्णकार्यनिमित्तत्वाधि
करणेत्युक्ते तयोः सवर्णाकार्यनिमित्तत्वं द्वितीययोरेव तथात्वात् तथा चांगकार्योद्देश्यत्वसमानाधिकरण
सवर्णाकार्यनिमित्तत्वाधिकरणांशस्याऽप्रसिद्धत्वात्तत्र न दोषः द्वितीययोः गकार्यानुद्देश्यत्वात् घयोः
सवर्णाकार्यप्रत्ययनिमित्तत्वात् वर्णकार्यनिमित्तत्वाधिकरणांश यत्नदपर्याप्तवर्णाकार्योद्देश्यताकत्वमि
त्युक्ते तत्रैवाऽतिव्याप्तिः द्वितीययोः सवर्णदीर्घोद्देश्यत्वपर्याप्त्यनधिकरणत्वात् निमित्तत्वाच्च ः एवमु
कृतिऋकारादौ तथा तुक्रोनिमित्तस्य छकारस्य तुगुद्देश्यत्वाभावात् ऋस्वरस्यैव तथात्वात् अत्र अंगकार्य
प्रतियोगिकोद्देश्यत्वाधिकरणांश इत्युक्ते उकारस्य नेस्वांगकार्यप्रतिषेधानुद्देश्यत्वान्न दोषः कृष्ण र

सि॰कु
२५८

यत्र च व्याप्तिवारणाय उद्देश्यत्वपर्याप्तीत्यादि तत्र अकारमात्रे च रावृत्तिरुभयोद्देश्यत्वस्य अकारमात्रे च तदुभयान्
भिन्नत्वस्य पर्याप्तेर्व्याप्तिः इत्येव यादृक् अत्रत्व इति उक्तपरिभाषायाः समानाश्रयमात्रविषयकत्वे अकारा
णुरोधाद्वाकल्प्यते धर्मिग्राहकप्रमाणवलाद्वाबाधः अदेङिति सूत्रे पूर्वपक्षे इयद्विष्ठतीतिरूपार्थके पदे न सा
मानेनत्ववाणीसंगवचनवदेशिपाश्रीयते न तु समानाश्रयांगवारणां विषयमेवेति तमेव प्रवक्षीते न पसरूपमिति
त्यभिहितत्वात् नांतः अमसवर्णाग्रहणात् सार्थक्यान्यथानुपपत्त्यैवाणां गसंगस्य वलवत्त्वज्ञापनमात्रेणोपक्षीणत्वा
त्वाच्च समानाश्रयमात्रविषयत्वपर्यंतं तत्सामर्थ्याभावात् विधेयद्वयस्यैकोद्देश्यकत्वरूपसमानाश्रयत्वस्यैव ग्र
हितयतया पयोक्तसमानाश्रयत्वासिद्धेश्च किं चैवं सोतिविधिप्रयासे समानाश्रये ज्ञापितत्वात् तद्गतवहपरि
भाषाया अपि तद्विषयत्वस्य कल्पितैः स्यात् नैवं व्यापत्तिः सेड्डीमित्यादौ तद्प्रवृत्तिप्रसंगात् न च तत्र समाना राम॰
श्रयत्वं नास्तीति वाच्यं समानाश्रयत्वेन वार्णाद्गवलीय इतिपदप्रसंगाधिकरेण नोक्तत्वात् एतेन ङुगप

२५५ न्याप्तिलमात्रविषयकत्वमस्यास्यापि निरस्तं · हेतुः प्रत्ययनिमित्तकतया एवं प्राप्त्यभावात् किंच · विश्ववाह अस्त
इमन्त्र संप्रसारणां बहिरंगं गुणो कार्ये असिद्धमिति यस्यान्तरंगं कार्यं प्रसक्तं तेनैव बहिरंगस्याऽसिद्धत्वे स्यात् तत
थाऽन्तरंगशास्त्रे बहिरंगस्यापूर्वोऽयं शास्त्रप्राप्त्यभावादसिद्धत्वेन प्राप्नोतीति राऽन्तरंगेऽइति तन्निषेधो भाष्यकारै
रुपन्यस्तोऽनर्थकः स्यात् अधीत्य प्रेत्येत्यत्र बहिरंगस्यैकादेशस्याऽसिद्धत्व प्रतियोगिनः तुक्प्रसक्त्यभावाद
सिद्धपरिभाषाप्रवृत्तिविरहे सत्वात्तुकोऽसिद्धइत्यत्र तुग्ग्रहणेन नाज्ञानंतर्य इति परिभाषाज्ञापनस्याप्यनुप
पत्तेश्च · न चैवं यथोद्देशपक्षाविलयापत्तिः ज्ञापकसमानदेशत्वस्याप्युपपन्नत्वविषयतया तदसिद्धेरीतिवाच्यं · ल
स्यानुरोधेन तत्कल्पनात् अन्यथा ज्ञापकसमानदेशत्वनियमेन वापि कार्यकालपक्षविलयापत्तेः व्याश्रयेपे
तत्प्रवृत्तेर्यथाऽयावेत्यत्र नङोऽङिः कुकरणं ज्ञापकमिति सीरदेवादिभिरुक्तत्वाच्च · अन्यथा तुकोंऽतरंगत्वात्प्र
त्तो लघूपधत्वाभावादेवं गुणाप्रसक्त्यभावात्तन्निषेधार्थेऽङित्त्वस्य वैयर्थ्यापत्तेः चाको ह्यत्र वर्ते दृष्याद्दो गुणो

सि॰ कु॰
249

ऽते एकादेश इति न्यासकारोक्तेश्च पुन इयङा इत्योपस्यैके येनोक्तत्वाच्च न चात्र असमानाश्रयत्वमेव ऽङ्ग
कार्येऽस्य हृत्त्वोपेइदशपस्य ऽकारस्यैव वार्त्तिकार्येसंप्रसारणाभिपूर्वरूपेनिमित्तत्वात् । संप्रसारणाद्विति
परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यादिति व्याख्यानात् न इयङ्पयोदेशपताकत्वस्य च सत्वादिति वाच्यं । तत्रैव निमि
त्ततावच्छेदकधर्मावच्छिन्नेनाप्युद्देश्यतायाविशेष्यतानीयत्वात् । उक्तपूर्वरूपे याचत्वस्यैव निमित्ततावोद्देश्य
त्वोभयावच्छेदकत्वात् अन्यथा आकृद्द्वयोस्ते आलेप पूर्वत्वयो व्याश्रयत्वाभिधास्वाऽसंगत्यापत्तेः । नन्वे
वं विप्र इत्यत्र व्याश्रयस्यापि देशादेशस्य सिद्धौ पूर्वोक्तव्याश्रयेषु दोषापत्तिरिति चेत्सत्यं । वार्णादाङ्गमि राम
त्यस्या अनित्यत्वात् न तत्र प्रवृत्तिः तत्र च मानं ओरिति सानुबन्धनिर्देशः न याऽऽय इयस्यानुमादनेऽस्यानि
त्येन नुकोऽनिषेधार्थं तदिति वाच्यं अचइस्यान्यार्थमावश्यकत्वात् न च तत्र मानाभावः आद्भाष्ये
व तथात्वात् अन्यथा आगतत्वात्पाश्चे कृतेनुकृप्रसङ्गाभावात् इ संगत्यापत्तेः तेन पूर्वोक्तव्याश्रयेषु न दोषः

850

नच सतुक्ॅविनिर्देशस्य ग्रहणतपरिभाषया: समानाश्रयमात्रविषयत्वज्ञापकत्वमेवास्तु इति वाच्यं विषयाविशेषाव
च्छेदेन संकोचयोर्बाधात्· नित्यस्य समानाश्रयत्वस्य गुरुत्वाच्च· ननु तत्र तु दृष्टा सन्निकर्षे वनानि· अत एव मूलाद्भुतं इति
न्यायात् मेघं तस्याप्यनित्यत्वे सतुक्ॅविनिर्देशस्य मानत्वात्· एवं च न ङेः ङिः त्वं गुणानिषेधार्थमेव· सीरदेवा ग्
कि क्ङि यथा श्रुताभिप्रायात् एतेन ङो ङिः त्वमेवाक्षतमूहपरिभाषा ज्ञापकं समर्थानामिति नु माह· समर्थत्रे
ग कर्मणेवं च क्रियते समर्थानां प्रथमाद्वेति भाष्यस्वारस्यादित्यपि व्याख्यातं अथ राज्ञोऽपि इत्यत्रापि सतुक्
स्यानुष्टस्यापयोगः क्रुद्रे रोरि मा रोधितु कस्य छस्य लोपो न स्यात्· न चानुष्टित्ति सामर्थ्याङ्ङुछकारस्यैव तत्रोपा
दानं रेफेण रछकारस्यानुगभाव नेत्यपादितिव्याच्यं· वकारमात्रानुदृष्टे संभवात् छकारस्यानुष्टत्तावेव
मानाभावात्· अत्राहुः सतुक्ॅविनिर्देशो हा व पि निर्दिश्यते· न च समाहार द्वंद्वे एकवचनस्य द्दनरेतरयोगे तु
बहुवचनस्यापत्तिरिति वाच्यं· छकारयोस्समाहार द्वंद्वत्वाव कारेण सह इतरेतरयोगे द्वंद्व इति व्याख्या

सि.कु

२५०

नात्· अतिदेशेपि द्वितीयशकारप्रश्लेषः यद्वा न धात्वैकदेशोपि मूर्द्धन्यस्य कार्येषु स्थानत्वमित्यभ्यासात् द्विरुक्तो गा हश्चु
डुस्य चकारस्य रात्लोपः परस्य च त्रान्वयः कलोपं विना रेफात्परत्वाभावेन न त्वप्रसक्तिविरहात् इति दिक् प्रकृतम
नुसराम· अत्र रपस्य प्रत्युदाहरणं तु द्वाभ्यां त्वमिति अन्यथा जुष्टः स्थानिवत्त्वात्परत्वान्न स्यात्· न चोक्तिदेशाना
स्वाश्रयान्निवर्तकत्वात्स्वाश्रयमत्राचत्वं भविष्यतीति वाच्यं विधिग्रहणसामर्थ्यात्स्वाश्रयानिष्टेनैवंविधिनिर्देशा
द्भागस्यापि अतिदेशाद्रपस्य वस्यमाणत्वात्· ननु आदेशत्वपर्यायाश्रयस्य जुष्टत्वपरनिमित्तत्वं· परानिमि
त्तस्य चजुकारेणादेशत्वपर्यायाश्रयत्वं तस्य सम्भवत्येव पर्याये इति चेन्न· अनुवंशानामनैकांतत्वादेकांत
त्वेपि सर्वधि द्धंसित्वाद्धकारस्यैवादेशत्वपर्यायाश्रयत्वात्· एवमभिगतेप्यत्रापि मकारलोपस्य परनिमित्त राम
त्वात्स्थानिवद्भावे द्धस्वस्यापि निष्फलीतिन्तुकं न स्यात्· न च कोसंशः तत्रापि चोलोपस्य परनिमित्तकत्वात्तस्य
स्थानिवद्भावे बेकेः कः सीतिकत्वं स्यादिति कुतो न प्रत्युदाहरणमिति चेन्न· पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवद्भावेनैव

251 निषेधात्‌ परस्मिन्निति किं उदुम्बरः । आय्याधानिः अकारादेशत्वात्‌ पूर्वस्य यकारस्य लोपो व्योर्वलि लोके यकर्णैवे
स्थानिवद्भावो मा भूत्‌ । व्याघ्रस्येव पादावस्य व्याघ्रपात्‌ । पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्य इत्यपरनिमित्तको लोपः तस्मात्सिद्धि
त्वात्‌ यत्रे वैयाघ्रपाद्यः पादः पाच्छिति पदादेशे कार्ये अकारलोपस्य न स्थानिवत्त्वं न च वचनसामर्थ्यं एकादेशस्य स्था
निवद्भावेन पादेनेमाहाव प्याप्नोति द्विपदिकादिस्त्र पभावस्य चरितार्थत्वात्‌ तत्र पादः शतस्येत्यादेर्नु न लोप
पद्येतिवत्‌ अकारलोपश्च न चात्रापि स्थानिवद्भावः वस्येति चरितो लोपेऽपि सिद्धे पुनर्लोपवचनसामर्थ्यात्‌ तस्य परनि
मित्तकत्वाभावात्‌ पादस्य लोपरूपस्य तु न सामर्थ्यं व्याघ्रपाद्भिः त्यादौ भसंज्ञाविरहे सावकाशत्वात्‌ परस्मिन्नित्युक्ते
तु पादेनेत्यादौ न प्रभावः देयाश्च पद्यइत्यादौ पभावस्य सावकाशत्वात्‌ तत्रैकादेशस्य स्थानिवद्भावात्‌ वरीयत्र
हरेत्यादि ग्रहणात्‌ चौरादेशो पितस्य इत्येतेः आत एव आय सोगो मतो चातुरो आन उहोऽपातावेकादेशस्यादि
वद्भावेन प्रसक्तो नुमो मोन । एवं परस्मिन्नित्युक्ते औरोऽहोइत्यत्र एकादेशस्य स्थानिवत्त्वात्‌ भसंज्ञायां पादः पद्

सि॰ कौ॰ तस्य उदु स्यात् उदके वहतीति उदवाहः कर्मण्यण् उदकस्योदः संज्ञायां वाक्यादिनास्मज्र· आदीर्घे आवेध्येद्यस्त्रस्का
25। रस्य टेरेत्वं अपरनिमित्तकस्य स्थानिवत्वात् पीवरायो दीर्घी येध्योरितिलोपे स्या· एवं मियर्यवीतिके नेधेय· निष्ठेबाह्य
न्तः किं· आतोलोपः अच· इत्यस्थानिज इति रीतिधक्व आहत्रापस्य स्थानिवत्वात् अपरकावात् उक्तविध्यस्य इति म्भूत
अवके ह्यकार्यारामस्रत्ते· न च पूर्वस्यापि पातेपि कार्यकर्त्रो इप्यर्थ स्यात् रोप तंभवाद्विधिग्रहणवैयर्थ्य· पूर्वस्य
पूर्वस्मादिति समासद्वयल्लाभार्थत्वात् पंचमी समासो दारहरणां तु न त्वतीति प्रागेवोक्तं ननु असिद्धं बहिरंगम
न्तरंगे इष्यत एवैतत्कृतार्थं· न च नाजानन्तर्य इति निषेधः· यत्रांतरंगे अच आनंतर्यं तत्रैवलाट्यतिके यदासिद्धं गा
त· अत्र तु बहिरंगे यणि अजानंतर्यस्यापि ज्ञानात् तात् भेवं यत्रांतरंगबहिरंगयोर्मध्ये अनंतरत्वाऽज्ञानंतर्यं
तत्राकिंचिदप्रष्टेरोहरणेनस्वीकारात् अत्रैतत्प्रपञ्चितं· यत्रांतरकालप्रसक्तिके अजानंतर्यापेक्षा न राम·
त्राऽसिद्धं बहिरंगमितिपरिभाषा न प्रवर्ततइतिके यत्मनमेव युक्तम् अन्तरंगबहिरंगयोर्मध्ये अनंतरत्वेति हरदत्तमतं·

१५२ पवादेवमित्यत्र एतदेवह्यस्य प्रवृत्तिमाशंक्य बहिरंगत्वेन गुरोरस्याऽसिद्धत्वादिति भाष्यहृदयं ज्ञायते तस्याऽसंगतिप्रसंगात्
सर्वप्रवृत्तिको गुरोऽआनंतर्यसत्त्वेन निषेधापत्तेः कैयटरीत्या तु गुरोरान्तरप्रवृत्तिकत्वे अज्ञात नंतर्यानपेक्षत्वेनाभि
धानप्रवृत्या बहिरंगत्वेनाऽसिद्धत्वोपपत्तेः न थाउक्तोपरितिसूत्रे अकुरुणस्त्र बहिरंगत्वेनाऽसिद्धत्वमाश्रित्य समानादि
धनाभाष्येरतविरोधाच्च किंच नपदान्तेति सूत्रे दध्यत्रेतिदृष्टान्तो यथा मुहायस्यानिवत्त्वनिषेधसामर्थ्याद्बहिरंगप
रिभाषा प्रवृत्तिरिति हरदत्तोक्तिविरोधः तदोमाद्बहिरंगेयणि अन्तरान्तर्यसत्त्वेन राऽऽनंतर्य इति निषेधादेव तद ४५
प्रवृत्तिसिद्धौ सामर्थ्यानुधावनवैयर्थ्यात् किंच संयोगान्तलोपे यणः प्रतिषेध इत्यस्य बहिरंगपरिभाषया प्रत्या
ख्यानपरभाष्यवार्तिकविरोधः बहिरंगे यणि आनंतर्यसत्त्वेन बहिरंगपरिभाषाया अप्रवृत्त्यापत्तेः तस्मात्कुर
ल्मतं पूर्वापरस्वयेथविरोधात् भाष्यविरोधाच्चोपेक्ष्यमिति ॥ अथेदं द्विविधा सारीये यत्र कार्यविधावानंतर्येणाश्रे
राश्रयणं तत्र निषेधादन्यस्यानं परिभाषायाः यथाऽत्र ध्रुवरितिलक्ष्ये कायणाजीति वचनादिग्योराश्रयणो

पि·शे मिति अस्मिंस्तु प्रतिषेधसूत्रे नाप्यचोराश्रयत्वमिति वाच्यं तावदनुधात्वनुलोपसूत्रे ऐकदेश्यादत्रेत्यर्थः नत्वाऽचोरिति द्वित्वे
९५८ विवक्षितं तत्वाः नाद्यः धर्मिग्राहकमानविरोधात् सत्वतुकारासिद्ध इत्यत्रान्तरङ्गे अकृत्वा यानन्तर्यस्यानैमित्तिकत्वात्
दृशः परस्य सस्य षत्वविधानात् ह्रस्वस्य तुग्विधानाच्च न द्वितीयः दध्यत्रेत्यत्राप्यचः परस्य यरो द्वित्वविधानात् द्व
न्द्वानन्तर्यं सम्वादुक्तनिषेधापत्तेः पास्थानिकत्वनिषेधसामर्थ्यानुसारस्यावश्यकत्वात् न च यत्र पूर्वत्रिपदवर्त्तिनो
ऽचोर्निमित्तत्वं तत्रैव नाऽऽनन्तर्यमिति निषेधप्रवृत्तिः यथाऽत्र पूर्वपदे दध्यत्रेत्यत्र अनुस्वरवर्तिनि एव तथे
ति न तत्र प्रवृत्तिरिति वाच्यं धर्मिग्राहकविरोधात् बहिरङ्गे अचोरानन्तर्यस्थले ज्ञापितायाः परिभाषाया यत्रा
न्तरङ्गेऽचोरानन्तर्यं तत्रैव प्रवृत्तिरित्यस्य दुर्घटत्वाच्च तस्मादयमत्रहरदत्ताभिप्रायः अचोरिति द्वित्वं विवक्षि
तमेव तच्चाश्रयपरं भान्तरङ्गे बहिरङ्गे च तत्रैव नाग्रहः सापेक्षं बहिरङ्गमेवाचोरानन्तर्यापेक्षायामपि सापेक्षानुरो राम
धेन तत्तियमस्य परिभाषया मन्ने नार्यभीवीत् अतःसर्वविधिवत्त्वमिकारावस्थितियत्ताद्देशे हृत्वे वर्णादिस्तु सारः

253 इडादेशोऽस्तित्यात्रिवृत्तावाम्भभवतीति भाष्य हृष्टितुमं । नाज्ज्ञानंतर्थ इति निषेधादप्रसंगोवहिरंगपरिभाषयो
वगतार्थत्वापत्तेः किंच कृत्यर्थं भिन्नरेफद्वयश्रवणार्थं । उरण् रपर इत्यत्रैव रेफग्रहणमस्तु पाशे स्थाने रेफादे
रास्सहक्रोऽपि रपत्वे रोरीतिलोपस्यापरपकृतत्वाद्रेफद्वयश्रवणाय एकतास्थीति भाष्य एवोक्तं । न चासिद्धं परिभाषया
शक्तोतु लोपानुपपत्त्या रेफद्वयश्रवणार्थं तस्य प्रतिवचनीयत्वापत्तेः एवं सप्रश्रयणादेशे अत आनेतरयासिद्धत्वेन नाज
नंतर्थ इति निषेध प्रसक्ताये वनेऽसाच्यस्य सामं उत्स्यात् उत्तरकालप्रहतेवलोपे एकस्यापायो न पेक्षितत्वेन उ
क्तनिषेधस्य योजयितुमशक्यत्वात् एतेन तत्र पाक्षपूर्वं पक्षविरोधोऽपि नेन हरदत्तमतमपास्तं मप्यप
ह । सिद्धान्तविरोधस्य कैयटमतप्रवेशासव्यात् न पहंतेति सूत्रस्य ग्रन्थस्य रचनाज्ञानंतर्थपरिभाषाव्यतिरेके
णापि तस्य नानुपपन्नमिति पाशयेन प्रहन्तत्वात् कैयटमतेऽपि अनिति द्वित्वस्याविवक्षितत्वाद्व्याख्यानादृत्वभ्या
मित्याहे प्रसनस्तु निषेधप्रसक्त्या कृत्स्नस्यापि निबद्धतीति तु गागमप्रत्ययान्तसिद्धान्तलोप इति भाष्योक्तयोनली

सि·सु·
253

पः सुस्त्वरेरित्यसिद्धं बहिरंगमिति येति के पदेत्स्याचविरोधात्· अनित्यत्वो केप्यु एन तरोरन्य हरदृग मतेपि सा
त्यात् यत्तु एन देहापस्याच्च: स्थाने जायमानत्वेपि भ्रूच आनंतर्याभावान्न दोष इति तदसत् आनंतर्यस्य
हितस्था परिभाषेयाविनिमित्तकार्थि शोरन्यतरस्यासत्वं वानापः अजादिविच्छिन्नविभक्तित्याया मेवपर्यवसानात्
नाप: स्थाने इमित्य आपि सत्वात् यरगः अति धेय इति वार्त्तिकभष्यारस्यानस्य च अलो लोपाद्येषा तु इमि
आ एकत्वादेतन्त्रतिषेधानित्यत्वाभिप्रायकत्वाद्धा: सिद्धपरिभाषाया· कार्यकालत्वेप्येतत्परिभाषायाः पायर्थो
द्रष्टव्यः परत्वाद्वेति दिक्॥ ॥ अन्वारभ्य भित्तुं न: अंतरंग बहिरंगरलवर्त्तिपरिभाषानिरूपवारहत्· असिद्धं बहिरंगमिति
नू ज्ञापकात्· यत्तु प्रतिषेध सूत्रे पूर्वपरिभाषागतार्थे भाष्ये तद्रमुच्छय माम्नभितिभाग त्रिकेयट राम
लक्षणविकरणाकारादय: इहच्छित्र गाकारलक्षणाकानं तर्य इति परिभाषायामा इत्यू तज्ज्ञापकेना: सिद्धपरि
भाषाया अनिमत्तसैव ज्ञापकत्वाद्दिपाठु: नाजानंतर्य इति भाष्य मप्यसिद्धपरिभाषाया अनित्यत्वप

रत्येवं नेयमिति दीक्षिताः अतएव हलिकारसीरदेवाभ्यामुङ्ग नलोपः सुप्स्वरेति सूत्रे कृतिनुग्रहणेनासिद्ध
परिभाषाया अनित्यत्वं ज्ञाप्यते तेनापूर्व इत्यत्र बहिरंगस्यैकादेशस्यासिद्धत्वेऽन्तरंगमुत्वं सिद्धमिति पूर्वपरे
त्यत्र बहिरंगस्य संप्रसारणस्यासिद्धत्वात्स्वैकाजा द्युसामिमीट्वन नवमवतीति अत एव बहिरंगपरिभाषा
या अनित्यत्वाद्यासीमत्र बहिरंगमपि यणादेशत्वेऽन्तरंगेणापि नासिद्धमिति हरदत्तः केचित्तु यथोद्देशपक्षेऽसि
द्धपरिभाषाया सत्त्वात् प्रदेशान्याकार्यकालपक्षे च नानान्तरं तदर्थं इति निषेधान्नुग्रहणासामर्थ्यमेवेत्याहुः वस्तुत
स्तु विषयविशेषावच्छिन्नमनित्यत्वेऽसमर्थ्यपितुं न जाने तत्र परिभाषा प्रोक्तमिति भाष्याशयः नजा सयोगति
लोपकादेव अत्र बहिरंगपरिभाषाया अप्रवृत्तेः इत्याद्यालावम् पक्षान्तमनुसरामः ननु पूर्वसौत्रिकस्यकार्ये
ष्वित्व निमित्तान्तरूपसंबंध इत्यस्योपसंग्रहसिद्धे विधिग्रहणा माङ्कुः तत्रापि पूर्वस्मान्निमित्त्वेनाश्रिता
दित्याख्येयत्वात् यथा यथाहेऽसीरीत्यत्र गकाराप स्यविधौ हेतुः स्थानिवत्त्वादेङः ह्रस्वात्सिद्धिति संबुद्धि
लोपापत्तेः सत्ये योगविभागार्थं लतः तेन पूर्वं स्यविधौ स्थानिवदेव न तु स्वाश्रयं ययद्वाविधिग्रहणासा

सि सु

254

र्थाश्चा ह्नीयेत विधिमात्रे स्थानिवत्त्वं तेन परयतीत्यादेरीलोपाभावे लाद्याम् अकरउपाधाया इति ह्रङ्गेनिमित्त
भावादेशस्य भावात् इटि लोपे ह्ने पि न स्यादिति · अशाड्वीयस्यापि ह्रस्वभावस्यानि तिदेशात् · ननु पूर्वत्र चाद्विर्वचने
रागनु ह्रस्पे वसिद्धिः यथार्थनिवर्तिनि वनितिलेलताऽभावोप्पाति दिस्यते · उपतिनरवन्म्हेश्रुपधाः स्व नीतिवत् तड
कं कामं मतिरिश्यतां वा सत्याः सत्यापि नेहभावोपि · इति चेत्सत्यं तथापि पूर्वस्येव विधेस्थानिवत्त्वं न तु पूर्व
परयोर्विशस्यति नियमार्थत्वात् · तेन इजनुरितिसिद्धं · अन्यथाइशोऽनुसिययताद्देशे द्विर्वचने अतिस्थानितूपाति
देशात् इकारस्य पूर्वो त्काले परोऽपहारात् अं तरंगत्वात् सवर्णदीर्घः स्यात् · अथ पक्षे न वाणीं तं गमितपञ्च
तेः नवस्य वर्णदीर्घाने तं दे पतितवा धकाभावान्निमित्तस्य विनाशो हेतुन्मुखत्वान्न सवर्णदीर्घः · ह्रोमेपि परितास्था
निवत्त्वेन निमित्तविघाताभावात् ईच्यतुरिति सिद्धे मतादिवञ्चोपलभ्यासंग्रहलोन यहा दभ्या सकस्व दीर्घ रान
इताः किमीलिदीर्घनासामर्थ्यात् तत्राभावेऽच्युरितिस्यात् · उक्तप्रायात्तु सवर्णदीर्घस्य पूर्वपरे भयाविधित्वा द
पादेशस्य स्थानिवत्त्वात् नुपपत्तेः सवर्णदीर्घस्य निमित्तविघातापत्यापाऽकृत पूर्वपरिभाषया तत्र प्रतो

ङ्यी यस्य इकारस्य यणादेशे पूर्वस्य दीर्घे च सिद्धमिदं · इह संबंधिसामर्थ्येपि स्थान्यपेक्षमेव पूर्वत्वं गृह्यते न त्वादेशापेक्षि
मित्याहुस्तेन वैयाकरणाः सोढव्यः · इत्यत्र यणादेशस्य स्थानिवद्भावमाश्रित्य प्राप्नोत्येचो यवायाव इति प्राप्ता
बादेशो न स्यात् एचो यणादेशोत्र एकालप्रत्ययाश्च नादिष्टादचः पूर्वत्वस्य विरहात् · तदुक्तं · अचः पूर्वत्वविरहा
न्नादेशो सिद्धमिति · न च स्थानिनमादेशेनापहृतत्वात्कथं तदपेक्षं पूर्वत्वोपादानं पूर्वत्वेनस्योपलक्षणा
त्वात् अथैवैनिरार्थस्यत्र अन्यादेशः धातादेरत्र वधादेश आस्यात् तत्र हि रायेश्चोपाधिमिपूर्वविधिनिषेधे
न पूर्वशिलोपस्तत्र प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तिः तथाप्यनादिष्टादचो हि शाच इकाराद्धादेशात् · इत्यनयोः पूर्वत्वं
नास्ति एकदेशविकृतमनन्यवदिति न च अदिहनग्रहणात् ग्रहणमिति चेन्न · स्थानिवद्भावेन परस्य नादिष्टाद
चः पूर्वत्वात् · न च स्थानिनि तस्यार्थे सिद्धत्वेपि शास्त्रीयत्वाभावादिति देशान्तरत्वात्कथमादेशस्यानादि
ष्टादचः पूर्वत्वं न लाभ इति वाच्यं · अत्र परस्मिन्निति देशस्येव शास्त्रीयकार्यत्वात् स्थानिवद्भावेन तस्ये
वातिदेशसंभवात् · न च हन्तेर्णिसूत्रे सर्वेशोत्रग्रहणेचिलोगम · अन्यथा हिंचोपानेनतरस्यान्द्रुस्वारस्य

स्वरूपलोपः नादिष्टाद्यचः पूर्वत्वाभावादेव स्थानिवद्भावः प्रसक्तस्यातन्निषेधो वैयर्थ्यात् नन्वेवं प्राप्तस्ताकेडू
255 तिरिति न सिध्येत् कंडूयतेः क्विपि अतोलोपयलोपौ अतोलोपस्य स्थानिवत्त्वादुवङ् न स्यात् स्थानिद्वारेऽनादिष्टा
द्यचः पूर्वत्वादचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावादकारेणाव्यवधानान्नोवङ् नापि लोपो व्योरिति वलोपः हशि व
ति दीर्घे कंडूवमिति तस्यापत्तेः न योर्वलोपस्थानिद्वारेऽनादिष्टाद्यचः पूर्वत्वेपि न तस्यात्र कार्यं किंतु नकारस्य
वस्य सयानादेशात्व पदान्स्या अयदीतिन स्यामि स्थानिवद्भावश्च न नादिष्टादचः पूर्वत्वेनाप्रीति वाच्यं
६ सर्वे सर्वपदादेशा इति न्यायेन कंडूशब्दस्य कंडूरित्यादेशः तस्य कंडूरित्यादेशो कार्ये स्थानिवत्त्वे सोलभ्यात्
अत्राहुः स्थानिद्वारकमनादिष्टादचः पूर्वत्वमनित्यं कंडूतिरिति भाष्योदाहरणसामर्थ्यात् मिमेउमा
वेष्टितमापयतीति हरदत्तोयेथावः अन्यथा लोपस्य लोपेन तस्य स्थानिवत्त्वाभावो मोनीती पिटं प्रभा राम
वोपस्पनत उपधाया इति हृस्वाकारेण तस्य स्थानिद्वारा उकारात्पूर्वत्वेन उकारलोपस्य स्थानिवद्भा
वात्कुटोऽदुर्लभत्वात् न च ष्टुक्क्ष्यारोकारान्तस्य नयावयवत्वात्तकारस्मात्स्य च पूर्वत्वान्नष्टुगि

यातुकारलोपस्य स्थानिवद्भावइति वाच्यम्· उक्तन्यायेन व्याकारोतस्यापि पूर्वत्वाद्इति यत्नः इति तउत्तिष्ठ
इति स्थिते हृ धुट्लोपयोर्नित्यत्वे परत्वाद्अनुपधायाइति हृस्वः· नेताछिलोपे स्वादंतस्यस्वान्तस्य वाभ्यासिद्ध
स्य· पूर्वेणयास्थानिवद्भावस्य दुर्वारत्वात्केऽदुर्लभत्वात्· तस्मात् शपिपितोश्चानुदात्तस्य हृडोगायादे
शेतितायतीसेवहूंप· नचातिशायितात्र इतिस्थितेनारेगत्वाद्दाकुरोतशाय्याद्देशेति तथाप्येतस्यापतिः अ
सन्नतसूत्रपरिभाषयापूर्वमाहुरात्स्याः अग्रहे· हृस्वान्तनिमित्तविधानस्यापतस्यमानत्वात् व्यवहृतसू
त्रपरिभाषयायाऽनेनादेश परिभाषायाः प्रवादत्वात्· नच शपिगुणस्यापचः परस्मिन्नितिस्थानिवत्त्वाद्दा
तास्यनिमित्तविघातोनेति वाच्यं· पूर्वपरयोर्विधौ स्थानिवत्त्वाभावात्· नुडि· नुमित्याशेतावरुतुः तित इति
स्थिते नलोपे ङुः सत्वेऽसिद्धत्वमपि पदे अभ्यासस्यासिद्धत्वनिषेधेन ङः· परनिमित्तकोऽपि लोपस्य स्था
निवत्त्वनिषेधेन ङस्याभावेऽपि लोपस्य स्थानिवत्त्वादपि ङ्युत्वाङ्कः नेतल्लोपाभावे दीर्घविधौ स्थानि
वद्भावनिषेधात् सर्वत्राप्तीति अनित्यात् इत्येव यत्नत्वानिता पदेति नहीयते· लोपस्य नित्यत्वात्· नचः

सि.सु परस्मिन्निति कार्यातिदेशोऽनवृत्तिः आ प्राबल्यप्रसंगात् देशाश्रयत्वं न स्थानिवत्त्वात् । किं च निषेधमप्यनादि
256 ष्टादचः पूर्वत्वमिह नेष्यत इत्यत्र प्रमाणं चिन्त्यमिति चेन्न स्थानिद्वारकमनादिष्टादचः पूर्वत्वमि
त्यत्र प्रमाणाभावः अत एव शास्त्रीयमस्याति देशानर्हत्वात् अत एव व्याकरणात्र से प्रारतो अतो लोपस्य स्था
निवद्भावान्निमित्तेऽपरस्यादेशस्य आह इति सिद्धं इत्याशंक्य अतो लोपस्य स्थानिवद्भावो न भवति तु
कारस्यानादिष्टादचः पूर्वत्वाभावादिति भाष्यव्याख्याने चैवोक्तं येन च न अनादिष्टादचः पूर्वो वकार इति न
तादेशस्यापि स्थानिवद्भावादनादिष्टादचः पूर्वत्वसंभविष्यतीति नेत्युक्तम् । शास्त्रीयकार्यसिद्धये स्थानि
वद्भावो विधीयते न त्वनादिष्टादचः पूर्वत्वे लौकिके इति । यच्च चः परस्मिन्निति अतिदेश एव शास्त्रीयं का
र्यमिति प्रतिपादितं तत् अतिदेशस्य शास्त्रीयत्वविरहानङ्गीकारात् । अतिदेशनिषिद्धशास्त्रीयताया अङ्गीक राम
तत्वात् तद्रूपे कल्याड् परे शाप्रहृतोऽस्य समाप्य देशान्तरेण रूपनिषिद्धशास्त्रीयत्वस्यैवा
पत्तितत्वात् अन्यथा अत्र पदशब्दानुकरणस्याप्यसाधुत्वं स्यात् अतो भुक्तवानाद्रियमाणः साधुत्व

येऽगनिटो येऽयकर्थिता मे असाधुत्वस्यापि हितं तया तस्यापि शास्त्रीयत्वापत्तेः प्रकृतिवदनुकरणमिति
इत्यतिदेशशास्त्रं आलोचनं नापि भावि तयेइति मिश्राः ध्योऽतिदेशः न ह्यटकं चाऽसाधुत्वं प्रकृतेरपि स्थानि
वदादेश इत्यत्रैव अतिदेशशास्त्रे अचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावोऽतिदेशः न ह्यत्र नान्तादि द्वचः पूर्वत्व
प्रतिसाम्यात् न चेष्टापत्तिः अल्लक्षणस्य माव्यास्य परत्वेऽर्थविरोधात् अत एव पूर्वत्रापत्र यथादेशान्
पपत्तिरेव भाष्ये उपन्यस्ता ननु ऊठः स्थानिवत्वाहल्लोपो व्योरिति यकारलोपापत्तिरपि अनादिष्टा
दचः पूर्वत्वाभावादिति चेत् परेओऽकं एव त्वादिति सूत्रेऽपि आदिष्टादचः पूर्वत्वासत्त्वीयते कोऽलो
पस्य न स्थानिवत्वमिति तत्र ओऽकंदो कायाते औऽकंलोपो व्योरिति सूत्रेऽपि कृ इत्यत्रातो लोपस्य
स्थानिवत्वाऽडवडः स्यादित्याशंका ओऽकं तस्येव बाधकत्वाश्रयऽठक रिष्यते ऊठि च कर्तव्येनादिष्टस्थानि
वद्भावः आदिष्टादचः पूर्वत्वात् अत एवं कंडवो कंडूवः इत्यादावूठ उवङ् कर्तव्ये नाल्लोपस्य ।
स्थानिवद्भाव इति स्थानिद्वारकोत्वनादिष्टादचः पूर्वत्वेऽपि [illegible] माहातोत्त इत्यपत्वपरतया वहला

स-सु ग्रेथाम्नोकर्थेन: स्यात् यत्र स्थवी यानित्यत्र गुणालोपयो स्त्यकन्त्वाद् गुणस्य कथमनादिष्टाद

च: पूर्वत्वमिमाशंक्य स्थानिनोऽनादिष्टादच: पूर्वत्वात् तदादेशस्य स्थानिभावात्तत्र स्थानिवत्

257 वे सति लकारेणाव्यवधानादेवादेशप्रसंग इति कैयटेनोक्तं तदभ्युपेत्यवादमात्रं उक्तयुक्ते रेला

देशेऽपि स्थानिवत्त्वेति पद्धमुपक्रम्य लिखितत्वाच्च इयं चैतव्याहतं भाष्यस्य सर्व इति यड् वलोनि

मित्त विधानात् कात्वं गुणस्याप्यपवाद इति तु स्वरीत्या हरणस्यार्थवत्त्वस्य स्वयमेवोक्तत्वात् तत्स्य

रेखा र्यायत्वाच: निरोधेऽप्यादेशो वासिद्ध परिभाषया समाधानात् आङ्गीयमाराधामेव प्रकृतोऽस्था

निवद्भाव इति पदेऽस्य आदेशरोनिमित्तत्वेन नाश्रयणात् स्थानिवत्त्वान पपत्तेः [illegible]

माधेयत्वात् अत्र तथोद्यावधीयत इति विधि: कर्मणि पक्षमय: पूर्वस्मिन्नियेध [illegible] सत्व स्थ्या

नेयोगा: अनुवादे परिभाषानुपस्थापनात् एतेन आयन्नासन्निति व्याख्यातं इत्यायरा: राम

असोरद्भ्रोपदेशनयो: स्थानिवद्भावेन अजादिपाद [illegible] पदे: पूर्वस्मात् द्वयवस्थानादिको

रस्यवाधिधानिमार्थादागमादिविधावपिस्थानिवत्त्वप्रसक्तेः अंतइत्यत्रत्वादेशपदसमभिव्याहारात्स्थानषष्ठी:
रहापिस्थानेग्रहणानुवृत्तेर्वाः भाष्ये तु निमित्तापेक्षा आदेशापेक्षा वा पूर्वत्वविभक्तिपि पक्षद्वयमुक्तं॰ वैयाकरणा
दौ तु स्वौ रसिद्धत्वान्न दोषः नाजानंतर्यपरिभाषया त्वनित्या न च निमित्तापेक्षानिमित्तपक्षे वैयाकरणादौ कथम
ति श्रसंगो घो रेवानिमित्ताः पूर्वत्वादेवो श्रुविधेयत्वाद्धितिवाच्यं तयोरपि न द्वयवाचीदिति न्यासकार अत्र वि
धिरिति भाव्यं किः पूर्वस्यैमि कर्मेरीषिवह्नीरयपिवोध्यं न तु निमित्तापेक्षया पूर्वत्वेद्वाभ्यामित्यादौ न्यायघत्वस
स्थानिवद्भावात्सुपिचेतिदीर्घः स्यतीति इत्वस्यस्थानिवत्त्वाद्दिग्गतलक्षणो गुणो लवनं लाक्षकइत्यादौ गु
णाह्भोः स्थानिवत्त्वादयावादेशौ न स्यातां इति चेत् अत्र भाष्यं स्वाश्रयाणेविधयो भविष्यंतीतिः यद्य
पि विधिग्रहणसामर्थ्यादल्विधावपि देशे स्वाश्रयमित्युपतिरिति सिद्धांतस्तथापि द्वयोरेकस्पड तत्स्व देयमत्रोक्ति
रवोल्वनेइत्यादिनिर्देशात्सिद्धिरिति कैयटः पूर्वत्वं च व्यवहितसाधारणं पूर्वं मथुरायाः पाटलिपुत्रमि
त्यादिदर्शनात् पूर्वस्मिन्निति तु ग्रहणात्तु पादानान्तेनिर्दिष्ट इत्यस्यानुपस्थितेः एवं च स्वरविधौ स्या

सि.सु. निवद्भावनिषेधोपि संगच्छते न चि कौर्थ्वकरापत्र सर्वकारात्परस्यार्ईकारस्य रेफाकाराभ्यां व्यवहितत्वात् स्वरविधौ
258 व्यंजनमविद्यमानवदितिपक्षे सत्वेपि स्थानिवत्त्वेनेत्वभावात्। अतएव क्ष्वड्ड। परनिर्ह्रासेनिषेधोपसंख्यानं
वक्ष्यते तेन पटयति अवधीत् इत्यादौ स्थानिवत्त्वं भाष्यमतेन विधौ देशस्यास्थानत्वात् आर्द्धधातुकस्यस्य विध
गु यतास्सन्नमीत्वात् इत्यादि प्रागुक्तं न च पटयतीत्यत्र सुखंतस्मिन्नुत्पन्ने णौ तद्वन्तीविभक्तयापदत्वाच्च रत्वा
पत्तिः तद्विधौ स्थानिवद्भावनिषेधादिति वाच्यं कर्मस्त्र कर्पिक्षा प्रातिपदिकादेवविहितान्नुत्पन्ने: एवं तादृ
तिपक्षेपि णाविष्ठवद्भिपातिदिष्टभसंज्ञापाटपदसंज्ञायाबाधात् एतेनपथ्यामृद्व्या इतिसर्वं प्रत्युक्तं त्वान्
द्विविधं कमेतत्ससादाहरणमिति भाष्यव्याख्यातं। तथाहि पटुई आइ मिति स्थाने परयणादेशे कृते
निमित्तात्पूर्वत्वेन दृश्यमानो परेयणादेशनिमित्तादाकारादप्यगृहीत पूर्वे उकारेनभवतीति तस्यपरा
देशेकर्त्तव्येयणः स्थानिवत्त्वं न स्यात्। अतोव्यवहितस्यापि पूर्वत्वाश्रयणादितिदुं नच पूर्वयणादेश राम
एवप्रथमंस्यादिति वाच्यं परयणादेशस्यानित्यत्वात् नचासतिस्थानिवद्भावे पूर्वयणादेशस्यापि

कृतकृतप्रसंगित्वान्नित्यत्वात्सेत्स्यतीति वाच्यं । तथापि शब्दपरिशिष्टानि अथवेन परयणादेशस्याधिकबलवत्त्वात् । पूर्वापरवि
प्रतिषेधे रादेकस्यापि युक्तत्वाभेदात् । एकस्यच कार्यत्वविनिर्मितत्वयोर्विरोधात्परत्वेन व्यवस्थाश्रवणात् नन्वेवं
पूर्वाहण्यां इत्यत्र स्वरेण न स्यात् । कर्मईप्यरसेति स्थितेऽस्य पूर्वनित्यत्वात्पर यणादेशः स्यात्तस्य स्थानिवद्भावान्नु
डेस्यायणः । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति उदात्तत्वेन स्यात् । इकारस्यानुदात्तत्वात् । परत्वेनांतरंगत्वा
त्पूर्वं पूर्वयणादेशस्तस्यानुपदात्तत्वं तस्यापि यणा आकारस्यकृत्स्नेति सिद्धमेवं । एवं यणादेशो मेघो
स्त्रे स्थानिकमाश्रित्य विभक्त्यादिरात्मसिद्धुः । नच परयणादेशेन व्यवधाने । स्वरविधौ व्यंजनस्याविद्यमानव
त्त्वात् । भाष्यकारस्वाहुः । स्वार्थद्रव्यलिंगसंख्याकारकाणां प्रतीतिक्रमः । प्रक्रियादशायामाह एवं कः ।
तथाहि । नागृहीतविशेषणान्यायेन प्रथमेहासामान्यविधीयते तत्रस्वार्थयोद्रव्यं तस्यलिंगसंख्या
शब्दाश्रयत्वेनांतरंगत्वात् ततो लिंग । हित्वादिसंख्यायाः बहुत्वान्तरापेक्षत्वाद्बहिरंगत्वात् । द्वित्वा

सि·स्तु·
२५१
द्विवद्भेदकतया एकत्वस्यानर्थात्वात् ततः संख्या कर्मादिकारकशक्तीनां द्रव्यविज्ञानीयक्रियापेक्षत्वाद्वहिरंग
त्वात् ततः परिशेषात्कार्यमिति एवं चार्थप्रतीतिक्रमेणैव शब्दे कार्याणि प्रवर्त्तन्ते अतो विभक्तिनिमित्तकयणा
देशादीकारनिमित्तकयणादेश एव बलवान् एतेन शब्दपरविप्रतिषेधे धोपपाद्य बहिरंगस्याऽसिद्धत्वयाऽदुर्बल
त्वात् अतो नेदमुदाहरणं असत् अन्तरंगपरिभाषात्वनित्यापि स्यादेतत् स्थानिनो यत्र कार्ये निमित्तत्वेनाश्रयणं तत्र
स्थानिवत् उतानाश्रयलोपिनोपः ऽऽवध्या ३ ध्यपिता ३ मद ३ ध्युध्वम ३ धध्वे त्यादौ अल्लोपयणादेशयोः स्था
निवद्भावे तेन संयोगसंज्ञाविरहात् गुरुत्वनिबंधनप्लुतानुपपत्तेः इह च नवेरयलोपान्तात् सूत्रे उपादा
नापत्तिश्च अनचीति पर्युदासात्तत्सदृशस्य हल एव तेनाश्रयणं न त्वच इति प्रथमपक्षे स्थानिवत्वाऽप्रस
क्त्यानापरिस्यागाद्वचाघवं ननु यरे यलोपे ऽचोनाश्रयणेपि आकारलोपविधावचि किं तीति प्रकृतिरामेव
२.१ तत्कर्थमीमांसेवरे शब्दपाठ इति मैवं यङलुकयवस्याऽकारस्य प्रधेयत्वाभावात् अजादेशप्रापप्रोच आकारलो
पविधानात् अडुग्येत्यत्र ततस्यालोपस्येति अस्यापेतस्य सिद्धौ स्थानिवत्वात् ऊलोऽलीति लोपेन स्यादि राम
सिद्धौ १

निलुग्विधेयः स्यात् सूत्रमत्रान्योपस्य स्थानिवत्त्वादानंतर्यविरहात्कन्यचु न स्यात् नाघः निरादेशमत्रजग्ध्यादेश
प्रसंगात् तत्रतो ह्याश्रयतो न स्थानिवत्त्वानुपपत्तेः अकुर्वीशाभिमपत्रयेचेत्युकारलोपस्य अलुब्धाशाभिमपत्र
हल्व्ययोरिति इत्वस्य अजाश्याशाभिपत्रजननन इत्यस्मात्प्रयेन तदि ज्ञतीप्रादुर्भावरूपस्मादूद्घोदत्तत्वात्
वेोयेविभाषेत्यात्वविकल्पस्याशाभिमपत्र ायोहलीत्यात्वस्य च प्रसंगात् सर्वत्र स्थान्यनाश्रवणात् द्वितीय
पक्षेतु नायं दोषः व्यवहितपूर्वविधावपि स्थानिवत्त्वप्रवृत्तेः अत्र भाष्यं अविशेषश्च रोपिवपक्षोपलुक्तः स्वाश्रयकार्य
नियतेस्कृतया उकारलोपादिमप्रसक्तेः संयोगसंज्ञायाः पूर्वे परोभयविधित्वेन स्थानिवत्त्वाऽप्रसक्तेः अस्यापोत
रारांश्च सूत्रमेव कृतत्वात् नेदं वचनाऽविशेषेरोपस्य ज्ञापकं लुग्वाहुहरत्पत्र लुग्यहरांत्वावरूपकं अदुहहितपत्र
वकारस्याऽश्रुतत्वात् घ्नंतीत्यत्र तु श्रुतिहत्वं मानंतर्यमाश्रीयते स्थानिवत्त्वप्रतिहत्व च वधानमविघातकं व
चनसामर्थ्यात् तत्र प्रवृत्ते आतःस्वहननमित्यादेनापि प्रसंगः इति सत्त्वमेवस्मात् स्यादेतत् पूर्वविप्रतिषेधप्रपंच
मी समासो माभूद्विनिर्दिष्टमापिनिकः अपीपचंतीति भाष्योदाहृतस्यत्रयस्यान्यथासिद्धेः तथाहि अभि

स सु

२६०

घञाद्यन्तेः निमित्ता यद् इट्लोपस्य यद्दोषो येन तस्यकार इतीट प्रतिषेधः स्यात् । उपदेशे ऽनस्य सकारस्य अनुदात्तेत्वेनुभय
प्रविशेषणत्वात् । ह्रः प्रयोगश्च द्वित्वे च ने अट्टोपस्य स्थानिवद्भावेन व्यवधानान्नोर्म्भनिषेध इत्युक्तं तन्न विशिनविशे
षणात् प्रयोगात् । तच्च श्रूयङः नादेशो मिन्नरुत्तमे उपदेशो यस्कारश्च भिद्इति नानुपपन्नो । कश्चित्तु प्रायम स्य मोथिति
कं । ह्रस्य पराणु भितिक्षत स्य इकादेशः यस्येति चेत् ह्रस्वोप तानत्वात्कादेशोपि नवप्रसज्यते ह्रस्य क इष्टस्य स्थान्या
देशयो रकारस्यान्त्यारस्याऽर्थेन यावर्णमात्रस्य स्थानित्वादल्विधित्वादनल्विधावपि इकादेशस्य स्थानिवत्त्वेनिषेधात्
समुदायस्य तथात्वेपि सन्निपातपरिभाषया समाधानात् । अहृोपस्याऽऽदित्वनिवेधनमसंज्ञानिमित्तकत्वा ग१
तत्कृतत्वात्कृत्यमाह्य अज्यादित्वविघातकत्वादादेशस्याऽप्रवृत्ते । अपीपचन् इत्यपि न इत्यपि न प्रयोजनं
ननु ओरित्येषि इकारलोपे एकदेशविकृतन्यायेन ऊ इत्यस्य ऊभावात्र पाचात् ऊत इत्यत्रादेशश्च ङ कारस्य त
इकारेण सह परहृपेण स्यात् परत्वात् पादेर्विकृताकृत्यसहतान यह ताति नभ्य ह्रेषिजु सादेशस्य स्यात् । स्थानिवद्भावेन तु
रितोपस्य परहृपस्य वा व्यवधानात्वे तिथेत् । येन रनन्तरंतं इत्यादिसंभवतीति नासाहयसाद्य प्रावृषिल्ले राम

ग्रादेशस्यैव मेर्जुसादेशविधानात् । न चासिद्धत्वात्साहचर्यात्तुड्लदेशस्यैव मेरस्तु इति वाच्यं परसाहचर्यस्य बलवत्त्वात् । विभक्ति
लेषे परिमितिन्यायात् । अत एव भवतेर्यङ्लुगन्तात् लुङि अबोभूवन्निति माधव । न चैवमभ्यस्तादिष्टस्यैव वारणार्थं प
चमीसमासावश्यकत्वं पदपञ्चस्यैऽस्याभावात् । अलविधियोऽयं तादृशत्वानुपपत्तेः मकारस्य अदादेशकर्तव्ये अ
ल्विधित्वेन स्थानिवद्भावासम्भवात् । अत्राहुः नेह साहचर्यं नियामकतया भगवताभिमतं । अपीच्छन्ति तु दाहर
णात् द्विविधश्च तु शिति सत्रे दृष्टार्थग्रहणात् तस्याः नित्यत्वात् । तस्मादबोभूवुरित्येव युक्तं । आत इति नियमस्यापि च
परत्वमाश्रित्य पोतुः स्थानस्तनमात्रविषय इति माधवादिभिरुक्तत्वात् । अभ्यस्ताश्च यस्य जुसो दुर्वारत्वात् । तन्नि
यमस्य लाघवात् सामान्यविषयकत्वेऽपि अस्मदुक्तदिशा उपदेशे अबोभूवुरित्येतद्रूपान्तरम् । अबोभूवन्निति तु
चिन्त्यमेव । अन्यादेशस्य दुर्लभत्वात् । अत्राहुः सिद्धियतेः क्विपि लोपे अलोपयोर्वैरस्य च सेपितिलो पञ्चमधि
तः । तेन च द्विसीति ठक् । तस्य कादेशार्थं पञ्चमीसमासस्यावश्यकः । एतादृशकल्पनायां च माधवीयिक इति भावः
दाहरणस्यैव मानत्वात् । न चैवं विगणय्य नित्यत्वं स्यात् । अयादेशे कर्तव्ये अचोऽपसर्गस्यानित्यत्वात् । अनुगमय्य

सि॰ सु॰ म्यादिस्तस्य विहितार्थताज्ञारंभसामर्थ्यविरहात् नैवं एवं स्माद्ध्वेस्थानिवद्भावस्याभिधानप्रयोजनत्वात् तथा चास्मे हरध्वो
नोक्ते अनित्य पूर्वस्माद्ध्वो स्थानिवद्भावः निष्ठायां सेटीति सेड्ग्रहणाल्लिङि तथाहि नतावानि ग्राह्य पर्यंतं तत् लपं
२८। तानं इत्येभवात् न च संज्ञापितः पक्षुरित्यत्र यस्य विभाषेति प्रतिषेधः सनीवंतेति विकल्पितेटूकत्वादिति वाच्यं
तत्रैकाच इत्यनुवृत्तेः अन्यथा दरिद्रातेरिट्प्रतिषेधापत्तेः यदि च पूर्वस्माद्ध्वोस्थानिवत्त्वं नित्यं स्यात् तदा निषे
धोः यस्य विभाषाव्यवधानात् तस्मादनित्यत्वे ज्ञाप्यमिति वस्त्वेकाजितिसूत्रे केयटेनाप्युक्तं एवं स्मादपि
विधाविति तदनित्यमेवेति परिष्कृतमुग्गतं इत्यलिशालो पस्याप्रसिद्ध्येव व्याख्यातत्वात् परिहृतं पूर्वस्माद्धिति स्थानिव
त्त्वमारोप्यएवं भिक्षु सत्तं तद्धितभाष्ये दाहरणसामर्थ्यान्वेति भावः यद्वा लघुपूर्वादित्यत्र वर्णात् पान्यप
दर्थग्रहणाद्विग्रहरोवसाधिग्रहणात् व्यवधाने पि न दोषमिति दिक्षिताः॥ ॥न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्व दम
ज रसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु पदस्य चरमोयः यत्पूर्वत्वनादेशविधेयपदान्तविधौ द्वादशौ न स्थानिवत् का
निसंति कौ स्तः यणावादेशायोः कार्ययोः अत्सो रित्यल्लोपो न स्थानिवत् न चानादिद्वादशच: पूर्वत्वाभावादेव

ननु योनित्यं वाच्यं वाक्यादपोद्धृत्य पदानि संस्क्रियन्ते इति पक्षे तेनत्त्वात्· पुत्रुष पुपप द इत्यादौ पदांतदीर्घपेक्षत्वयापि
द संस्कारदर्शनात्· अत एवागसंहिता सूत्रे हलीइ यतीत्यत्र पदांतरनिरपेक्ष पदसंस्कारपक्षेस्त्रीशब्दे कारस्यानादिष्टा
दच· पूर्वत्वाभावादिदमाद्देशलोपस्य न स्थानिवत्त्वमिति केचित्नोक्तं पदपदेतया प्रकृतोक्ते पक्षस्यापि नदभिमत
त्वात्· हरहरं प्रपयधपि व्याकरतोनपदान्येव व्युत्पाद्येन न वाक्यं तथापि वाक्यागनेह इत्यादिपदे व्युत्पाद्यमानेका
वित्यादेः पदस्यासत्यपि निमित्ताद्वैशेषाभिधानमधिकृत्य हु मिःपन्नादिष्टाद च· पूर्वत्वमित्याह· केचित्तु गोऽयो गोचे त्याहो
नावि पह्यो पस्यावद्· स्फोटायनस्योपवद् विधौ स्थानिवत्वनिषेधः तस्त्रोकारस्यानादिष्टादचः पूर्वत्वादित्याहुः
अत्रेदं तत्त्वं विधिशब्दो भावसाधनः पदान्तस्य विकल्पः व्यवस्था समासः अन्तशब्दश्चरमावयववपरः तथावपदचरे
मावयवनिर्हयत्र विधेयापवे तत्र स्थानिवत्तावनिषेधः कानि सन्तिकोह्य इत्यत्र यद्यपि यकारवकारोऽस्यान्तावयवः
पदान्तोऽस्यान्ता इति पदान्तविधित्वसंभवः तदुक्तं यो वा पदान्ते यकारो वकारो वा· क्वचित्तु परत्वे सति विधानेनयथावे
स्थानित्यादि वस्तु समाप्तम् पश्चो न स्फुवि व रत्नाकारे· स्वरूपेणस्य सकार· स्थितोऽपि पदान्तत्वेनाविशिष्टोऽपि धेयस्वेन

सिद्धं यथाऽऽदिकस्यमनुधर्मधर्मिणोरभेदोपचारादेव सिद्धत्वात् कथमपि पदान्तत्वविशिष्टविधानमिति नोक्तनिषेध इति वह्या
मः नन्वत्र विधिर्वाक्ये श्रुतिविधेयतावच्छेदकत्वेन पदान्तत्वानिर्देशापेक्षा इकोयणचीत्यादौ स्थानितावच्छेदकतया
२६२ श्चादेशतावच्छेदकतया वा तदनुल्लेखात् दर्शनादिप्रसङ्गात् यदि तु विधेयतावलिङ्गकर्मव्युत्पत्त्या विधिशब्दे विधे
यपरः पदान्तस्य निषेधो वक्तव्यः स्थानित्वार्थात् तथा च पदत्वस्याविधेयत्वान्निषेधः स्थानिवत्त्वं नन्विति भूषितं पञ्चविधेयत्वं न
च न स्थानिवत्त्वमिति व्याख्याने तन्न हि भवति कदाचिन्निषेधेन तथा हि अनुकम्पितः वड्ङ्गुलिः अङ्गुलिकः वकचाम
नुकम्पनामग्रहणे ठच् ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः इति ङ्गुलिशब्दस्य लोपः यस्येति चेति मकारलोपः तत्र ठचश्चेति सस्य प्राप्य पदत्व
तो नान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य क्रियमाणा पदसंज्ञा तुल्यावधिकया बाध्येत तथा च ठश्चेत्वेन त्वेन स्यात् नचयस्ये
ति चेत्यल्लोपस्य स्थानिवद्भावादकारान्तस्य भसंज्ञा यांतस्य च पदसंज्ञे भिन्नावधिके तावत्तयोर्बाध्यबाधकभाव इति राम
नावं न पदान्ततेति निषेधप्रवृत्त्या पदस्याभसंज्ञायामपि अपदान्तत्वविधिरस्मात् नचयत्र विधित्वादेवा स्थानिव

रा।

त्वनिषेधः उशादिभावे वर्णाश्रयत्वे इहतु पूर्वमेव उशत्वस्यानिःपत्तेः अकारस्यापत्तिरेवात्र विधेयत्वात् नापि पूर्वत्वो
सिद्धेन स्थानिवद्भावस्य प्रवृत्तिः हेतोः सम्भूत्वो द्विपाकारनुसारापेक्षा। अत्र केचित् कर्मसाधनविवक्षायां रूपसोपिप
दानस्य स्थानेविधौ कर्तव्ये ईतीति एव स्थानिवत्त्वनिषेधो भसंज्ञातु न पदं तस्थानिकेति कथं न निषेधप्रवृत्तिः नत्वपदांत
स्थानिको यो विधिः वृद्धिरोधिविधिं तमपि स्थानिवत्त्वाय निषेधः आसिन्नपदं तस्थानिकं उशस्त्वं तद्विरोधी भसंज्ञा
विधिः उशत्वस्य पदसंज्ञापेक्षितत्वादिति न्यायाच्च नादपार्थपरत्वे मानाभावात् पदांतस्थानिकोविधौ स्थानिवत्त्वनिषे
ध मात्रे तोपपत्तेः कानि संज्ञीयाके अश्रितार्थत्वाद्यधिकपरत्वे प्रयोजनाभावात् एतेन उश एवभाव साधिकाया आका
रांत निषेध भसंज्ञापाः साधको यः स्थानिकत्वाच तद्धापि रेके भसंज्ञाया अपि विषयका ए तन्निषेधवाप्तेस्तो तस्यापदसंज्ञा
याधेउशभावानुपपत्तेरिदमपास्तं उशभावेनिमित्तत्वेनानाश्रयणात् अकारांतनात्रविभाग स्यात्र विलिवभक्त्या
पदत्वेन तत्सिद्धेश्च आत एव उशि नेमिपूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवद्भावनिषेधयोरप्रवृत्तिः उशिकर्तव्ये स्थानिव

नर

सि.सु. ऽयोनेत्यर्थेऽजिशस्वं विधिनैव ग्रहणं न जश्भावेन सह बाध्यबाधकभावोऽनिः पाघनिः पादकभावो वा यस्य संबंधस्य स्वस्थानि

यत्वनिषेधाभावसाधपर्यैपि पठडिकरणस्याऽसिद्धत्व ज्रश्भावस्यापि विधेयस्य पदान्तत्वसंभवात् नच जश्भावस्य पूर्वं नि

263 वनिष्ठस्यापदान्तस्य विधेयत्वेनाश्रीतिवाच्यं भसंज्ञायामपि संभावितत्वादकृतव्यूहपरिभाषया अन्तरंगानपि विधीन्व

हिरंगोपि लुग्बाधत इति मायाश्च नरश्चत्वं कर्मसाधन पक्षेपि पदान्तस्थानिकविधेयाभावाच्च नच पदान्तत्वेनासिद्ध

स्यभावात्स्वकारस्योपाधित्वं विधेयेति वाच्यं श्विचनादिसाहचर्येण शास्त्रीयस्यैव विधेयस्योपादानादिति नकृत्पत्तम

सतः श्वनादित्वादचः एवं त्वेन ह्रस्वस्य पदचर्मावयवस्यास्थानेविधेःकार्ये परनिमित्तोपादेशोनस्थानिवद्धिति तथा च स्यु

श्च संयोगान्तलोपप्रसंगे पदान्तविधिं प्रतिनेत्ययमपि प्रतिबन्धो नास्ति पदान्तविधौ यस्य प्रतिबन्धो न च लोपेऽभा

वात्मकत्वात्पदान्त इति केयदृथ विरोधः एवंपूर्वस्य त्रापर्यैत्र विधेयस्य लोपस्याऽवयवत्वाभावात् न पदान्तो न तरि राम

लोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधो नेति केचिदुभ्रमनोरमायां थ विरोधः लौडीपालोपप्रतियोगिनो वकारादेः पदान्तत्व

सत्वान्निषेधस्य दुर्वारत्वात् । एवं चेतस्वानित्यत्र कर्मसाधनपक्षेण दोष इत्येतत्परभाष्यविरोधः । तदस्मिन्नन्नहीत्यर्थेन
उकृस्वतसेभ्यो मतुङीत्वा इकारलोपः तसौ मत्वर्थे इति भसंज्ञायां तु त्वाभावः न च तस्य चातुरर्थिकत्वान्निर्देशता
यर्थकत्वेन तथापि दोष इति वाच्यं तन्त्रानभिधानमित्यभिप्रायेणोक्तत्वात् तत्र सांतस्य भसंज्ञायां त्रिकपमारात्
याम ङ्योपस्य स्थानिवद्भावात्सांतत्वं नास्तीति भसंज्ञा न स्यात् न च पदांतेति निषेधः भसंज्ञायाः पदांतस्यानिकत्वा
भावात् तथा च पदांतस्यानिके विधौ यद्बोधितविधिं प्रत्यपि न स्थानिवद्भाव इत्यर्थो वस्यं वाच्यं अस्ति च पदांतस्या
निकोपत्वविधिः तद्विरोधी भसंज्ञाविधिः तस्मात् मतुब्लोपस्य स्थानिवद्भावनिषेधे सांतत्वस्य भसंज्ञा सिद्धा तथाप्या
धिः कार्थपरत्वे मानाभावात् इत्यसेवद्भुमेवाभिधानं उक्तभाष्यस्यैव मानत्वात् अतस्तस्य स्थानिवद्भावनिषेध
यति स्पेकेरोव यस्य पदांतत्वं सिद्धं तस्य विधौन पदान्तेति निषेधः कर्मसाधनाविधिशब्दपक्षे प्रवर्त्तत इति भाष्य
कैयटयोरेव स्पष्टं चेतस्वानित्यत्रापि हि स्थानिवद्भावनिषेधं विना सकारेण पदांतत्वेन सिद्धं स्थानिवद्भावसत्वे अका

सि॰ कु॰

264

गंतत्वस्य पदसंज्ञाविधानात् । कानि संतीत्यत्रेच नपदांतेमिनिषेधं विनापि इकारस्य पदान्तत्वस्याधरणादेशोकार्याभेत्र
ह्लोपस्यस्थानियत्व निषेधसेोलभ्यं । भावस्याधनपक्षेपि नास्ति व्यतीतित्वन्यादेशो तात् स्व ज डिकइत्यत्र न पदांतेति
निषेधप्रवृत्तिं विना णकारेण न पदान्तत्वेन सिद्धः । अतो दुर्ह्रवेमेव तत्रैतन्निषेधप्रवृत्ति । नचातयोर्गितविभक्तापात्तस्य पदां
तत्वं सिद्धमेवेति वाच्यं स्थानिवद्भावनिषेधाभावे तुल्यावधिकया भसंज्ञाया नद्याधापके तुल्यत्वात् । एतन्निषेधस्य
वा तत्पदसंज्ञायामुपजीव्यत्वात् वेतत्स्थानिवत्वेऽविशेषाभावात् । यत्तु कानि संतीत्यत्रैव निषेधोपयत्तिरितितन्नै नू
पदान्तस्थानिकेविधेोयस्य याध्यवाधकभावेनि । पाद्यनिष्पादकभावोवासंवेवं सत्यस्थानिवत्त्वनिषेध इत्यवश्यं
वाच्यं उत्तरविधितो वेयस्याभावात् । निष्पाद्यनिष्पादकभावश्चाद्दशस्याविवक्षित । स्थानिनोवा । नाद्यः अत्रोप राम
स्य यणादेशेन तदभावात् । नांत्यः स्व ङि क इत्यत्राकारस्यापि स्थानित्वमूसेद्धाराज रत्वेन्द्रूपे पदान्तस्थानिकवि
धावनुगुणत्वात् निषेधस्य दुर्धारत्वात् नन्तु साक्षादनुगुणत्वमेव निवेशयमिति चेन्न साक्षात्त्वप्रवेशगौरवात्
किंच साक्षात्तो हि किं संज्ञाप्रात्रानपेक्षत्वं उतत्स्वभिन्नप्रवृत्ति संज्ञानपेक्षत्वं उतस्वमात्रवृत्ति संज्ञानपेक्षत्वं नाद्यः

तार

आकारस्याप्यरत्वेन रूपेणायणत्वानुगुणत्वात् न द्वितीयः अत्वस्यापि अकारभिन्नवृत्तित्वात् नाद्यः असिद्धेः अथ यस्यां
अङ्कौ यत्र निमित्तत्वपर्यवसानं तत्पर्याप्तसंज्ञातिरिक्तसंज्ञानपेक्षत्वं तदर्थं इति चेत्तन्न अल्लोपादिसंज्ञाया अप्यकारपर्याप्त
तयात इतरसंज्ञाया असंज्ञाया एवापेक्षितत्वात् अथ भेदज्ञानयोगिन्यासंज्ञायां च तत्कार्यनिमित्तत्वमपि वाच्यं आ
दिसंज्ञा कृत्स्नतथेति चेन्न तथापि यथोद्देशपक्षे अच्परतो यत्कार्यं द्वितीयं तत्र तद्देशेऽपि भवतीति कार्यातिदेशेन लोपस्याप
पि अचः परस्मिन्निति सूत्रेणैव यणादीनां --- अकारे निमित्तत्वपर्यवसानाभावात् ननु कार्यकालपक्षे तत्सूत्रीयत्वाभि
मतं अकारनिष्ठायां सवर्णसंज्ञायालोपेऽतिदेशो यणादेशस्तु इको यणचीत्यनेनोपदेशेनैव निमित्तं तथापि अकारेऽनि
मित्तत्वस्यानन्यथा अ संज्ञायालोपेऽतिदेशे निमित्तत्वस्य लोप एव विश्रामात् एवं पर्यवसन्नफलोपधायकत्वं संभा
वनामात्रं वा नाद्यः निषेधात्मकलोपफलानुपधानात् नान्त्यः अत्वेन इकारादीनामपि तथात्वात् अत्र स्थानिवद्भावे
न फलानुपधानं तत्राकः सवर्णे दीर्घ इत्यपवादेनोत्सर्गविशेषः न च कार्यसत्तायां तत्र इकारेण निमित्तत्वं संभवान्न अ
कारलोपविधिप्रवृत्तिदशायां तत्संबन्धिवाच्यं लोपेऽसम्प्रकारे प्रवृत्तिदशाभावात् स्थानिवद्भावप्रयुक्तासंभावना विवक्षितेति चेन्न

ला॰सु
265

ईसापस्त्रद्वयेपिलोपस्यैघनत्वकारस्येत्युक्तमेव॥ नन्वातिदेशपतावच्छेदकधर्मो यादृशः प्रसक्तौ निमित्ततावच्छेदकत्वेन नि
रूपितस्तदवच्छिन्नायां यस्यां व्यक्तौ पदानां तस्यानिकयिचिन्निरूपितनिमित्तत्वं संभावितं तद्व कितद्व्यतिरिक्तधर्मानपे
क्षत्वेपि च तृतीयं सच धर्मोपवादपर्यालोचनया सर्वत्रातिरिक्तत्वे सामन्यत्वे॥ तदवच्छिन्नायां लोपव्यक्तौ कानि
मित्तायत्र यणादेशनिमित्तत्वे संभावितं तु लोपप्रतियोऽच्त्वातिरिक्तो धर्मस्तदनपेक्षावयणादेशप्रसंजनीयस्ते
स्याः स्यादिति चेन्नाप्य चत्वस्य केवलस्य यणादेशानापादकत्वात् एकायंतरविशिष्टस्यैवापादकत्वात् नहि यथात्र
परतो स्यान्तता यणादेशः स्यादित्यापादयितुं शक्यं पूर्वस्य स्वाभावेन गत्युविवासापि तस्मिन् स्वरतस्ये॥ तस्मा
त्तादृभावप्रयोजकाभावप्रतियोगित्वमेवानुगतानुवाच्यं॥ यथाचाच्त्वस्य कानिसंतीत्यत्र तथात्वं तथाप्यड
कं यच्चाकारस्यापितदभावप्रकारात एव भसंज्ञाप्रसंगाज्ञशत्वाभावप्रयोजकत्वात्॥ इतिस्यानिवत्वनिषेधो
द्धीदः स्यादितिदिक् लिङ्गांतेतु पदांतस्यपत्रविधीयमानत्वं तत्रस्यानिवत्वेनिषेध॥ बडिकइत्यत्रतुउरत्वस्य पूर्वा
सिद्धत्वान्ननिषेधइति सतिस्थानिवभावेभपदसंज्ञयोभिन्नानाधिकरणयास्तस्यपदसंज्ञासिद्धेर्नेनपदसं राम॰

स्याविरह प्रयुक्तस्य कारस्य प्रतानापत्तिः नच पकारस्य प्रकाविधानमात्रायेव निषेधापत्तिः तस्याप्रपन्नांतत्वा
दन्यथा जरवापत्तेः अनुकंपितो वा गाशीर्द्दतो वा विक इत्यत्र तु स्कांतरहर्वं पदानामन्तरपदलोपो वक्तव्य इति समग्र
स्यैवोत्तरपदस्य लोपस्वीकारः यत्तु अकृतव्यूहपरिभाषया अंतरंगानपीति परिभाषया वा षष्ठिकरत्वापिन पूर्वं
ज्ञातं मिति तन्न नाघः उक्तरीत्या निमित्तस्य विनाशोन्मुखत्वाभावात् वाकामात्रस्याऽप्रयोजकत्वात् नद्वितीयः स्वा
दिस्थितिपदसंज्ञाया अंगमात्रविषयतायाल्लुक्त्विदुलभत्वेपि सुबंतत्वप्रयुक्तायाः तस्या अतथात्वेन लुक्यपि
प्रत्ययलक्षणेन तस्य लभावात् अन्यथा पंचसप्तत्याद्योहीन लोपानस्यात् राजपुरुषइत्यादावपि तथा तत्रा
पि लुक्त्वस्वीकारात् अन्यथा त्राहृत्रो पास्यातो गोमन्त्रियइत्यादौ सुमाधापनेश्च पदसंज्ञात्वं तत्वर्जितवि
भक्त्याः प्रथैरार्थकारांतस्यैतिकेयटोक्तेश्च विभक्तेरप्यभावात् तथास्त्वं तस्याप्पदसंज्ञायामपि धकारांतस्य
व पर्यवसानमित्येवं परत्वात् अन्यभावसाधनपक्षे व्रलवधेरिष्टत्वप्रथकारस्य ज्ञत्वे स्यात् उद्गाहूहे
कादेशस्य परादिवत्त्वाद् इङ्ग्रहणेन ग्रहणात् तस्मिन्पक्षे स्वादिस्थितिपदसंज्ञाया धकारांतेष्वसत्त्वात् न

सि० सु०

266

यभसंज्ञायां तदभावः तत्र स्थानिवद्भावप्रसक्त्या तस्य उकारान्तएवविश्रामात् मैवं उभयतआश्रयेनान्तादिवद्भाव
निषेधात् यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्ययेऽङ्गमिति शर्वान्तत्वेनापि प्रसक्तेस्तस्य ग्राह्यत्वात् नन्वेवमपि वतस्थानित्व
स्थानित्वस्यासिद्धिः भसंज्ञां प्रति स्थानिवद्भावनिषेधात् प्रसक्त्या भसंज्ञाया अकारान्तएवविश्रामात् यद्यन्ते
तु विधीयमाने स्थानिवद्भावनिषेधात् पदसंज्ञाया सकारान्तेनैव स्थत्वात् अत्र भाष्यं पदेऽन्तः पदान्तः परे
परेऽवं स्यान्तः इति यावत् तस्य विधौ न स्थानिवत् स्वादिष्वसर्वनामस्थाने पदमिति तस्यानुवर्तते भवत्येव स्थानिवद्भा
वनिषेधः इति भवस्यापि सकारान्तएवविश्रामाद्वस्यभेदाभावात् संज्ञायां पदसंज्ञाबाधः यद्वा यथा निपदका
र्यादिपु पदत्वेन रुत्वे उत्वं एवं भिदमपि पदकार्यमुपलभ्यते किं भसंज्ञा नामेति अस्यार्थः भसंज्ञायां पद
मित्यनुवर्तते नेपदं समस्तसंज्ञं भवतीति पदत्वसत्त्वे तन्निमित्तकं रुत्वं माभूदिति भसंज्ञाया अपि पदविषयक
त्वात्पदान्तविधित्वमस्तीति स्थानिवत्त्वनिषेधात्सान्तस्यैव भसंज्ञेति तया पदत्वबाधान्न रुत्वं पूर्वपदसंज्ञैव
भसंज्ञोपजीव्या पश्चात्तु भसंज्ञया तद्बाधः प्रत्यक्षदेशात् अत्र तन्मनुस्मरामः [illegible] वने सुध्युपास्य अत्रापि

राम

विनिवृत्तिकर्मणे एतानादेशो न स्थानिवत् न चासिद्धं बहिरंगमिति हित्वानु पपनिताहवस्थेहल् एतस मनेनाऽज्ञानंतर्य
इति तन्निषेधात् स्थानिवत्त्वनिषेधसामर्थ्याच्च वरेयति न पातना चापि भव्ये लुस त्रिमितको आदेशेन स्था
267 निवत् याया वर्. याते ऊं ऽ नात् यथ यः इति वरव अतो लोप: तस्या तो लोप इति चात्र साकार लोपे क
ते च न स्थानिवत्त्वं स्यादेतत् अतो लोपस्य परनिमित्तकत्वमेव नास्त्याडू धातुके इति विषयसप्तम्या आर्द्ध
धातुके त्यस्मिन् एवमपाते तो लोप प्रवृत्तौ अत एवाचो यदि स्मिन् प्रहणे नैव स्यान्ने अतश्च ग्रहणं किं यावता हल
तास्पं तेव स्यति अजोन भूतपूर्वोऽपि यथा स्यात् दिव्सां विस्यमिति अत्र हरद् ज्ञादय: वर्णग्रहणा
सामर्थ्यात् परसप्तमीपक्षोऽप्यस्ति अत एवानुस्वीत च हलादौ प्रत्यग्रहणं अससतिहि तस्मिन्
हलंतात्सिजविज्ञाये तत्र च गुप्साती मीमांसतेत्यत्र गुणः स्यादिति यदि च सा विषयसप्तमी स्यात् प्रा
गेव प्रत्यययोत्पत्ते रतो लोपे सति हलंतत्वादेव तत्रापि गुण स्विर्धिन्ने प्रहणं व्यर्थं स्यादिति एवं याते
यङ् नात् क्विपि अतो लोपविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधात् अकारलोपे पुनर्यकारलोपे या तिरिति रूपं न

सिसु

267

च पुनराकारस्य यकारयोर्लोपेऽत्र अपघमात्रस्य अवर्णापत्तिरिति वाच्यं· आलोपस्य स्थानिवत्त्वात् आभीयत्वेन असिद्धत्वा·
न्न स्वस्य स्वं प्रत्येव कथमसिद्धत्वमिति वाच्यं· चिरोऽनुज्ञायेन तत्संभवात्· वस्यापि च वार्त्तिके· चिरोऽनुकितय हरतान
र्थक्यसंघातस्याऽप्रत्ययावाक्लोपस्य चासिद्धत्वादिति ॥ अस्यार्थः चिरोऽनुग्विधोऽप्रकाशितराभिभ्यां हेतरवादेर्लोपो
माभूदित्येतदर्थकं तत्रहरणाम्यर्थः तङ्· तरस्य मुह्यायस्य प्रत्ययत्वाभावात् न च तकारलोपोऽत्र तस्य लोपापत्तिः तल्लो
पस्यासिद्धत्वात्· न चाभेदेनदनुपपत्तिः विषयभेदेन लक्ष्यरीभेदाश्रयणादिति· भाष्ये तु कड्यते· भिचिकड्डरीतितिनिय
लोपोदाहरणं· एतो एत्नुक्तिन्नितपक्षे· तत्र यद्यपि डाप्रत्ययेन बाधितत्वात्कड्ड्येऽपि व भवितव्यमिति भाष्यमन्योवक्तिनो दोर्ल
भ्यं· तथापि त्वा लावादिभ्य इति ज्ञापकाच्चायमेव युक्तः पाठ इति हरदत्तः· अत्र ह्लोपवलोपो न च अलोपस्य स्थानिवत्त्वादु
वङ्· प्रसंगः यलोपं प्रत्येव स्थानिवत्त्वान्निषेधादिति वाच्यं· उत्थापितो· छो शितितस्य ऊठ संभवात्· न च तत्प्रपूर्वङन्दे
रास्य स्थानिवत्त्वापत्तिः आदिष्टाद्यचः पूर्वत्वात्· अतएव ऊठः पुनस्तु चङे भिहरदत्तादयः एवं गैष्वीयेत· किञ्च अ
ह्लोपयलोपयोरह्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्दियाङि· लोपो व्योरिति यह्लोपेऽगौष्टितिरिति रूपं न पीयते उक्त एरनेकाच
इतिप्राप्ता यलोपे च परि न्हः· शोतानकररो दसस्मात्तु यङां तातणिङादिषु कौशब्दं च असिद्धेश्चेति स्थानिवत्त्वानि राम·

ये यास्य यत्वे लुत्वे च याद्विरिति विशेषः आकर्षिकः यत्नीयर्थे आकर्षादिति सूत्र. लितीति ककाराकारस्यो ह्रस्वत्वे कार्येय
स्थानिवच्चेति अकारलोपेन स्थानिवत् न च वचनसामर्थ्यं गतिः कारस्करस्यादेश्चरितार्थत्वात् स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमा
नवदिति रेफाद्ध्यवधायकत्वानुपपत्तेः आनन्तर्यसंभवे व्यवहितानाश्रवणात् न च ष्टलोपित्करणसामर्थ्याद्
कारेण व्यवधानेऽपि स्वरसिद्धिः आकारस्यापि परे उदात्तत्वापत्तेरिति केचित् अन्ये तु ऋतिछन्नमेवानन्तर्यं लित्क
रणसामर्थ्याद् दाक्षीयत इत्यत्र ईकारलोपे त्व च सिद्धिरिति तन्न युक्तमित्याहुः तत्र चिकीर्षि इत्यादौ ईकारस्योदात्तत्वे कर्तव्ये
अतो लोपेन स्थानिवद्भावेति वाच्यं शिरधीत्याद्याशङ्क्य तिः सवर्णानुस्वारयोः कर्तव्ययोः असोरल्लोपेन स्थानिव
त्. ननु असोरल्लोपेऽनुस्वारप्रवृत्तेरनुस्वारस्यानादिष्टादचः पूर्वत्वाभावात् स्थानिवत्त्वप्रसक्तिरेव नास्ति
न च स्थानिद्वारकमनादिष्टादचः पूर्वत्वमिति वाच्यं अशास्त्रीयत्वेन तस्यातिदेशानर्हत्वात् यत्तु हरदत्तादिभि
रुक्तं अनादिष्टादचः पूर्वत्वापेक्षेऽचः परस्मिन्निमित्ते आदेशे कर्तव्ये स्थानिपदादेशरूपातिदेशः प्रवर्तत इति तन्न
पूर्वसूत्रेणैव निराकृतत्वात् तथाहि अनादिष्टादचः पूर्वत्वमादेरुपरितः अचः परस्मिन्निमित्ते आदेशो वा नाद्यः अशा

१७

सि.कु
२६८

स्त्रीयत्वात्. नोप: अच: परस्मिन्नित्यतिदेशस्य प्रवृत्तेः स्थानिन्यप्रवृत्तेः तयागुरुत्वादेशानिदेष्टुमशक्यत्वात्. स्थानिवद्भावस्या
तिदेशानहेतुत्वात् आवश्यकं च हरदत्तस्य मतं. अन्यथा लोलुव इत्यादौ इयङ्. वङो लुकि तयोर्लघूपधगुणाभावप्राप्त्या
तद्वारणार्थं न धातुलोप सूत्रारंभ इति गतिसिद्धेस्तानुपपत्ते: स्थानिद्वारिकमनादिष्टादच: पूर्वत्वमाश्रित्याद्धोपस्य
स्थानिवद्भावादेव गुणाप्रसक्तेः सूत्रं वारयितुं शक्यत्वात्. न च तत्सूत्रप्रत्याख्यानवादिनो भाष्यकारस्य स्थानिवद्वारक
मपनादिष्टादच: पूर्वत्वमिति अभिप्राय आवश्यक इति वाच्यं. तत्सूत्रप्रत्याख्याने भाष्यकृत तात्पर्यविरहात्. आतोनु
पसर्गे इति सूत्रस्य भाष्यविरोधस्य पूर्वमेव दर्शितत्वाच्च. न च तत्राप्याधिक्यं स्थानिद्वारकस्यानादिष्टादच: पूर्वत्वस्यानि
पत्वाभिप्रायकमेवेति वाच्यं. स्थानिद्वारकस्यानादिष्टादच: पूर्वत्वस्य युक्तिशास्त्रोभयविरुद्धत्वेन त्यो त्यादिष्टादच:
पूर्वत्वमादिभाष्यस्यैव बलवत्त्वात्. अत एवाक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिन: सुकृतं भवतीत्यत्र दर्पणापाकृतकत्वाल
गकविनाशित्वानुमान सहकृतायास्तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र कर्मजितो लोकः क्षीयत इति राम
श्रुतेः प्राबल्यमिति भामत्यादावुक्तं. अत एव कुड्यादिरित्यत्रादिष्टादचः पूर्वत्वात् गुनत्ववद्धे: तुक्रम: स्यात्. आ
देशापेक्षं निमित्तापेक्षया पूर्वत्वमिति पक्षे स्थानिवत्त्वप्रसक्त्या निषेधोपपत्तिः एतेनोक्तनिषेधो वै देवस्था

सिद्धरूपस्यादेवनाद्दिश्या हचः। दर्शनस्य ग्रहणामिपप्पपालो केचित्तुहीनशब्दान्तस्याननस्पेनाद्दिविभक्तिरिहपुनाती
पत्रतोलीनिलत्वेकत्वेमेऽनोलोपस्यरितालोपस्यचास्थानिवत्त्वनिषेधार्थं सवर्णग्रहणं। नचएवंत्रासिद्धत्व
स्थानिवद्भावेन एवसिद्धिः। नस्यदेव। संयोगादिलोपरत्वासिद्धइति नन्निषेधादित्याहुः। अन्येतु प्रतिपदोक्तमे
वलत्वं तत्र गृह्यते। ननु परसवर्णविधिप्रयोजनं। एवपिलप्रतीतिकत्वादित्याहुः। अपरेतु रेफोपरं विधेयत्वमा
प्रश्लेषानो। निर्लत्वमपिप्रतिपदोक्तमेव। परसवर्णेपिनुपरसंयोगो रत्वप्रसंगात्। वक्तव्यमेवं आदेशौ तु यन
स्थानिवद्भावात्तिमपसवर्णग्रहणस्य सिद्धे तेपि प्रत्याख्येयत्वान्न्यायतोवहत्यपवर्ण्यं। यद्यपि परसवर्णविधौ
स्थानिवत्त्वनिषेधस्यत्तस्थानेनोनुस्वारस्यापि विधौ स्थानित्वप्रतिषेधमतेरणानुपपन्नतयानुस्वारविधा
वपि तन्निषेध इति पृथगनुस्वारग्रहणं वैयर्थ्यं। तथापि यत्र परसवर्णप्रसक्तिर्नास्ति विशेषेतीत्यादौ तत्रानुस्वा
रो नस्यादिति शंकावारणार्थं तत्। प्रतिषेधेपि त्वहलिचेति दीर्घकार्ये भसंज्ञानिमित्तकोऽल्लोपो न स्थानि
वत्। प्रतिदीव्यतीत्यादि। कनिन् युवृषितक्षिराजिधान्विद्युप्रतिदिव इति कनिन्। दीर्घो नु उपधायां चेति दीर्घः

१३१

सि॰ कु॰

269

तिपद्यते· तच्चेनके· प्रमादात्स्वरितं· द्विर्वकारस्यानुपधायीत्वात्· उपधायां चेति सूत्रे आदिग्रहणमत्र हलश्चेति
दीर्घ इति सूत्रादेवाललितत्वात् इति हरदत्तग्रन्थानुसिद्धितात्त्व· आधाचारश्लिवेनात् कापिसमाधेयं· तत्र प्रागादेव
न इति नान्नस्येवधातुसंज्ञत्वादकारस्योपधात्वसंभवात्· न चाह्नो पादृषर्वसकारस्येवानुनासिकस्य धिकृ
लोपितिर्दीर्घापत्तिः अन्तस्तल्पृहत् परिभाषया भाविनमहच्चीपमालो व्यातरं गस्यापि दीर्घस्याः प्रवृत्तेः न च
स्थानिवत्वाभावेप्यसिद्धत्वाद्विहिरंगेभितिपरिभाषयाह्नोपस्यासिद्धत्वाद्दीर्घानुपपत्तिः सतितुग्रहणेन त
स्याप्यनित्यत्वज्ञापनात्· यथोद्देशपक्षेपरिभाषायाह्वत्राप्रवृत्तेश्चेत् स्याभयपक्षेपि वाच्यत्वाद्विमारु· स
न्धिश्च मेवदुर्गे हरी अदेतित्पत्· वहुलं छंदसीतिघसादेशः घसिभसोहलीतिउपधालोपः झलोझलीति
सलोपः घसकारेस्थितोलोपः हन्वस्याभाव्यसमानं गीकारात्· वार्तिकमतेतु छांदसत्वात्सलोपः इति केयट इह
ष्टस्तादय· नवसूत्रेथोगेतिपत्ययतकारस्यधत्वं नवान्· ·· इत्यस्माद्विधावितु पधाह्नोपस्यानिवत्वं तस्या राम
सिद्धत्वात् घकारस्य स्पष्टलोउपरष्टशीतिजशत्वेन गकारेकर्त्रव्ये उपधालोपेनस्थानिवत्· समानाग्धिः

सन्धिः समानस्य छेदस्य मूर्द्धन्यसातु दर्शेषु इति समानस्यसादेशः द्वितीयेभसेलोपे तस्य ह्रस्वः शपः श्नुः अंते गत्वा
द्वित्वे अभ्यासकार्यं तत उपधालोपात्प्रागेव ततः जग्मतुः घसेलिट् अनुसृः गमहनेत्युपधालोपः खचरेति चर्त्वेन
घस्य कत्वे कर्तव्ये न स्थानिवत् अत्र वार्तिकं स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवत् भावरूपो ह्यादेशः स्था
निवद्भवेत्यर्थः तेन पंचारत्न्यः दशारत्न्यः जग्मादिषु छेदस यावचनं चान्तरोपचस्य उपधायाः इति गुणाभावे यणः त
स्य स्थानिवद्भावाद्द्विर्गमनकालेऽप्राप्तिः पूर्वपदस्य समितिस्वर इति भाव्यं नचैवं मसि द्रूपाभावयागतार्थमितिवा
च्यं अत्र उक्त सूत्रपरिभाषया पूर्वं परस्मिन् ग्रहणे बहु बहुकस्य तस्य स्थानिवद्भावाद् ह्रस्वोऽन्त्यात्पूर्वमिति खकार
कारस्य उदात्तत्वं न भवति किंतु कपि पूर्वमित्येव अयं चितीकस्य तस्य तु ह्रस्वान्त इत्यस्य सप्तमीति चितिके यटह रहसा
दयः क्योः पित्र्योः कुम्भपति पदे हलि च इति दीर्घः प्राप्नोयताः स्थानिवद्भावान्नास्ति अव इत्यधिकारे सुत्रे: किञ्च
हु गच्छ इत्युदाहरणे विधिविषयेऽपि स्थानिवत् चकित हुत्रो द्वित्वात् हर इत्यभ्यासकाराभ्यामुपन्यस्ततुक् विदुराहुर्नान
न्वेऽवगीयामितिदीधिताः इह उपधायाः इति सूत्रे इष्टिकारेण शीयापादयोर्वित्यादिक मवधुन्यपति पत्ताम्रयेणापि
सिद्धं यघोरित्यत्र लोपो व्योरिति वकारलोपः ह्रस्वपरिभाषया निष्ठेद्रूपावपः अतउक्तं वार्तिके स्वरे न वा

सि·सु· वरपकमित्याहुः किन्तु गुपधाग्रहणं परनिमित्तसंख्यानं पूर्वत्रासिद्धे च तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वे
षु ॥ ॥ अयमर्थः क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवत् तवमाच ह्रातोल्लोपः शाचिद्विलोपः क्वौ शालोपश्छ्वोरूठ् मध्वका
रस्य धित्त्विमित्तेतुक्कार्ये न स्थानिवत् एतेषां दृष्टस्तु इति हठिः यत्नु क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति पठन्ति तेषां मतेऽत्र
स्यात् तथापि पठितव्ये क्वौ विधिं प्रति परोनु नमः किन्निमित्तत्वाभावात् (वस्ये) क्वौ अतो लोपेन पुंसके वह
वचने आसिन्द्रलल इत्यत्र अनुमिकर्तव्ये अतो लोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधः स्यात् क्वौ परे कृतत्वात् इति न्वास
नात् क्वौ विधिं प्रति परोनु नमः किन्निमित्तत्वाभावात् वस्येव स्थानिवत्त्वं पूर्वत्रापि धिनिमित्तकस्य शालोपस्य
स्थानिवत्त्वनिषेधोपरिनिमित्तकस्य ष्टिलोपस्य स्थानिवत्त्वप्रसंगात् हृतो नु पपतेः इहेच हरदत्तेनाप्यंभेस्य
कैयटेनापि क्वौ विधिं प्रतीत्यर्थो व्यवस्थितो न तु क्वौ लुप्तमिति एकं क्वचित् क्वौ लुप्तमित्यप्यन्योऽयमेवार्थात् अत
एव स्यापापटस्य तिस्त्रेरवीयते सरवीः लूनीयते लूनीरिति भाष्ये सरवीयाद्यौ अपः क्वचिद्धृतेत्यत्र यलोप
श्चाऽह्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् आकारस्य यणोऽभावः तृतीयलोपे स्थानिवत्त्वनिषेधात् दीर्घ इत्यत्र पूर्वत्रासिद्धस्थानि

क्त्वाप्रसंयोगाद्धायलोपः स्यादित्याशंक्याह कोऽत्र नस्थानिवदिति समाकैयटः अत्र लोपाय्यादेश एव न स्थानिवदिति
पदमाश्रित्य आदिष्टादच इत्यधिकृत्य देवयतेर्दष्टिरिति तु उभयस्यापि सिध्यतीति हरदत्तः ननु कोऽविधिर्थ्रीति पक्षेऽ
ऽसिध्यति तथापि तस्य स्थानिद्वारानादिष्टादच दैवयेनि पूर्वत्वासिद्धिलोपस्य स्थानिवत्वाद्वोिनितीति वृद्धिः स्यात् न
स्मात्कोऽत्र प्रभृति एवं व्याख्येयमितीयं आनस एवं दंतु कोऽत्र तस्योदाहरणं देवयतेर्दष्टिरिति कैयटेनोक्तं तत्कथमुभयथा
पीति चेन्न स्थानिद्वारकपूर्वत्वे भानाभावस्योक्तत्वात् न च पक्षद्वयेऽपि प्राप्त्यलक्षणत्वेन दृष्टिरित्यत्र दृष्टिर्दुर्याशनिवाच्यं
बहिरंगस्य तु इष्टिस्थानसिद्धत्वात् तथा च स्थानिवत्वे सत्यपि न हानिः नचैकदेशविकृतन्यायेन दिव औदित्यस्याप
त्तिः निरनुबंधपरिभाषया आधातुग्रहणात् न दैवतेर्वीता तत्समाधानस्य भाष्यवदनभाष्यत्वात् इदं च सर्वमाहुः धातुकेऽरि
परसप्तमीपक्षे विधयस्य समीपवर्तिलोपस्य परनिमित्तकत्वाभावात् न स्थानिवत्वप्रसक्तिरिति बोध्यं धानितं
चेदं लोपो व्योरिति सूत्रे यलोपयलोपयोर्विप्रतिषेधवदनाभाष्यत्वात् उपपादयता कैयटेन च नेति स्पष्टमाकर
विदं लुक्यालुप्त नस्थानिवत् आमलक्याः फलमामलकं नित्यवृद्धशरा[illegible]मयट् फले लुक् लुक्

सि॰ सु॰ कृतलुकीति ङिति ओल्लुक् परनिमित्तकोऽयस्येति चेद्बन्धोपेन स्थानिवत्‌। अन्यथा स्थानिवद्भावादीकारस्य परत्वमस्तीत्यकारलो
271 पः स्यात्‌। पलुक्त्रयाणां मान पेऽर्हेतु पंचभिः पाङ्क्तिभिः क्रीतः पंचपटुः पंच इन्द्राण्यो देवता अस्य पंचेन्द्रः पंचा
ग्निः आये आहोदिति ठक्‌ तस्याध्यर्द्धपूर्वेति लुक्‌ अंतरंगानपीति न्यायेन पराः पूर्वेतान्यथ स्मा वपि स्थानिवद्भावाप्रा
प्रसंगः व्यपि तथापि कन्यायेन पटु शब्दे देवतात्वं ठक्‌ न तु पक्षी शब्दादिति कल्पने न प्रातिपदिकग्रहणं नचभस्याढे तद्धि
त इति पुंवद्भावः भत्वभाविविषये च तद्धितानादत्र तु लुकि तद्धिताभावात्‌ ठक् सो न्यायस्यापि लुमतालुप्ते प्रत्ययलक्षणा
भावेन दुर्लभत्वात्‌। द्वितीये पुंवद्भावविरहात्स्यादमुदाहरणासास्यदेवतापराः। द्विगोर्लुगनपत्य इति लुक्‌ ततो ङीयो
लुक्‌ तासंनियुक्त ऐकारस्यौकारस्य श्रूयेत न च संनियोगशिष्टन्यायेनानिवृत्तिः तद्धितलुकि परे स्त्रीप्रत्ययलुको विहि
तत्वात्‌ त्रिभिः मापाध्यायाभिर्निवृत्तेः स्वपूर्वयोरेकारानुगागमयोर्निवृत्तौ कार्यायां अचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वप्रस
ङ्गे केचित्तु परे इत्यत्र वरे इति प्रश्लेषात्‌ ईकारे परतो विधौ न स्थानिवदिति व्याख्याय तद्धितवार्त्तिके लुग्ग्रहणं ना राम
स्त्यभिमानवंतीति स्वपंचेत्र दपदमंक्तार्थ्यात्‌ केचित्तु एवं सति पंचगार्ग्यायणाः पाठदेवता अस्य पंचगार्ग्यप्रत्ययं ङीबोलुकि

क्वप्रत्ययस्य लुक्त्वनसिद्धेत्॥ ऽ॥ स्मृक्त॥ स्थानिवद्भावेनानुकृतल्लुक्सः परत्वाभावात् ईकारे परतो यो विधिस्तस्मिन् वकारस्यानि
वद्भावनिषेधोपगमात्॥ अस्य च तथात्वाभावात्॥ एवं पंचभिः॥ ख॥ ऋभिः॥ क्षीतः पंचश्वशुरः इत्यत्राकारोकारलोपः स्यात्
हेनेपः॥ श्पेनेयश्मात्तोयस्येति चेति ऽ॥ हलो लोपेन कारस्यापि पिनिष्टानि॥ स्यात्॥ नकारस्य पूर्वमेवनिः पुन्त्रा तथा कार्य
त्वाभावात्स्थानिवदादेश इत्यस्याः प्रवृत्तेः॥ निमित्तभावेनरूपकार्यस्याः शास्त्रीयत्वात्॥ न च ऽ॥ एनकारयोः सहवि
धानेन ईकारपरनिमित्तमात्रेनाप्रतिषेध इति वाच्यं॥ आभुगेकारयोर्यासहविधापंचैद्रहत्यादेरसिद्धेरित्याहुः॥ तन्त्र
क्वप्रत्ययेन सहैव ऽ॥ वोलु कृप्रवृत्तेः॥ तत्रैव प्रयोगाय्वाप्रवृत्ताद्दित इति ह्रीत्यकं प्रत्ययस्यैवार्थो ऽ॥ एलुक्षित्वसामर्थ्यात्स्व
निमित्तसिद्धेः॥ उपधान्वेकार्ये येन स्थानिवत्॥ पारिखीयः॥ अन्यथा॥ परिखाशब्दात् चातुर्थिके रा केनान्निमित्तस्य
आलोपस्य स्थानिवद्भावात् खकारोपधत्वाभावाद्बु्रकेकान्तत्वोपधाक्षितिकोन स्यात्॥ उपधासंज्ञायाः पूर्ववि
धित्वात्॥ न च परत्वेनायाकेप्यलोपस्य स्थानिवद्भावनिषेधात् यकाराकारस्योपधासंज्ञायां कायां आतउपधाया
इतिवृद्धापत्तिरिति वाच्यं॥ उपधासंज्ञानिवर्तने प्रत्ययविधावेवाप्रतिषेध प्रवृत्तेरितिसिद्धान्तात्॥ नचैवंसोरि

सि.कु. यलोकारितिईंनैयलोपोदाहरणेउपधाविधौस्थानिवत्वनिषेधादेव दध्यथासिद्धमभिधानंभाष्यकथमिनिवा
११२ यः अनास्थावादमात्रत्वात् तत्रापि त्वेनैकदिक्षरणात् इत्यत्र एकस्याऽरात्निमित्तको द्वितीयस्यचाऽकार
स्यऽनिमित्तको लोपः तद्वयस्यापि यकारलोपे स्थानिकत्वनिषेधः द्वितीयलोपस्याभीयत्वात्समाना
श्रयत्वाभावाऽसिद्धत्वायकोरस्योपधासंज्ञाप्रात् तल्लोपसिद्धेः तथाचोपधात्वं यलोपस्योपयुक्तं नतुप्राप
यविधाविति यलोपस्यैवासौ रीत्युदाहरणाभानस्पष्टं तदऽपरानक्तोसवच ङ् निमित्तकोऽकस्वः वाह्लानंत
रकोजितवान् अवीवदत् वीणांपरिवादकेन अथमशिवोलोपस्यास्थानिवत्वे सत्याकारस्यानुपधात्वो
नात् रोचतुषु पधायाइतिहस्वोनस्यात् यद्यपि चङि परो द्वितीयोथिरात् तदंगसंबंधित्वस्यो आकारस्योपाया
उपधायामभावात् अथमशिवोऽङ्गसंबंधित्वस्यसत्वेपि अथमशिवाच्चङ् परत्वाभावात् एवंचाशिश
दात्रतत्वाहितिसंपातात् चङ् अवीवरत् इकारलोपेनस्थानिवत् नचनाग्लोपीशास्विति निषेधः परत्वाद्वृ
द्धोसत्वाल्लोपइत्यभ्युपगमात् अतएव हल्लकल्लयोरत्तत्वं निपातनाद्विष्यते अत्वेपिनस्थानिवत् राम

अर्दयते रोलम्बादिकः कण्डूमयः अर्कः पाययते मित्रः पाक्षिको वा कुरीति कृतत्वं प्राग्निमित्तलोपेन स्थानिवत्तः ऊनत्वमुप
लक्ष्याल्लेहयतेर्लेढि देहयतेर्देग्धि याउनेर्यौति वेशयतेर्वेष्टि इति बोध्यं ऊलोपात्तस्य पूर्वत्रासिद्धि
येन स्थानिवद्भिपेतन्मूलकत्वात् तद्दीपन्त्यायसिद्धं अचः परस्मिन्निमित्ति देशं प्रति देशं प्रतिसूत्रे पाक्षिक स्था
ऽसिद्धं तथा तद्दीर्घो न द अधस्तनः नचरामद्द्यादौ विसर्गो न स्यात् न्यायसाम्येन स्थानिवत्त्वस्याप्रवृत्तौ
स्थानिवत्त्वाभावप्रसङ्गत्वानुपपत्तेरिति वाच्यं अपयय इत्यादिप्राप्त एकेनतत्प्रवृत्तौ नचैवं धस्वन सवर्णानुस्वा
नुस्वारदीर्घ ऊशब्द रोपि सूत्रेनोपादेया इति वाच्यं इष्टापत्तेः तथाच वार्तिकं द्विर्वचनादीनि वरयलोपस्व
रवर्जमिति स्यादेतत् दीर्घग्रहणपरित्यागे स्थलेतन्नरीये दीर्घविधौ स्थानिवत्त्वापत्त्याचिस्तोसु लोपैरिति सूत्रे
यङः तास्मिन्नते ताद्दृशाविधि शिरीषां शशामीमि अवशामीति सर्वे ऽनुदाहृतं न सिध्येत् नचदीर्घग्रहणसामर्थ्यं
अहोडत्वेतदर्थत्वात् अहोडत्वेतस्य स्पष्टार्थत्वात् तथाहि हेड अनादरे घटादिः हस्वः हिडयति अत्रो
पिचिस्सुलोपणयो हस्वविकल्पस्येव विधाने अहिहिडु अहेडिति स्यात् दीर्घे तु अहीहिडि अहाडीत्

सि॰ कु॰ पमितिकैयटादौ स्पष्टं ॥ अत्राहुः शीत्वमात्रेकृत गृहीत्वा अशीशमीति ॥ यङ्लुगन्तात् शंशमीतिसिद्धं ॥ यदि ॥ तत्त्वं क्रियाऽन्य
213 थ स्वरयोरविशेषात् ॥ गृहिताभिप्रायपि पूर्वं समाधिर्यो स्थानिवद्भावेन वशी चाप्यवधाने ग्रहोऽलिदीर्घस्पष्ट
प्रसक्तेः ॥ नच सूत्रमते दीर्घविधौ स्थानिवद्भावनिषेधात्तत्र दीर्घो दुर्वारः ॥ विहितविशेषणाश्रयणात् ॥ एतेन त
रीगृहीतेपि व्याख्यातं माधवाचार्योक्तं ॥ यङ्लुगन्ताद् गृहेर्ग्रहणाद् विरोदीर्घः ॥ आग्रहीतेपाद् इत्याहुः ॥ तत्राह
द्वि ॥ प्रयोगो द्विवचनं स्पष्टं इति सिद्धान्तात् ग्रहेर्विहितत्वं ॥ यङ्लुकोऽनैमित्तिकतयाऽल्लोपे स्यतयालुका
लुप्तत्वाच्च स्थानिवद्भावोपि नेति तस्याशयः ॥ [illegible] भाष्ये कैयटस्थितं ॥ एकाचो द्वे इति सूत्रे हि ग्रहेरिगादि
ति भाष्यव्याख्यायां कैयटेनोक्तं ॥ ऊर्णं गृहीते [illegible] ग्रहेर्विहितं यदा कृधातुके इति विहितविशेषणान्न
दीर्घः ॥ तयोर्जरीगृहीत् [illegible] नतु ग्रहेः ॥ विशेषणासामर्थ्याद् यथा [illegible] पाश्रयतो भिमति ॥ इदं च य राम
द्यपि यङ्॰ अल्लोपे [illegible] तथापि यङ्लुकापुनर्दीर्घ इति तदभिप्रायो न्यायसाम्यादिति ॥ अत्रेदं
वक्तव्यं यङ्लुकः किंचिन्निमित्तकत्वाभावेन [illegible] बाधकाभावात् यथाऽऽकारे

पायहेर्विहितत्वानपायात् । नन्वाद्धत्वादिप्रत्ययस्यानन्तरमेवार्द्धधातुकोऽत्र पतिः ओऽन्तरङ्गतया आर्द्धधा
तुकस्य वा स्थाने । यङः नैतुयत्पशब्दोऽनन्तरमेवार्द्धधातुकोऽस्ति इत्याद्यथा अतामू पप्रच्छ्याव इति वैषम्यं
नचऊरीग्रहीतयगामिनिके यटविरोधः भुङ्क्ष्यग्रहे रंगत्व आत्मनोपवन्तमात्ययोत् । यङो लोपस्य पर
निमित्तकत्वा यथा अतो वाधात् । तत्पूर्वं ऊरीगतप्रशब्दात्तत्त्वुतिनैव वा आत्वाच्च । अहाया तत्र यङः
प्रत्ययमातात्तया तन्निमित्तं छत्वादपूर्वमेव । लुकि तु प्रत्ययलक्षणापत्तेरस्याद्धत्वादेः पश्चादेव प्रह
तिरिति बाधकाशयः ग्रहोऽलिटि यिनि सूत्रे एकाज्ग्रहणस्य हरदत्तेनानुवर्तितत्वेऽपि यथा यङ्लुगन्ते
दीर्घ प्रहणि स्वथो अहीतिद्वित्वे । तस्य हो वः संयोगादिलोपलत्वरात्वेषु । तस्य पूर्वेऽसिद्धेनिषेधस्याते
न स्थलत्रये पूर्वत्रासिद्धेऽपि स्थानिवत्त्वप्रवृत्तिरिति पर्यः । तेन काकार्थे वा स्पर्धे इत्यत्र प्रत्ययः सं
योगहस्त यव यव योः सकार ककारयोः स्कोरिति लोपे न ननु स्को इत्यत्र ऊलः इत्यनुवृत्त्या तस्य

सिलु
२७५

वस्कोत्पत्र्यभिचरणाद्वेयर्थ्यात् उपसर्जनेपि संयोगे विशेषणतया उपन्यासो यः संयोगस्तदाद्योः स्को
लोपि इत्यर्थाद्धिहिरंगयायतोऽस्य द्भुत्वाद्यमनिष्टप्रसंग इति चेन्न कस्य यतेः क्विपि कृशिति माधवा
घुदाहृतस्यानुपपत्तिप्रसंगात् संयोगादित्वस्यानुपादाने संयोगान्तावयवेऽपि णिलोपस्यास्तिव
त्वानिषेधापत्तेः इष्यत्रानिभाष्यव्याख्यायां द्रष्टव्यास्थितु न स्थानिवद्विधिना ह्रिसंयोगादि
परस्य संयोगोपलक्षितलोपो न लक्षणत्वादिति कैयटोक्तेः पूर्वपक्षाभिप्रायवर्णनमात्रपरत्वा
त् नपदान्तसूत्रशेषे स्कन्दयतेः स्कन्न स्तस्यतेत्वाभिति तेनैवोक्तत्वात् यत्तु सिद्धकौमुद्यां कवे
इति वार्त्तिकव्याख्यानश्चोतनेः क्विपि मकारागतीत्यतेमकौडे इति प्राप्ते इति नैतोक्तं तत्र संको - पदेश
सामर्थ्यान्न संयोगादिलोप इति भावः सच्चहन्तश्चोतनीसूत्रशितन्तुगिततप्रकरणस्यासंगतार्थत्वमिति
वाच्यं केवलं तन्न स्थानिवद्विधिसमाधेयत्वात् कस्य यतेस्तु सामर्थ्याभावात् संयोगादिलोपस्यैव राम

प्रकृतेः न ह्रिरक्षिभ्यां रपताभ्यां क्विपि रुरुरुक् रुणाद्यसिद्धेश्च संयोगस्यात्र सत्त्वात् संयोगादिलो
पश्च कर्तव्ये लोपस्य स्थानिवद्भावे तु हृ प्रस्थाः संयोगान्तलोपे च स्थानिवत्त्वनिषेधेन तत्र ह्रस्वा उक्ते
सिद्धेः न च काष्ठशङ्गेवनाहीति भाष्यात् संयोगानाहीति वाच्ये काष्ठवाक्यस्यानेपत्र सल् पर सं
योगादेः ककारस्य लोपमाशंक्य तथोक्तत्वात् यत्र ककारस्य संयोगादिलोपप्रसक्तिः तत्रैवानभि
धानस्योक्तत्वात् अत्र च णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन तद् प्रसंगात् अत एव काष्ठतक्ष्भ्यः क्विब् नाहीति
तत्र व्याख्यातारः त्वेवं यथा निगार्यते निगाल्यते णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् द्विर्विभाषेति त्वयि
कल्पः अथ प्रत्ययलक्षणेनैव लत्वं न च वर्णाश्रयत्वं धातोः स्वरूपेण प्रत्यये कार्यविधानात् ए
तत्सूत्रोपाहृते निकारनिपातनेन तल्लोपयिष्यते यद्वा अत्र तरंगेण णिलोपात् पूर्वमेव लत्वमिति
चेत् ॥ मैवं प्रत्ययलक्षणासूत्रे इतरथा हि निमात्र फलके स्थानिवद्भावं हत्वा स्थानिवत्सूत्रे णौ याति

सि.सु

275

भाव्येवस्यमाणत्वात्· अनादिप्रत्ययनिमित्तकेवलत्वेऽपि विशेषणतया ऋकारादिनामपि चाधिकारनिषेधात्· नाप्यंत
रंगत्वेनासिद्धिः अकृतव्यूहपरिभाषाविरोधात्· किंच उपसर्गस्थात् णत्वविधिसूत्रे अ- तिपरत्व उपसर्ग
स्य विशेषणं रेफस्य वेति पक्षद्वये आद्ये ह्यायततेऽभिलक्षार्थस्थानिवद्भावाप्रयोगान्नावकाशः अन्य
था एकादेशस्य पूर्वं परं वा रूपस्य ग्रहणाभावात्· अयनिपरत्वनिरूपितपूर्वत्वशालिन उपसर्गस्थि
तिनत्वार्थात्· उभयत आश्रयेणान्तादिवद्भावनिषेधात् द्वितीये एकादेशस्य पदादित्वेन ग्रहणात् रेफा
पेक्षयाऽन्यत्वे· परत्वेन ज्ञापयत इणस्यासिद्धावपि पल्ययत इणत्रलत्वेन स्यात्· यकारेणाव्यवधानात्
न च वचनसामर्थ्यं ज्ञापयत इणत्रसावकाशत्वात्· न यत्रापि स्थानिवद्भावादकारेणाव्यवधानं पू
र्वत्रासिद्धेन निषेधात्· णत्वविधौ स्थानिवद्भावप्रतिषेधेऽपि तु येन नाव्यवधानन्यायेनोभयत्र ल
त्वसिद्धिरिति दिक्· णत्वमाश्रयपनीतिभाष्ये प्रातिपदिकान्तेति सूत्रे णासमासान्तस्य नकारस्य राम
णत्वं विधीयमानं ह्योपसर्गस्थानिवत्त्वानिषेधान्नेति व्युत्पत्तेः प्राक् समासविधानात् आद्योपान्तिके य

अत्र प्रत्ययविशिष्टे ते बहिरंगतया ह्न्नोपस्यासिद्धत्वान्नकारस्य प्रातिपदिकान्तत्वाभावात्. प्रहिणोतीत्यमि
त्यादौ नोपे कृते एकदेशविकृतन्यायेन ऽहन्मीनेत्यस्य प्रवृत्तेः नचजियाह्नन्दपत्रा णत्वनिषेधासिद्ध
र्थमिदं कार्यकालपक्षे बहिरंगतये वासिद्धेः सतेनप्रियाह्नइति णत्वस्वीकारपरः पदामंतरीयं थोऽपा
ह्नइति न दृश्यते. तत्र णत्वस्य पूर्वमुत्पादितत्वात्. यत्तु गिरिनदीत्यत्र ह्रेहप्राणां इति णत्वार्थं पदान्तस्ये
ति निषेधबाधाय अंगेन इति योगं विभज्य पदान्तस्याऽनित्ये णत्वं विधीयते. यद्वा समीपार्थमेतच्छब्द
मादाय पनिमित्तसमीपवर्तिनो निमित्तनकारस्यानादेशस्य वानित्ये नकारस्य णत्वं योगविभागं विनापि सि
द्धम्. आद्ये प्राणितीत्यादावेकेनाकारेण व्यवधानेप्यारंभसामर्थ्यात् णत्वं द्वितीये तु एकदेशस्यादि
वत्तावादेकादेशवद्भिन्नस्यापीति संभवात्सिद्धम्. पर्यणितीत्यत्र तु द्वयेनैकेन च व्यवधानात् णत्वमि
ष्टमेवास्यात्. इह णत्वं ग्रहणोनुपर्यणितीत्यत्रैवाऽरितार्थ्यात्. नचैवं निर्डुण्णेति तेरिरिव वृया
१ प्राणितीत्यत्रापि द्वाभ्यामेकेन वाऽवर्णेन व्यवधाना सावेन स्यात्. नचवचनसामर्थ्यं. निरसितमिदुरेण ॥१
१ लीन्नत्री१

सि.सु. इति वाच्यं । आनेति प्राप्नुपसर्गत्वाभावेपि णत्वापत्तेः निरानयतीत्यत्र निरोस्यार्थविशेषकत्वेन णत्वस्यानि
२76 ष्टत्वात् । किंच किंचनतादितितेस्तन् इति क्विप्नोनिराद्वयः क्रोताद्यर्थे इति समासे भसेहायामल्लोपे निर्न
इत्यत्र णत्वं स्यात् हेत्वाशितामत्रणत्वप्रतिप्रसवायाहस्यार्थत्वमत्राप्याघवाच्येत इत्यस्यैव युक्तत्वा
त् । तस्मात् स्वभिकभाष्याद्यालोचनया अत्रणत्वग्रहणानर्थक्यमिति । तदप्यसत् । तन्मात्रपरत्वे वा
नितेरित्यस्यैवापत्तेः । रात्तादुपसर्गात्परस्यानितेर्णत्वमिति व्याख्यानसंभवात् । अनितेरित्यंशस्य द्वै
वर्थ्योक्तोत्तराभावात् पदांतस्येति निषेधस्यापवादसंभवाच्चेति दिक् । यद्यपि नमनेत्यत्र योगविभा
गात् सिद्धं तथापि अनित्यत्वमाश्रित्य स्थले त्रये स्थानिवत्त्वं सुसाधं तथापि तादृशविशेषस्य दुर्ग्रहत राम
याचार्णिकारंभ एव श्रेयान् ॥ द्विर्वचनेचीति । द्वित्वनिमित्तमचमाश्रित्य प्रवृत्तोऽजादेशः स्थानिवत्स्यात्
द्वित्वे कर्तव्ये । अचः परस्मिन्नित्यनेनैवादि सिद्धे द्वः च । पूर्वस्य विधावेव प्रवृत्तेः सा च कस्यद्वित्वे कर्तव्ये

ज्ञापकस्थानिवद्भावो विधीयते निमित्तापेक्षया पूर्वविधावितिपक्षेपि द्विर्वचनविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधात्सिद्धे
कैयटः रूपातिदेशश्चायं चक्रतुः चक्रुः इत्यत्र तु इति स्थिते यराः पश्चाद्रूपातिदेशेन छइ न स्यात् लिटि धा
तोरिति द्वित्वं कार्यातिदेशस्वीकारे तु अणादेशसत्त्वे हि इरनच्कत्वात् एकाचो विहितं द्विर्वचनं न स्यादन्नो
तीति स्थानिवद्भावादनेन सूत्रेणाचपरस्य हलः स्थानेपि द्विर्वचनं स्यात् रूपातिदेशत्वे वचनमारम्भसं
ते अत्र पञ्च पूर्वपक्षाः संभवन्ति तथाहि अचीत्यादेशोपलक्षणं द्विर्वचन इति विषयनिर्देशः अचि
यजादेशः स द्वित्वे स्थानिवदिति प्रथमः द्विर्वचन इति विषयनिर्देशः तस्मिन्कर्तव्ये स्थानिवदज्
वसविपरे इति द्वितीयः द्विर्वचनपदमशीत्याद्यन्तं अधिकरणाल्युडन्तं वा द्वित्वनिमित्तमविशेषित
त्वाज्जुहोतौ आदेशोपलक्षणं द्विर्वचननिमित्ते विधौ अजादेशः स स्थानिवदिति तृतीयः उक्तविध
मेवाज्ग्रहणं स्थानिवद्भावविशेषणं अजादेशः स्थानिवत् द्विर्वचननिमित्तेऽचि परे इति चतुर्थः द्वि
र्वचनं यमाश्रित्य वर्तते एकेनाज्विशेषणात् अनेन च स्थानिवद्भावो विशेष्यते अच्परे शास्त्रे विशेषणाभावान्निर्दिश्यते

सि॰ सु॰ द्वित्वकर्तव्ये अजादेशः स्थानिवत् द्विर्वचननिमित्ते अचि परे इति पंचमः । अत्र नाद्यः द्वित्वनिमित्तत्वरहिता
277 भ्यमाश्रित्य प्रवृत्तस्य यणादेशस्य स्थानिवत्त्वप्रसंगात् । अथ द्वित्वनिमित्तत्वेनाऽविशेषितत्वात् त-
त्रत्याः ऽचिकीर्तत् इत्यत्र ईत्त्वविपरे कृतस्य उपधायां च इति ऋकारस्थानिकस्य इकारादेशस्यापि
स्थानिवत्त्वे चिकीर्तिक इत्यस्य द्वित्वे उरदित्यत्वेन अचकीर्तत् इति स्यात् । उद्भूसति । उद्भूमाश्रित्य प्रवृत्तस्य
रादेशस्य स्थानिवत्त्वे द्वशब्दस्य द्वित्वे दुद्भूसतीति स्यात् । भवनमिच्छतीति क्यजन्तात्सन् । स्तुदिक्ष
तयो गुणावादेशयोः स्थानिवत्त्वे बुभवनीयिषतीति स्यात् । न द्वितीयः दुद्भूसतीत्यादिदोषतादवस्थ्यात् । तादृ-
वस्थ्यात् । अचिकीर्तदित्यत्र तु ईत्वस्य तत्कालस्यवधानात् तन्नदोषः स्थानिवद्भावभाजो यणादेशस्य स्था-
निवत्त्वविधानवेलायामव्यवनतरे स्थानिवत्त्वेन भाव्यं तथैवाचि परस्मिन्द्विर्विधिनिर्वाहात् एवं पापाशितप राम
च आतश्चोपलक्षणाकारेण सह पाशव्दस्य द्वित्वे सत्यादेशात्परोऽजनास्तीति स्थानिवत्त्वं न स्या-
त् जगृहतुरित्यादौ गर्भहन्नेरुपधालोपस्य व्यवहितत्वान्नत्स्यात् । न तृतीयः कालावधारणाविरहे

ग्र·

छिन्नोत्तरमपि स्यान्निरूपावस्थानसंगात्· नचतुर्थः पपाविभ्यादिदोषसाम्यात्· कार्यत्वावधारणादोषभावाच्च
न पंचमः जगमतुरित्यादिघनुपपत्तेः ऽलोपप्रतियोग्यपेक्षयाऽनुसारे एव व्यवहितपरत्वाभावात्· तस्मादुक्तरीत्या
पूर्वव्याख्यानमेव युक्तं· तथा हि· छेचेव न निमित्तत्वेनाविशेषणता हि चिकीर्षितपादेन आभिव्यक्तिः एतेषा
चो छिन्नेवचवन्नेन निमित्तत्वात् आदेशो पलक्षणाच्च पपाभ्यादिदोना ऽव्याप्तिः पुनश्छन्दे चनोपादानाच्च को
लावधारणलाभाच्छेत्तोत्तरमादेशावस्थानं अथ छिन्नेचनेनिमित्तेऽपि परेविधीयमानेस्थानिवत्त्वं तत्र
तु दिपादेनस्यात्· अतु सोच्छिन्नत्वनिमित्तत्वेपि तदेवयवस्याऽकारमात्रस्य तन्निमित्तत्वपरिहारात्· नवा
भसामर्थ्य· वकारश्चक्रे इत्यादौ व्यवहृतनिमित्तत्वयोरेकाराश्रयपर्याप्ततया तत्र चरितार्थत्वात्· यदि तु
परस्मिन्निमित्तनुकल्पितत्वाच्चीतिविशेषणरोव्याख्येयं यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणादिति तदा दोषः अस्मि
न्निति· चक्रे इत्यादौ तु व्यपदेशिवद्भावाद् अजादौ त्वाभिमतिकल्पते एवमपि न निर्वाहः अजादेश्छिन्वेच न
निमित्तत्वेपि परां प्रत्येवनिमित्तत्वात् परत्वे उरित्यादावेव तु स्यात्· अन्यतोलोपश्छिन्नेव अतुसो

विभेदौ।

सि.स निमित्तत्वात्. यत्र क्तौ परिभाषोपस्थित्यै तेनानुनादेशस्थानिनमायेन यस्मिन्विधिरिति परिभाषाप्रवृत्तिरेव दुर्ल
भाः अर्धचोआदेशा इत्यस्यानुवादत्वात्. तत्रादेशस्यानुवाधन यावत्कृतोपस्थानात्वादस्वीयस्य तदादिपह
278 रापरिभाषाया अप्रवृत्तेः अत्रोच्यते. अवि पारस्तोऽर्धचने दस्तामिति तेनाद्यैवाद्ये वाद्विर्वचननिमित्तत्वम
नादृतुः तत्राचभावितमात्रे सोहनिमित्तत्वमिति. चन्तथाचलाहाहस्मसहाय घटकानयाद्वित्वोपयो
गित्वमात्रविवक्षितमिति. यत्तु द्विर्वचनादित्युः अप्रयोजनाचीयनेन विशेष्यते परस्मिन्निमित्त तु वर्णाते:
अर्थमीमांसायाम धोदेवदत्तात् परमानयेत्युक्ते यथासम्भावितेन मनुष्यान्तरेणाव्यवहितः परत्रानीयते
यथेहापि प्रत्ययान्तरेणाव्यवहितपरनिमित्तेन इत्युक्तम्भिमितेत्यर्द्धादेश प्रत्यये प्रत्ययान्तरेणाव्यव
हितेऽस्मिन्निमित्ते ऽज्ञादेशः स्यादिति व्याख्या स्थार्थः वस्तुना रात्राश्चापकवलेनेति चाव्यवहिते प्रवृत्तावपि राम
द्विर्वचनीयविधीयमाने क प्रत्यय व्यवधानात्वाभिप्रसंगः अपीप्यादित्यत्र वर्णव्यवधानेपि प्र
त्ययान्तराभावात्प्रवृत्तिः अनुवादपरिभाषानुपपत्त्या नेयमिति निर्दिष्टपरिभाषावालभ्यार्थसिद्धिश्च अतएव

वेहपरस्मिन्निमित्तानुवर्तते इतिन्यासकारः ष्टुत्वं चानेन प्रसज्यात्रेपंथितोजित्रैन्नप्रत्ययघावहितेज्ञापकस्या॰
प्रवृत्तिंच ब्रवन्तः केयं तस्याप्ययमेवाशय इति· तत्र· यस्मिन्विधिरिति परिभाषाप्रवृत्तेर्दुर्लभत्वात्· नि
र्दिष्टपरिभाषाप्रवृत्तिं विनाप्यर्थस्यानुपपत्तेश्च· तथाहि· आभिधानिमित्तनिर्दिष्टरो मनुष्यत्वस्य प्रातिपदि
गितावेष्टि इकत्तयात्त्वष्ट्वं यस्यापि मनुष्यत्वलाभात्· परशब्दस्यचाः व्यवहितपरार्थकत्वात् तथाला
भात् प्रवृत्तेचयदपेक्षप्रत्ययव्यवधानेनास्य प्रत्ययत्वग्राहकाभावात्· उत्सर्गुनविवक्षितीत्यर्थेन भावभाविता
मात्रेणोपस्थापरपमाश्रयणीयं वाच्यं· तथाहि उत्सर्गे नेष्ठ सन्निसनीवंनेति इति चन्द्रसूत्र इसनिहितिति
नोनभावोरेरितिङि· त्वविरहे गुणाभावादेशो समज्ञेरीति सनंतस्यद्वित्वविधानेपसनो द्वित्वप्रयोजक
त्वयात्तस्मिन्तत्वयोः स्यानिवत्वात्तु यावदस्याद्वित्वे अभ्यासे उकारान्त्यवर्ण अत्राहि इन्भावे इकोयन्लि
तिसनः किन्वापन्नागुणाविरहात् इटसान्निध्य कृत्वादित्वविघटकत्वे न गुणानिमित्तत्वं अयादेशोनस्य
ष्टमेव· ष्टुत्वनिमित्तं तु सन्निव· तत्र विशेषणगुणतानुपातनात् तथा वनिमित्तत्वे---वप्रविष्टस्या

२४१

सि॰ सु॰

२१६ पचद्भुत्रविधमानत्वमात्रेणानिमित्तत्वमाश्रित्यैवमत्र गुणादेः स्थानिवत्त्वमिति । नन्वेवं क्ङिति रिखतीतिनस्या
त् । अधातो सनिमिमिति इत्यशो सनीतिइत्तिगुणो जात्स्यादित्त्वविधाने इष्टशब्दनिमित्तकस्य स्थानिवत्त्वे
ऽत्राद्वितीयस्येति इत्वेऽपि द्वित्वप्रसक्त्या श्रीअतीतिन्नू पत्र संग्रात्तः । दिस इत्यस्यापि द्वित्वं न तु तत्रेष्ट भिमिचेवा
च्यं इत्तु स्तशब्दस्य कार्यित्वेन द्वित्वानिमित्तत्वात् । नहि कार्यानिमित्तमाश्रीयते । बाधितनीतिज्ञापकात् । शी
ङ्वेङितत्वेन गुणानिषेधापत्तेः । नचैवं द्युराई नविवलीत्वस्य नस्यात् । सन्नन्तस्याद्वित्वविधयविशेषणात्तत्रापि इत्तु
स्त इत्यस्य निमित्तत्वासंभवात् इति वाच्यं मत्वर्थीयेन इतिना कार्योपहितस्यैव निमित्तत्वनिषेधात् । क्रोगितो
नु शाद एवं प्रबृद्धमासनोद्वित्वानुपधानात् । क्ङिति रिखतीतिनत्रानुरितु स्तशब्दस्याङ्गभागितया सनोद्वित्वोपहि
तत्वमितिवेद्यम्यात् । नचैवं [illegible] देधीयते इत्यादावपि धीयः धीयः इत्यादेर्द्वित्वभागितया यङोऽहि राम
त्वनिमित्तत्वाभावादिवानीति प्रसंगेन द्वारणार्थमवीत्युक्तमिति भाष्य इत्याद्धिग्रन्थाः कथं संगच्छताभिति
चेत्त अनुस्वारो [illegible] रांगमिति स्मादन्तं स्वरावं [illegible] त्रस्येति श्राति शाखेसूत्रितत्वात्

२६१

ग्रीयतिशात्लसूत्रे यकारस्योत्तरावयवत्वाद्ग्री इत्यादेरेव द्वित्वे किं रुक्रिरिति । न तदभिप्रायात् । यदि तु बाधवार्त्ति
के कभाव्यं पीत्यान त्वभायाचष्टे जननानीत्यानि यद्धलीयेकाऽवयविकस्यार्द्धत्वे च न माद्धीयते तन्नात् । अधिजोहमिति वक्त्र
हणास्य व्याख्यानं वो ध्यं । गाङ् । लिङ्गिति ङ्कुलकारक निर्देशमाश्रित्य लावस्थायामेव गाङादेशविधानमिति भाष्ये
उक्तत्वात् । ननु वार्त्तिकमते लिटीत्यादीनां परसप्तमीत्वाभ्युपगमात् ऊङ् दशास्य परनिमित्तकत्वेपि भाष्यकृता वि
षयसप्तमीत्वाभ्युपगमात्रेदमपि प्रयोजनमिति चेन्न हि ज्ञमे स्वयमुदाहरणं । आशंसि प्रत्यये परे आत्वविधा
नात् । अथानैमित्तिकमात्वं शिशित्वेतु प्रतिषेधश्लौ वस्त्रमाणाशिमिरा श्रीयते तदा अवीतिनोपदेयमेव । अथ भस
क्तसो घस्मिभसोर्हलीत्युपधालोपघ्नोत न स्य स्थानिवत्त्वनिषेधार्थं मत्कृद्दूमित्यत्र । अत्र केचटहर स्वाद्य: न
त्रसमसनिवास्थानिवत्त्वे नकाश्चिद्विशेषः । यवानिमित्तरूपसाम्यात् । न च सन्निद्धत्वेप्यकारद्वयमिति वाच्यं ।
सा हृद्व्यनुविधिस्पृष्टे दसिभवतीति सिद्धान्तात् । भाषायां तु घस्तु दुर्लभ एव । उपधालोपघ्नो इसम एवेति । अचीति
तद्वद्रुपामिदेशोपमाणकार्यातिदेशात्तु घीत्वात्तुइयवाम्येवद्वित्वेन भाव्यमिति । तत्र स्थानिवत्त्वावनि

सा॰ १७ षेधार्थं अचीत्यस्य वैयर्थ्यं स्यात् रूपातिदेशास्वीकारे तु द्याः इत्यादौ हिवाप ओ इत्यत्र ऊपं न सिध्यतीति तत्रस्था
२०० निवद्भावो मा प्रवर्तिष्ट इत्येतदर्थं कर्तव्यान् तस्यार्थवत्त्वम् अनुग्रहणानुपपत्तिरूपस्थानिवद्भावस्येति अनुग्रहणा
प्रत्याख्यानपक्षे तु स्थानिवदिति शब्दाधिकारमाश्रित्य स्थानिवत्सूत्रे कार्यादेशपरत्वेन निश्चितस्यापि स्था
निवच्छब्दस्यात्र लक्षणानुरोधात् रूपातिदेशपरत्वं कल्प्यते न त्वत्र इत्यादेशविशेषणं किमर्थमिति चेत् न शुशावेत्य
त्र इत्यादौ आदेशयोरिव प्रसारणस्यापि स्थानिवत्त्वे श्विधातोर्द्वित्वे शिश्वायेति रूपमाभूत् न च संप्रसारणस्यानह
अयं च कार्यवलीय इति लावस्थायामेव तत्र इत्यादौ तेन सह समाननिमित्तकत्वमेव नेति वाच्यं ण्यन्ते शुशु
वाते इत्यादौ णौ णिचस्तथापि दुर्वारत्वात् विभाषा श्वेरित्यस्य लावस्थायां प्रवृत्तावपि इज्ञाते ह्यर्थे इत्यादौ
अतिप्रसंगसत्वात् कित्वस्यादेशविधानंतरं प्रवृत्तिकत्वात् न च तस्यापि लावस्थायामेव विधिरस्त्विति वा राम
च्यं अंतरंगेणादेशेनैव बाधितत्वात् श्वापेश्वादीनि संप्रसारणस्य स्थानिवद्भावेन संप्रसारणसंप्रसारणमि
ति निषेधात् सस्त्रुवद्धित्वाभ्यासे उवर्णानुपपत्तेश्च अत्र इत्यकेनतु तु ए इत्यस्यैव द्वित्वे ताभिस्तु द्वित्वे

कर्मणि गन्ता गङ्गुर मादेशानूपस्थैवावस्थाने · अन्यथा प्रकृतिभाव एव स्यात् · निन्वानुदिपादौ नु पूर्वैर्भियड् · अह
नावपि द्विर्वचनं रूपस्थैकाच इति न दयवादेयरात् · यदाप्रकल्प्याप्यादर्विष ख तत उत्सर्गो भिन्निविरामे इति न्याया
त्पूर्वमेव इयड् प्रवर्तते · आभीयत्वेन इयङोऽसिद्धत्वाद्धाप्रशिलानिवोध्यं · स्यादेतत् · स्थानिवद्भूत्रांसिवसिन
पदे तेतिसूत्रान्तजभूहरिवानुवृत्ती उत्सृस्यालेऽजादेशनिषेध एव व्याख्यायतां भाष्यासूत्रवत्स्यात्स्यात् · स्था
निवद्धिपनशब्दाधिकारत्वाजा अयशेनलाघवात्पदान सूत्रानंतरपाठानुग्रहा होति मेवं · नकारस्य स्वरितता
या अन्वाधिकरण्यत्वात् · स्यामिवच्छेदेच तस्यासन्नावात् · अन्न पदादेशपरस्यो रनुरूपर्यपूर्वान्तर सूत्रानुवेधा
नुकल्पनस्यावश्यकतया न पत्रेपि सूत्रानुसंधानुकल्पने गौरवाच्च · स्यादेतत् · द्विर्वनिमित्तमचमाश्रित्य
कृतस्येवप्रजादेशस्य स्थानिवद्भावविधाने कुत्वाभ्यपिश्वतीयासोरिानिमित्तकस्य हल्कावादेशादेस्त्रदनुप
पत्त्याभ्यासे उकारान्नवर्तानस्यादकारस्येव तत्र संगात् · एवं डुडाव्यपि भ्रतिडुडरेवात्र इति उभवति
रूपतात्सत्र वधि · औढ्वत नुनावपि प्रति · अनूनवत् · औणुनावत् पुस्फारिखाति · अपुस्फारदित्यादि वि
स्फोटोऽपि निमात्वं इतिचेत् · अत्र वार्तिककृ · पुयण्जि कुवचनं ज्ञापकं सोऽस्थानिवद्भावस्यपि · अस्यार्थः ·

सि सु
281

यु यणाञ्चपर इति सूत्रेण अभ्यासोकारस्य इत्वं विधीयते एवं गेयणा उकारे अवर्णपरे उपरतः तत्र यथा पिपियि
विवते पियविसति इत्यत्र ई ङेयोगे स्वसिभ्यिषइ स्वशाभिति सनीयं तेति च इट् गुणा वादेशो द्वित्वे कर्त्र
२ अ व्येऽहि द्विवचनेऽचीति स्पंदे अभ्यासे उकारसंभवान्नतस्य इत्वविधानेन यकोरयकारोशः सार्थक एव तथापि
वर्गप्रत्याहार अकाराणां ग्रहणे रोऽप्रकृतस्यादेशस्य स्थानिवत्त्वं ज्ञापयति आदेशविशिष्टानामेव द्वित्वे अ
भ्यासे उवर्णस्य अप्रसिद्धेः अभ्यासोकारस्य संभवत इति इत्वस्य सिद्धेश्च तद्धातिरिके णपवर्गयणां अ
काराणाम् अवर्णपराणां दुर्लभत्वात् सन्नेव आभिमतो दुर्लभत्वात् अवीभवत् अमीभवत् अलीलवत्
अरीरवत् बिभावयिषतीत्यादि तथा च द्वित्वनिमित्तस्याचो णिचा व्यवधाने सत्यपि णान्तनिमित्तकस्य राम
यणादेशस्य स्थानिवत्त्वे सिद्धेश्च [illegible] वाधितीत्यादिकं निराबाधं येन नाव्यवधानं न्याये न द्वित्वनि
मित्तस्याचो णिज्मात्रेण व्यवधानमाश्रीयते न तु ननवनी इत्यतीत्यादौ ल्युट् का आदि [illegible] मात्र
संगः अत एव रोऽप्रकृतस्य स्थानिवद्भवतीति पठन्ति नन्वेवम् विकीर्णत्वात् अयं गीतानि कृतस्य इत्वस्यापि स्था

नियतं स्यात् मेवं अवर्णपरत्ववहलिस्यानिकत्वानुमानात् तथा च भाष्यं तुल्यजातीयस्य ज्ञापकं कश्च
तुल्यजातीयः यथाजातीयको पुनरयं कथंजातीयकः श्रोते अवर्णपरा इति वार्तिककारस्य सूत्रमे
तेनापाज रव्योः तथाहि खे द्वित्व प्रकरणे तेन यो येद्द्विर्वचनं यणाय वायावादेशाद्वयोपरिणोलोपोप
धालो पक्किनो तुत्वभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेनेति अस्यार्थः इध्यात्र माद्ये सावकाशो यणः वयने चाय
कोल पनेलावक इत्यादौ अजादेशाश्चत्वारः गोदः केवलद्दः इत्यादावाल्लोपः क्नेष्वस्तरत्यादावुपधा
लोपः कारणाहारणोत्याद्यो णिलोप निद्धतो इत्यादावुत्वं च किरतीत्यादौ स्तन इकोनोरिनीत्वस्याच्च
तु पलहणो तेन नलिशिति त्यादिकमपि सेत्स्यति द्वित्वेतु विभिद्दतुरित्यादौ सावकाशं तथाच अय
प्रसंगे पूर्वविप्रतिषेधात् द्वित्वं तेषां बाधकं तेन च क्रतुः चिवायलु लाबाबचिर्थ लुलविथ पपतुः जग्म
तुः जघ्नु आटिटत् पपुरिः ततिरित्यादिसिद्धो नचैव इयकेकआनुपाहानान्निषपनुरितिन स्यादिति वाच्यं
प्रकल्प्य वेति न्यायेन भाविनीयणामालोपस्य पूर्वत्रं प्रवर्तिते इत्युक्तत्वात् तस्मादाटं भरणीयमेतद्वचन

सि॰ सु॰ मिति भाष्यकारा आहुः ॥ विप्रतिषेधोयमयुक्तः आह्लोपादीनां नित्यत्वात् । द्वित्वस्यानित्यत्वेन तुल्यबलत्वाभावात्
282 अथाप्येवं यवाचनिको विप्रतिषेधसूत्रः । तदेवगौरवं अपि च नित्यानामिवान्तरंगाणामपि वचनेन बाधा
यतो नित्यवतीयिष्यती त्यादावभ्यासे उकारस्य श्रवणं स्यात् अथ नित्यानामेवोक्तवचनं बाधकं नान्तरंगा
णामपि तथापि पुश्शावयिषती त्यादौ अन्तरंगत्वात् पूर्वं यणि ततो द्वित्वे अभ्यासस्य त्वे सन्यत इति
इत्वे च यकारस्य श्रवणं स्यात् । तथा च तद्बाधनाय । उत्तरस्यात् । नित्यं सूत्रं । ओ हो द्देशस्य उदुतुश
रादेरिति । वचनं कल्प्यं अभ्यासस्यानुकीर्तनं । अस्यार्थः । ओ देशो रादेशो यस्मिन् तद्गेकारास्वेषवृत्तु
वराधिकस्य योभ्यासस्तस्य ओकारस्य इत्यादिति । बुभावयिषति । उड्डावयिषतीति नुनावयिषे
ति उण्णुनावयिषति । शुशावयिषति पुस्फारयिषति । यद्यप्यत्र पेशार्थेर्वा । स्वयं इति प्रकारशेषेश राम
रादित्वेनाश्रितं तथापि अभ्याससंज्ञा न हन्ति काले तदोप्यं । ओ देशादेशस्याके चा पर्युजाया विवायि
षति । स्वदस्येर्यो च विवदिषति च उदुलुशरादेः किं । बिभावयिषति अत्र । किं अत्र तु अत्र ण्यु अत्र तु अभ्यंवा

आरयात् आशिशीत् आरिरात् आर्तितात् आशिशात् अत्र परत्वाद्ध्रस्वे लोपे सति णिकस्य द्वित्वे माभूत्
अभ्यासस्य गुणो माभूत् चुटुतुशरादिरिति गस्य आतो वा विशेषणं स्यात् तथा च शीतं लुनाति शीतलूः
तूर्यं तमाख्यातुमिच्छति शिशीतलायिषती तत्र नकारोत्तरस्य अकारस्य उत्वं स्यात् तस्माद्धचनद्वृ
यमपि वार्त्तिकं न पठनीयं ऋः पुरा राज्यपरः स्यपि तथैव पिपविषते पियविषति डिज्ञावधिज्ञतीत्या
दौ ह्रस्वे यथा स्यात् ह्रस्वदस्य मनसो सनि इति परत्वाद्गुरोः पूर्वविप्रतिषेधेन वादेशात् पूर्वं द्वित्वं स्यात् नमते अह
ते दुबन्नमेः मस्य निर्दिष्टस्योत्रो जुयात् तस्मात् अस्य नास्ति तत्र चुटुतुशरादिरिति द्वित्वे प्राप्ते नदादयना यह
त्वस्य बाध्यत्वात् न च चुटुतुशरादिरित्यत्र तु शब्दस्थाने चकारमात्रं पठनीयं तथा ननोत्राति प्रसंग
इति वाच्यं गुङ् घुङ् धनोरिति सिद्धिः सनिव अजुगवत् अजूघवत् युगावधिषति जुघावयिषतीत्या
देः सिद्धेः एवं द्विद्ववनीयिषतीत्यत्रापि नवर्णाद्द्वित्वाद्द्वत्वबाधनाय वकारो न रमावरं भणीयं अथवा
संयत हलस्यानेङ्कतुमासन्नग्रहणामनुवर्त्य येन नाव्यवधाने न्याये न रिरिजिषिं त्रव्यवधाने तुत्वं

शि १

सि॰मु॰ नेति व्याख्येयं॰ नेनैवमपि तनुशब्दाद्वायास्त्रियं तानुनुमसो लाभ इस निवासतानितानावधिसीत तितन
वर्धितिदत्यत्रापि पुंस्त्वं स्यात् मेवं अभ्यासस्यावयवः अपि तत्देशस्य तु यथासंभवमवयवः अत्देशो वा यो
283 ऽकारहस्य द्वित्वमिति वार्त्तिकार्थः तु सावधिवतीत्यवयवः तु स्कारस्य यतीत्यादेशः तितनावधिवतीत्यत्र
तुनाद्युभयाभावान्न दोषः एवं च अत इत्यपि सार्थकं अन्यथा आदिरितप्रत्याहारः चङ् परे लोप इग् चईवोरवयवे
लघोः सन्वदिति देशादार्द्दिन्दिस्त्राणां वि त्रं संगाभावेन न तदूयर्थं स्यादिति सूत्रोपेक्षया वा तत्किमनेन महागो
रवमिति स्यादेतत् प्रकृतसूत्रे वार्त्तिकं चेदुभयमपि माऽस्तु अर्थे व्ययसीत्यिव ज्ञापकं अन्तरंगानपि च बाधि
त्वा द्वित्वं न भवतीति द्वित्वान्तं तेन यथासंभवं यरागादिप्रत्ययमिति अत्र केचित् ज्ञापकं सामान्यापेक्ष
विशेषापेक्षं वा नाद्यः अभ्यवकीर्णाद्यास्ते इत्यं बाधित्वात् पूर्वं द्वित्वं संज्ञायाभ्यासे अकारस्य वराणपते नो राम॰
त्यः चक्रतुरित्यादेरसिद्धेः तस्मात्सूत्रमात्रापेक्षे न द्वितीयः पेक्षसिद्ध्यर्थं भाष्योक्तरीत्या ज्ञापकमाश्रि
यतीयमितिदिक् अत्र वोपदेवेन काद्यकामध्ये नावित्यं प्रत्याहारापितं अंके यते चुडिलित्यमाश्रि

ऽकृतस्य अतो लोपस्य स्थानिवद्भावात् शयस्य द्वित्वे ओचकदिति रूपमेकेस्वीकुर्वन्ति तन्मुनित्रयविरुद्धं तथाहि
किं द्विर्वचनेऽचीति स्थानिवत्त्वं ज्ञापकेन वा नाद्यः शितेर्द्वित्वनिमित्तत्वाभावात् द्विर्वचनात्प्राग्द्वित्वनिमित्ताम
चमाश्रित्य कृतस्यैव अजादेशस्य स्थानिवत्त्वमिति भाष्यवार्तिकयोरुक्तत्वात् नान्त्यः ज्ञापकस्य सजातीय
विषयकत्वमाश्रित्य अवर्णपरस्यैव हलि स्थानिवत्त्वमिति भाष्य एव स्थापितत्वात् सर्वविप्रतिषेधवार्ति
कदूषिणा परभाष्यमामालप्यादेव तथालाभात् ओचकदित्यादावभ्यासे अकारस्य भाष्यसंमतत्वे हि तदर्थ
मपि वर्णतीर्थकृतायत्नान्तरं कल्पनीयमिति गौरवमर्थीमापद्येत तस्माचाल्लभ्यते ऽभ्यासे इकार एवभा
ष्याभिमत इति अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वे अनभिमत इति तस्मादुकारादेशस्यैव स्थानिवत् अभ्यासात्परस्य
अवर्णपरहल्सूत्रेव से भवतीति सिद्धं यत्तु काशिकायां सर्वत्राप्येवमिति सूत्रे उच्छ शब्दास्मिविवत्र ओ
जढदिषुदाहृतान्यं तस्य ल्वा ओउठदिषुक्तं अन्यास कृता चरो कृतस्य पलोपस्य स्थानिवद्भाव इति व्याख्या
नं सरस्वतीकण्ठाभरणाकारेणाचरितावतिष्ठितसूत्रितं तत्सर्वं महाभाष्यविसंवादान्निर्मूलं इत्यमेव दुर्गः

सकु
284

तेन उज्ज्वलटीकायां विलोयेन हासेन काँतिश्च पेडिका यां वर्द्धमान मिश्रेराकानेत्र विस्तरे हेमसूरिणा हेमव्याकर
णे प्रदर्शितं · एतच्च ज्ञापकमेजातस्यापवर्गपरस्यावर्णा एवेति वैदिकत्वमिति प्रदर्शितं · अभिनवशाकटायने
नव शब्दानुशासने तानिभिन्नात् अपि प्राग्विलक्षावर्णा परे इति प्रदर्शितं तस्मात् अधिकात् · औजिढत् · इमेव सा
धीयः · तथैव नंगः क्षीरस्वाम्यादिभिर्धातुपारायणे शोध्रु हा हत · भुब्जिकाभ्रुब्ज उ घावत्तामि मानौजिढत्
थति वैयाघ्रपद्यवार्त्तिकेपि इकारपाठ एव सांप्रदायिकः · औभियाहक्च माहजिह्वाने अपठंति ईमिश्रराः
पिउनेर्इन्यास्येस्पष्टमेवोक्तं इति वैयाघ्रपद्यवार्त्तिके च सर्वत्रापि कुभिः पस्यत्रयोऽनभिधानपरे · तथाहि
भुब्जके मत्र उदीचामान : स्थानेय कपूर्वया इति इत्वविकल्पो न भवति · भ्रुष · कः इतिनिष्ठाकत्वस्याऽसि
द्धत्वात्ककारस्यार्धात् सवर्णत्वाभावात् · एव भुब्ज उ घे पत्र न कोपधायाः इति उपधावनिषेधस्य न प्र राम
वृत्तिः · स्वामिमानितः प्रमा उपधायाश्चेति वत्वं न भवतिइत्या - मस्ज इति मत्वस्याऽसिद्धत्वात् मकारस्या लुप -
त्वात् · औजढिमच्चठ · त्वस्यासिद्धत्वात् हलः इत्यस्य संप्रवृत्तं · अत्र वदंति वोपदेव महायाह्य होवामन

दिगाजः कार्मैरेव प्रसंगेन प्राप्तवेन न विमोचिताः तथाहि किं वा मनोज्ञो वार्त्तिककृद्धर्मणा परभाष्य विरोधः किं वा ज्ञापकस्य
सजातीय विषयकानवर्णान परभाष्य विरोधः नाद्यः नित्यानित्ययोर्विप्रतिषेधानुपपत्तेः द्वनी इयती नाद्य सि
द्धश्चेति द्वयणां योर्भीष्मेनुक्त्वा द्वयोराणां तरोपलक्षणं भाष्यमिति स्थिते ओ ३ ऽ ऽ दित्यभ्यासेऽकार इत्थं वर्णार्थं सो
पि विधेयः स्यादिति द्वयणां तस्यापि वार्त्तिके परिदेयत्वात् तदेव वार्त्तिके रचनीयं ओ दीर्घ देशस्य वृद्धनु शरा
देरभ्यासस्येत्यस्मिन् ततः अल्लोपवतोरितोऽत् अल्लोपवतोग स्याभ्यासस्य रितोवोऽत् स्यात् ओ ३ ऽ तुः आ
वकस्मिति नाद्वितीयः यत्र द्विरुक्तोऽभ्यासेलार स्वेऽस्य आयोज वर्णाह स्यानिवार्यस्तिहि भाष्यस्य फलितार्थः
अभिव ततेनार स्यान्द्विरुक्तो प्रसक्तस्यात् इशायामुज्जरज ऽ वर्णः नच पुनः प्रसंगे न परलोपनापरान्त तस्य प्रयोग सम
वाय इत्यभावं प्रयोग समवायित्वस्य भावे सत्कृत्वात् एवं च तन्नावधिवतीत्याहो द्वितीय प्रवृत्ति वेलायाम वर्णा
भावेपि पश्चान्मनेवं नमास्त्रित्य यथा स्थानिवद्भाव सूत्रे हलशब्दस्य पश्चात् द्विरुक्तो तथाहि अवर्णाप
लंघ्नत्वं प्रवृत्ति वेलायां विवक्षितं उत पश्चिनिष्पन्ने रूपे नाद्यः वृद्धावपि प्रवृत्त्या द्याव भावात् नांत्यः आव

सि॰ मु
285

कृतद्रूपाद्देतत्स्वभावात् तस्मात्प्रक्रियादशायामेव तदिदमवश्यमङ्गीकार्यं एतेनैवोपदेशोऽपन्यस्तहृदयेषु अपि च्या
ख्याताः प्रक्रियादशायामवर्णपरत्वस्य रक्षितत्वाद्वामनेनैकोऽन्तर्विरोधाभावात् अथवाऽङ्गीगपरिशिष्टत्तुल्या
निवत्वप्रवृत्तावन्तादित्वाश्रिमिव एव छित्वापत्याऽभयत्राप्यवर्णपरत्वाभावान्न स्थानिवत्त्वं ॥ अचिकीर्त्तदित्या
दित् एवं सत्युवर्णस्थानिकस्यैवादेशस्य स्थानिवत्त्वमिति दुराग्रहोऽनिर्मूल एव अत एव लोपः पिबते
रीत्याभ्यासस्येति सूत्रे अपीप्यदित्यत्रापिव तेर्णौ युक्यचङि उपधालोपे चतस्य स्थानिवत्त्वात् पा पशब्दस्य
द्वित्वमिति वृत्तिः संगच्छते अत्रेदं वक्तव्यं स्थानिवद्भावप्रवृत्तिवेलायां अवर्णपरत्वं यत्र हलो द्वित्व तत्राप
आदेशः स्थानिवदिति हि भाष्याभिप्रायो ननु तत्र द्रुकान्यगत्रगौरस्त्यिति प्रमाणाभावाच्च एतेन भाष्यस्य
दूषणोपन्यस्तरात्वा दृष्टोऽपवर्गोऽणिशां वीतदिति वचनारम्भोऽपायाघत्वेनाभिमत इत्यपास्तं वाचनिकद्वि
प्रतिषेधपरत्वेन प्रवृत्तेर्वार्तिके भाष्यस्य दूषणोपलम्भात् विप्रमाणाभावात् नित्यानित्ययोर्विप्रतिषे राम
धात्प्रवृत्तिरिति दूषणस्य प्रसिद्धप्रतिषेधपरत्वमात्रविषयकत्वात् यत्तु ऊकारादेशस्यैव स्थानि

वर्णैश्चाव्यवहितैः स्थितत्वादिति न संयोगान्ताभावः मसंगतस्यादिति यत्तु कुर्तिलिखितं स्थानिवद्भाववतीनि यथा
श्रकार्यद्योच इत्यादावेव नास्त्र इष्टे सिद्धौ न विरोधेन शंकाया अस्संगत्युक्तो शंकामात्रोच्छेदोपन्यासे अन्यथा
ऽन्यत्र स्त्रात्वः वर्णपरत्ववादिनस्तवापि तदसंगतेर्दुरुत्वात् तत्र प्रक्रियायां दशामपवर्गपरत्वाभावात् एतेन
प्रयोगसमवायित्वे विशेषाभ्यानुज्ञमिति निरस्तं ऊर्णुनावत्रिमतीत्यादावपि स्थानिवत्त्वं त्वौ प्रवृत्तिदशा
यामवर्णस्य हलपेक्षयापरत्वात् कथंजातीयकाश्चैते अवर्णापरा इति भाष्योक्तेश्च तुकं चैतत् अवर्णा
परे युपवर्गापरा ऽकारे सुपरतो विधीयमानमभ्यासोकारस्य इकारादेशविधाने हि स्थानिवत्त्वं ज्ञापयति
इत्युभयसिद्धम् अस्ति चात्र स्थानिवत्त्वं च प्रवृत्तिवेलायां पवर्गादिनामपरत्वमिति यथोक्तार्थलाभात्
अत एव तुल्यजातीयस्य ज्ञापकमिति भाष्ये तेन तुल्यजातीयस्य स्थानिवत्त्वमित्यर्थो नन्वप्रवृत्तिवेलायां
मवर्णापरत्वस्पष्टमेवाकृत्वात् प्रथमोपस्थितं स्थानिवद्भावमुपेक्ष्य पदकृत्केवाभ्यासो नरखड्स्याघोऽव
तादर्थ्यपरत्वे मानाभावात् एवं चाहत्यापरत्वोपस्थितो न इति वचनापादनमपि दूरापास्तं अभ्यासे अकारस्य

सि॰सु त्वमौ रामसि अत्वा भावे तदर्थवचनात् इमस्य निःफलत्वात् । अतिक्रियाद्दशायामवर्णापायाभिमतस्य न्यासा घनमिमन
2 88 त्वाच्च । अत एव ह्लोति सापेक्षेति सूत्रे सि चस्वती प्रत्र सि ये ह्रस्व स्यो गुणोऽदिति गुणा यादेशयोः कृतयोः गु
णस्य स्थानिवद्भावात् सिच्छासस्य द्वित्वमिति न्यासकारेणोक्तं । ततो जरत्खण्डे अकाराभावेन तत्र इकोऽशिया
त्रौ उठ्द्विप्रयत्नतुथस्य व्याख्यातुमशक्यत्वात् । एतेन सिचो द्वित्वमिति न्यासस्य भाष्यविरोधादुपेक्षणीय
मिति परास्तं । औङ उठ् द्विप्रज्ञाप्यलोपस्य स्थानिवत्त्वस्य भाष्यविरुद्धत्वात्स्वयमेव प्रक्रियाद्दशायामवर्णापर
त्वाभिप्रायं कल्पयित्वा असेवैतद्दुक्तत्ववचनानर्हत्वात् । अत एव औङ उठ् द्विप्राधिसिद्धपेक्षामात्रापे
क्षं ज्ञापकमस्त्का अचिकीर्षद्दिप्राप्य अनुरोधेन तत्र नित्यत्वे सति न देवेन स्वीकृतं । तस्मात्सामान्यापेक्षं ज्ञापक
मिति स्थितमेतेन न्यासकारादीनामभिप्रायो न तु तत्त्वं इत्युक्तः परं तु विशेषापेक्षं ज्ञापकमिति भाष्यविरोधादेव
तेषामनुपादेयत्वमित्यन्यदेतत् इति तत्त्वं । अत एव अदन्तेषु उनप धातोमध्ये द्वितीयधातुस्तेनो नय राम
तिधनयतीति सूत्रे काशिका पदमंजर्यौ च औमिनन्दिपप्यासे इकारपाठः संगच्छते । एतेनासर्वे लिपि

यन्ना इत्र गुरुकमेव स्यान्नोनरस्याबानननमाधय ग्रे थ विसकृत्वाद्दिपिमित् ततो भाव्य दोमनार्थ संयोगे नैनइकारपा
ठस्यैव यामन्नाद्दिनार्थ विषयकत्वावरपकत्वेन परीस्यात् नन्वेवं अकारे तत्ववेयर्थ्यमिति चेन्न तद्दलेनदे
शेसत्य मेकापयाति ओचाकपदत्वाद्दिरूपाभ्युपगमात् यद्दिन्तुमिति इत्यादाविद्दिकरणस्य शिष्विकल्प
ज्ञापकोसस्पेत्वाद्दिहापितथैवेत्याग्र स्तथापि न हानिः शिनि जभावपक्षे अनेकाल्त्वाद्दाम आकपादि
त्यादावतिदिनाभिति उपधालोपा ग्रहमि इसनोपि सार्थकता निर्वाहात् यत्तु अभ्यासे अकार अवणार्थ
तपा अदन्तत्व सार्थकमिति तच्चिन्त्यं इकारस्यैव तत्र व्यवस्थापितत्वात् अथ सर्वमेतदभ्यासे अकारा
दिग्रहणानुपपत्तिः पूर्वत्रासिद्धमद्विर्वचनइति ठकारस्यैव प्रथमत्वादिति चेन्न तस्याः नितयाठिसे इद
वतत्त्वहसीयस्याभ्याममतिविस्तरः॥ ॥इति श्री सिद्धान्तसुधानिधौ प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे प्र
थममाह्निकम्॥ ॥अदर्शनं लोपः॥ प्रसक्तस्यादर्शनं लोपसंज्ञं स्यात् स्थानइत्यनुवृत्तेः नचाऽद
र्शनयावन्त्येवंसंज्ञास्याधितलोपोभौ इत्यादौ सर्वादेशः प्रसज्येतेति वाच्यं महासंज्ञासामर्थ्यात्

स नु

२८७

र्थस्यैव संज्ञित्वात् न च प्रसंगे शब्दे व लौकिको लोपशब्दार्थो विलास्यते पशु रपत्यशपा दाविवेतिसंज्ञासद्वैतं अनारभ्य मि
तिवाच्यं · प्रसक्तस्यैवाति प्रतीयो ऽभिविशेषलाभार्थं तदारंभात् अन्यथा दधि मधु इत्यादौ ऽपि पुः स्वाभाविकादर्शन
स्यैव न लोपसंज्ञायां प्रसक्तयलनसरो न कुरूद्रस्यात् · तथा च वार्त्तिके सिद्धं तु प्रसक्तादर्शनस्य लोपसंज्ञित्वादिति
ननु वार्त्तिमते तत्सूत्रस्य प्रविधिपर्थत्वादस्त्वेवम् · भाष्यमते तु तन्नियमार्थं स्यान्निवृत्तसूत्रे रोविकार्यं प्रवृत्तिरि
ति वक्ष्यते · नया · न तु कष्टेन प्रसक्तिः षष्ठ्युद्धृता तत्रानुवर्तितत्वात् · अत एव ग्रामरतीरिति यो ऽसौ अर्थोपपाद
यातु संनिधानादर्थगतः · शास्त्रगतश्च · अपराद्धसंयोगश्च कृष्टोपाविद्यानेपि पृष्ठग्रामीकेन भवति · तस्मादिदं सूत्रं निरर्थ
कमिति चेत् नैवं नाहलोप एवं प्रवधारणं चाहितो पाविभाष्यति सूत्रयोः आदिनाम प्रयोगस्यैव लोपपदार्थ
त्वात् षष्ठीनिर्देशेन लोपविध्यभावात् लोपसंज्ञेन पपृतो अपमेवारसंपग छत्रयमेव ग्रामेम छन्निापा राम
दोनिङ्तानिधातनि धातनिषेधस्य शुक्रात्रीहयो भवन्तिध्वेनागा अपायदुर्हातापाहोमि धातुनिषेधि
ऽत्यपप्रयोगानुपपत्तेः · सूत्रारंभे तु तत्र शास्त्रीयो लौकिको वा इति इष्टसिद्धेर्नैरेकः · न च वार्त्तिकमते ग्रामणीवि

स्यन्तावृद्धिः स्यादिति वाच्यं क्विपा त्वरा: प्रसंगापहारात् विशेषशास्त्रेण निर्मुक्त एव सामान्यशास्त्रस्य प्रवृत्तेः सत्यं वृद्धिरेवेति कि
पा विषये कर्मणि परिणामस्य प्रसक्तेरेवाभावात्॥ ॥प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः॥ ॥तेत्रा शब्दादिनाम्नां शाब्दिकानामभिमताः
संज्ञाः अनेकसंज्ञाविधानसामर्थ्यात् लुक्श्लुलुपः एतैः शब्दैः कृतप्रयादर्शनं क्रमेण तत्तत्संज्ञं स्यात् नचैवं वि
३६ धिप्रदेशेषु ह्रस्वे प्रयापत्तिः अदर्शनस्य निपात्ये पिलुगादिसंज्ञा पाभावितत्वस्य तदभावेन पूर्ववत्परिहारासंभ
वादिति वाच्यं मा विसंज्ञाविज्ञानात् प्रदेशा खलु लुकि द्वितलुकि जुहोत्यादिभ्यः श्लुः जनपदे लुप् विपादयः लो
पसंज्ञाया श्रुतेनाभिबाधः एकसंज्ञाधिकारादन्यत्र संज्ञानां समावेशदर्शनात् अत एव ननु मे तांगस्य
इति निषेधः संगच्छते अन्यथा प्रत्ययलोपस्य लुगादिविषये प्रसक्तेरेवाभावात् स्यादेतत् प्रत्ययस्य
भिधिमर्थं नतावद्प्रत्ययनिवृत्त्यर्थं लुगादिविधौ सर्वत्र प्रत्ययस्यैव स्थानित्वात् द्रष्टुमस्ति हेतुः अनुवादेन चास्मि
त्मेव ग्रहणात् नन्वलुकि द्वितलुकि प्रत्ययो स्त्रियोरित्यनुवृत्त्यागो शब्दस्यापि लुगापत्तिः योगविभागा
त्तु पसर्जनस्य तत स्त्रियाः लुक्ति तद्वितेषु प्रत्यय स्त्रियाः इत्यनुवर्तते गोरितिनिवृत्तं अन्यथा प्रत्ययग्रहणाद्

1120

ग७

सि॰ लु॰ तेपिगर्गेभ्योऽग्रस्य लुक् स्यात् कंसीयपरशव्ययोरित्यत्रापि कंसीयपरशव्ययोः इति पदिकात्परस्य लुक् विविधि
२८६ धीयते प्राः प्रातिपदिकादित्यधिकृतत्वात् अतः प्रकृतिभागस्य नु लोपः अन्यथा कमेः सः सकंसः परन्थ्र शा
तिपरशुरित्युकारसाकारलोलुपे गापत्तेः तथाच्चिभ्रुगुकुत्सेभ्यो प्रातियोगिविशेषसमर्पणार्थं तत्र यस्का
दिभ्यो गोत्रे इत्यगोत्रपदान्युत्तरत्र्यादिगोत्रेयो विहितस्य लुग्विधानात् जनपदे लुबित्यत्र प्रातिपदिकाधि
कारात्प्रत्ययानुवृत्ते जनपदे विहितस्य चातुर्थिकप्रत्ययस्य लुक् लवणाल्लुगित्यापि ठक एव प्रकृतत्वात्
तस्मादिन्तु तरस्येति पंचम्याप्रत्ययस्य अपत्यसत्वकल्पनात् नन्वयमेतो स्वपोधातुप्रातिपदिकयोरित्या
दौ लोप प्रातियोगिप्रत्ययस्थाने कार्यत्वे अलोन्त्यस्य लवणाल्लुगित्यादौ चादेः परस्येति आदिमात्रस्य लो
पो माभूदिति सर्वादेशार्थं प्रत्ययग्रहणमेवं च लोपग्रहणेपि लुग्वाउहति लुग्वचनस्य सामान्यापेक्षता राम
पकतया लुम्मतासर्वादेशत्वसिद्धेः न च लोप एव सर्वादेशो लुगादयस्तु अलोन्त्यस्येति विपरीतं स्यादिति वाच्य
मस्य जानविरोधितया लोपस्याप्यादेशत्वसिद्धौ लुगादीनामेव सर्वादेशत्वकल्पनात् प्रागहस्य कौंडिन्य

योऽसःसिकुंडिनच इत्यत्रलुगगस्त्योरित्यतोलुग्ग्रहणमनुवर्त्ततेनवा। नाघःस्थानिनोद्वौ आदेशाहकलुकासहस्त्र
यइतियथासंख्यविरहेस्यैकैकस्यादेशात्रयप्रसंगात् ननश्च आगस्त्ययोपिकुंडिना। स्यु कुंडिनाश्चागस्त्ययः लुकश्च
यदिष्टापकासर्वादेशस्तस्यतुभयत्रापिविभक्तिमात्रंश्रूयेत। नापिः प्रसक्तेसिद्धेप आगस्तीनांछात्रा आगस्ती
या इतिप्रागदीव्यतीये अणोऽद्यप्रत्ययेविवक्षितेप्यगस्त्यादेशस्यानिष्टाभावात्प्रहणमेव इष्टत्वात् छप्रत्ययानुप
पत्तेः इहप्रत्ययग्रहणोत्तुआगस्त्यकौण्डिन्ययोः प्रत्ययांशस्यलुक् परिशिष्टभागयोयथासंख्यमगस्तिकुंडिनच्आदा
देशौइत्यगस्तयः कुंडिनाइतिचसिद्धं प्राग्दीव्यतयविवक्षायांतुगोत्रेऽलुगचीतिलुकः प्रतिषेधेतत्संनियोगशिष्टागस्ति
भावस्यापिनिवृत्तावागस्त्यप्रत्ययस्यइष्टत्वात् छःस्यादितिआगस्त्योतियलोपेचागस्तीयाइतिसिद्धं। कौण्डिन्येतूभयथा
पिनविशेषइतितत्रैववक्ष्यते। तस्मात्प्रत्ययस्यनत्वावयवस्य। मनुवर्त्ततवायंएवंदोषपरिहारायप्रत्ययग्रहणं
सत्त्वावयवकं। भाष्यस्तुतस्माप्रत्ययलोपइत्यत्रविशेषणार्थंद्वितीयंप्रत्ययग्रहणमनुवर्त्ततेतेनसमस्तप्रत्यय
लोपएवप्रत्ययलक्षणंतत्वेकदेशलोपे अन्यथा आग्नीतसंरास्पोषेणागमीषु स्वित्रपत्नाउपधालोपे

सि॰ सु॰ नः संप्रसंगविज्ञानादनुनासिकलोपः स्यादित्याहुः हृदन्तग्रहणं सर्वादेशार्थमपीदं सामान्येन ज्ञापनस्यागमिक
गमित्वादित्यादिशिकः ॥ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं ॥ प्रत्यये लुप्तेपि तन्निमित्तकं कार्यं स्यात् तेन न्याहरो
१४१ दूइत्यत्र णिलोपे लुप्तत्वेपि तृतीया इहमिति हलादिपरत्वाद्धातुकं निमित्तीकृत्य इमागमः नचात्र स्थानिवद्भावेन
नेनगतार्थत्वं अल्विधित्वात् विशेषणाविना प्रत्ययत्वावरोधः लविधौ धातुविधाननिषेधस्य स्वीकारात् वर्णा
श्रये प्रत्ययलक्षणं नाह्वीत्यस्य तु नायं विषयः वर्णाप्रधान्यमात्रे तात्पर्यात् तथाहि प्रकृतसूत्रे प्रत्ययलोपे
तत्प्रत्ययाश्रयमेवाहुः यच्चद्वितीयभोगस्वभावस्य स्थानिवादेशत्वेन प्राप्तसिद्धेः नतु पोहानसामर्थ्याच्च प्रत्य
इतिधर्मोपचारनिमित्ततावच्छेदकत्वादेव कार्यं प्रत्ययलोपे भवति नतु गवेहि गोहितमित्यादावपादेशः
प्रत्ययत्वस्य तन्निमित्ततावच्छेदकस्य प्रत्ययमात्रसाधारणत्वात् यद्यत्र न लुमताङ्गस्येति निषेधः तथापि राम
सुरुणाइत्यत्र विसर्जनीयस्य भिस्कारादेशविकल्पस्य सुरुडित्यत्र रविशिष्टस्य च तद्वीत्त्वात् इमागम

धेयौ तु सावधातुकस्य विशेष्यतयात्व स्वप्रत्ययत्व व्याप्यतयात इतौवाव:काभावात् · हलादिनिर्दिष्टस्य रा
नयैव वर्णस्य तत्राश्रयत्वात् एतदर्थस्यैव वर्णाश्रयेनाहीयत्वोपनिबद्धत्वात् · अत एव धिन्विकृण्वोरच्चावियेलो
पाव्योरिति वलोपेतस्य निमित्तत्वात् · वक्तो निमित्तत्वस्य प्रत्ययपदत्वेपि न धातुर्लोपइति मुख्यानिषेधो नञ
वर्तते · आर्धधातुकस्य तन्निमित्ततायामनवहितकत्वात् वलत्वस्य च प्रत्ययत्वव्याप्यत्वविरहात् तेन
सुधेः सुधेता · सुधेतः · सुसः · सुकरोः · सुकरा इत्यादिसिद्धं लहन्तस्याभ्यस्ताख्यलोपप्रवान्तलोपः प्रातिपदि
कान्तस्येति नलोपः एतेन सुधेसुधेवारिवधातुस्वराणां सकारेणोलाघवतत्र रामः विशेषरोढव्य इत्यादिक
जैवदे दधीतासन्हिकेयधीये इतिव्याख्याता · धातोर्लोपोयस्मिन्निति बहुव्रीहरौ वसिद्धेधातुकग्रहणसामर्थ्या
न्नैवतन्निमित्तत्वलाभात् · नचातोलोपीत्यादिव्याहत्याद्यरितार्थ्यं यङ्लुक्कृच्छ्रं दृष्टत्वात् भाष्याविषयत्वेपि
१ आर्धधातुकग्रहणस्याहत्याद्वितीयस्य सामर्थ्याभिनिवेशः · एवं ह्यिन्यो गेयग्रहा ह्यर्धधातुकग्रहणात् इनवको

सि॰ मु॰ कर्मिणि क्ङिति मेयत्तत्सूत्रीयभाष्योक्ते स्थानाख्यामूलककाण्डिनिव दंति इदं तु चिंत्यं आर्द्धधातुकग्रहणात्रोपगुराणयोरे
११५ कत्वमिति निमित्तकत्वमात्रे इत्युक्ते नवाहं धातुकत्वावच्छिन्ननिमित्तत्वनिरूपितकार्यत्व पर्यंत लोलुव इत्यादावपिगु
प णानिषेधापत्तेः यङ्लोपनिमित्तलोपे अत्र यङ्प्रत्ययस्यैव स्थाने आर्द्धधातुकत्वेपि आर्द्धधातुकत्वस्य निमित्ततावच्छेदक
त्वात् तस्मादार्द्धधातुकत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्ननिमित्तत्वनिरूपितकार्यत्वं विवक्षणीयं व्याप्यत्वं च भेदाभेदसाधार
त्व णं आर्द्धधातुकानतिरिक्तवृत्तित्वं तस्यैव धर्मेभिमतत्वात् यङ्लोलुवत्वस्य आर्द्धधातुकमात्रनिरूपितत्वान्नानि
षेधस्तिरिति सुस्थं उक्तभाष्यस्वारस्यात्त्वाश्रितैवकभवतीति क्विप्तु वृद्धिकरोधिनः धिन्वोधिन्वः कृत्त्वः सरावोसरावत्र्या
दिः सुधी सुधिनो सुधिनः सुकीः सुकीणो सुकणाः इत्याहुः यङ् लुकोभावाविषयत्वे आर्द्धधातुकग्रहणात्स्यत्वात्तो
तीत्यादेः चरितार्थत्वात्प्रश्नोत्तरमामीनाभावाद्गुणनिषेधे सुधी सुधिनो सुधिना सुकीः सुकीतौ सुकीणा इत्यपि
भवतीति दिक् ननु परिवीविपत्रास्यपोलोपे तु न दीर्घ चोदने नैवावधानादेकल्पत्रणत्वाद् ज्ञातिषेधानुपपत्तापाप राम

एव दीर्घत्वं न स्यात्। एवं व्यपदेशादिति देशोऽयं ततश्च ह्रस्वस्य इत्यादिव्यपदेशो लोपोपि निदिश्यते। कार्यं तु तन्निबंधनं तत्रा
यूरेयमवतिशतेपि विज्ञातिबोध सिद्धेः न कुर्वंति सिद्धं तु स्थानिसंज्ञानुदेशादनल्विधाविति स्वार्थमस्त्र आदेशस्य स्थानि
संज्ञया योऽव्यपदेशाद्धि स्थानेन विधानादित्यर्थः तस्मादल्विधावर्थमिदं सूत्रमिति वार्त्तिकमतं भाष्यकारस्त्वाहुः अ
नेन सूत्रस्य यत्नेनेदं तत्र हलीलोपस्य निषेधः न च ह्रस्वात्तानि इत्यादौ अतिव्याप्तिः नाभ्यस्तस्याचीत्यस्मादच्यनेत्यनुवृत्तेः न
ल चाशास्तियत्र शासइदङ्हलोरित्यत्र दर्शं आशासः क्वौ उपसंख्यानात्सिद्धेः तत्र तन्वाप्यावश्यकं तत्र शास्तिमात्रग्रहणे
आशास्ते इत्यादौ माभूदिति नियमार्थं यद्वा प्रकृतभूतस्यैव शासेः साहचर्यादिन्वयिधौ ग्रहणेन तु आशास्ते इत्यादावविकृ
तस्याः प्रसक्त्या विधानार्थमिति परिशेषः तस्मात्प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमेव कार्यं ननु प्रत्ययवाः प्रत्ययसा
प धारणधर्मावच्छिन्ननिमित्तनिमित्तकार्यत्ववत्प्रकार्यमिति नियमार्थमिदं तेन शोभना दृषदो यस्य इत्यत्रसा
इत्यत्र सुशब्दात्परस्य मत्वं न स्यात् संनिमित्तस्य परस्य बहुव्रीहावा युक्तानां भवतीत्यर्थके नसोमनसी अलोमोष
सी इति सूत्रे इत्यत्र ग्रहणेन प्रवर्त्तते। किंतु नञ्सुभ्यामिति नियमेनैव ग्रन्थाल्लोपो धातुल्ल्यालिपदिकया

सि मु

रत्वा

७७।

रिति न सोऽनुक्लृप्तिस्यानियम्यावेनोऽनारपदस्या॰ संभवानपायात्· इत्युक्तरीत्यात् अस्य इतस्य प्रयपच्छातिरिक्त इति
वीन्त्र दोषः अनितस्यान्यग्रहरोऽस्त्वर्थे च दूहराया परिभाषाया अप्रवृत्तेः एवं च अस्वसंभवस्येति दोषोऽपि न भवतीत्यवधे
यं· वार्त्तिकमतेऽन्यत्र दोषव्याहत्यर्थं यत्नांतरारंभे गौरवमापत्तिः स्यादेतत्· नियमविधेरतरव्याहतिरेव फलं सत्री
हिनवहंती स्यादेते हेतनव्यतिरेकेणापि नत्वाने ड्वत्वविभागरूपवैतुष्यसाधनत्वेन दृष्टनाड्विकल्पितावघातस्य
प्राप्यमानसाधारण्यप्राप्तावेव तात्पर्ये विधित्वपर्य्यवं· अतः पाक्षिकाः प्राप्तिमवदुपेतत्वात्वयं· तेन पाक्षिकप्राप्तिप्रति
योगितः साधनांतरस्य निवृत्तिः नत्वेयमेव नियमफलं अप्राप्तौ न प्राप्तताद्रूपनियमाभावे तदनुपपत्तेः न न्यतयेष्या
र्थादेवतत्सिद्धेः प्रकृतविध्यभावे च स्यानिवृत्तावस्यन पाक्षिकी प्राप्तिरिति चेत् अत्राहुः परिसंख्याप्यत्र नियमपदे
न व्यवह्रियते· पंच पंचनखाभक्ष्या इत्यस्य नियमत्वेन भाव्ये लिपिकिनावात्· सा चेत्तत्र व्यवहनीय यथाश्रुतार्थस्या एप
नात् पंचातिरिक्तानभक्ष्या इति परार्थकल्पनात्· प्राप्तं पंचनखं तत्र भक्षणाबाधा ज्ञेव· तथा च तत्र सामान्यशास्त्र
स्यापि प्रायपलोपस्यलतात्पर्थकस्ये शास्त्रप्राप्तस्यापि तत्र बाधासंभवात्· अपयत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नातिभिन्न

नाकस्यापिकार्यस्य वचनद्वयप्रामाण्याद्विकल्प एव स्यात् । पेत्वाविति मनस्तां तु प्रापकप्रामाण्यात्स्य रागस्य दोर्घल्याद्वाध्य
तश्चितिवैषम्यं ॥ अतः सामान्यशास्त्रस्योक्तकार्यातिरिक्तविषयैकत्वमवश्यं कल्प्यं । अतः प्राप्तेस्ताधनरूपो दोषो नास्ति । तेन प्र
त्ययलक्षणात्पत्ताङ्गिन्ते भवतीत्यस्य न भवतीत्यत्र तात्पर्यमस्य प्रत्ययलक्षणस्याग्निरिक्तं न भवतीत्यर्थः । न च स्थानिवदनिवदि
त्यस्मानेनोपसंहारापत्तिः । तु शास्त्रवैयर्थ्यापत्तेः । तेन चतुर्धा कृत्वा पुरोडाशं बर्हिषदं करोति । आग्नेयं चतुर्धा करोतीत्यत
योक्तः परस्परोपसंहारापत्तिर्दुःसमं । आग्नेयपदं हविरन्तरस्वेदशापदं चाम्नदेवत्यपुरोडाशग्राहकं यत्नेति । सम्बन्धपु ६५
राणोक्तत्वं चान्तरवन्निभेदान्न सामान्यशास्त्रवैयर्थ्यं । अत एव नो गुल्याद्ने नधावने कुर्यादित्यत्र गोगलेन्वयादिवैकल्पकवा
क्येनोपसंहारः किंतु दोषाधिक्यकल्पनमेवेति दिक् । अथ तथापि पचेत्यत्र प्राप्यपदलोपे नपस्त्वे । समासत्वात्प्रा
तिपदिकत्वं । लुप्तमोषष्ठिति ६६ । उभयप्राप्तौ कर्मणीति षष्ठीत्यादिग्रंथानां का गतिः । इत्याशङ्क्याविवक्षायां धानः । सा
मान्यशास्त्रस्यैव तद्विषयकत्वादिति चेत् । अत्राहुः । उभयप्राप्ताविति परिशेषितानां षष्ठ्यादीनामारभ्य यन्नतु विहितानां
अत एवोभयप्राप्तौ कर्मणीति षष्ठ्याः कादिप्रयोगे प्रतिषेध इति वार्तिकं कृतानन्तरस्य प्रतिषेध एव भेदेनोक्तेन तु

सि॰सु॰ विधित्वं । यद्वा सामान्यशास्त्रस्याविरोधेनार्थाभावस्योभयकल्प्यत्वात् । प्रत्ययलक्षणोत्पादिकं यथाऽऽक्रान्तमेवास्तु अस्य
२९८ यत्प्रयोजनापेक्षायां प्रत्ययलक्षणानि स्तिकार्यत्वात् इति । फलेन सिध्यति । यथा इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वा
भिधानीमादत्ते इति प्रत्यक्षविधिलिङ्गकल्प्यविध्यपेक्षया श्रुतं प्रत्यक्षत्वात् अपूर्वविधिरेव तावन्मात्रस्य च लै
ङ्गिकविधिनैव सिद्धत्वादेतद्वैयर्थ्यापत्त्याऽग्रधर्मामभिधानीत्यादि इति । फलं कल्प्यते तदुक्तं अज्ञातविधिरेवायमतो
ऽत्रस्यानिश्चितः प्रयोजनं विधेः किं स्यात् स्यादिति तु पि स्तूपरो नगमाभिधानीत । फलमन्यान्निवर्तिनाम् इ । नवात्र
विषयान्तरार्थस्यानिवर्तस्यावश्यकत्वान्न प्रत्ययलोपस्तस्यान्तरेऽपेक्षयाऽप्रथमप्रवृत्तेः । प्रत्यक्षत्वाविरोधा
दिति वाच्यं । तथापि स्थानित्वादेशत्वाभ्यां तत्तत्स्थानापादेशानामनुगमेऽपि वक्तृतात्पर्यभिन्नत्वात् । यावत्प्रत्य
यतद्वैरोपयोगपर्याप्तसामान्यशास्त्रस्य प्रत्ययलोपपरत्वं लभ्यते तावत्प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणाभि राम॰
प्यनेन विरोधधर्मप्रकारकबोधजननात् प्रथमप्रवृत्तेर्बाधकाभावात् । एतावान् परं विशेषः । तत्र लैङ्गिकविधि
कल्पनमेव प्रतिबध्यते । प्रकृते तु सामान्यशास्त्रस्य प्रत्ययलोपविषयकत्वमात्रमिति । अस्मिन्पक्षे ह

ऽर्थक्रियेयं तथा यथाश्रुतार्थ एव बोध्याः एतेन नियमसूत्राणां निषेधमुखेन विधिमुखेन वा प्रवृत्तिरिति पक्षद्वयं व्या
ख्यातं ॥ ॥ न लुमताङ्गस्य । लुमता लुक्श्लुलुपामन्यतमेन शब्देन कृते प्रत्ययादर्शने तन्निमित्तमङ्गकार्यं न स्या
त् गर्गाः मृष्टः जुहुतः यञ् शपोर्लुमता लोपात् तन्निमित्तो वृद्ध्यादिर्न । लुमता किं कार्यते हार्यते सोरानिरीभिरि
लोपेऽपि पेक्षा । अमार्ट् । निपत्य हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् लोपे पि मृजेर्वृद्धिः अयथा स्यात् । अंगस्येति किं पंच सप्त अत्र नमय
लक्षणेन लुग्वत्त्वात् स्यादेतन्न यथा स्यात् अत्रांगपादस्य स्वरितत्वादेगाव धिकारविहितमेव कार्यं निषिध्यत
इति वार्त्तिकं भाष्यकाराहु । एवं सति उत्क्रामितप्रत्ययाऽतो हेरिति हेर्लुकि क्रमः परस्मैपदेष्विति दीर्घः ओणमित्यत
त्र गमेरिट् परस्मैपदेष्वित्य इति इट् विङ्क्तेसेत्यत्र इडभ्यासतुम्भ इति इट् प्रतिषेधश्च न स्यात् एवाम गाधिकारीयत्वात्
अतो गाधिकारीये तद्धर्मभूत्वाव ह्रकेऽङ्गस्य कार्यं तत्रायं निषेधः न त्वाङ्गकार्यमात्रनिषेधेऽप्युक्तदोषवत्त्वं व
स्यं लोपप्रतियोगिपरस्मैपदनिरूपितांगसंज्ञायाः क्रमेर्निशावत्तमात्रवृत्तित्वात् । दीर्घस्य च शब्निरूपितांग
त्वशालिनः क्रमेरेव विधानात् । एवमुत्तरद्वयेऽपि । तथा च यत्प्रत्ययनिरूपितांगस्यांगत्वं तत्प्रत्ययस्यापि

१५५

सि॰सु॰ वच्चमाश्रित्यतन्निमित्तकं कार्यं तस्य न भवतीत्यर्थः फलितमथयद्यत्र हृद्येपि त्रित्यादिर्नित्यं क्रितः पथिमथोः सर्वनामस्था
ने इति विहिताः स्वरत्वुकिंचतोपि कुर्वीरा न आत्वग्र्यणविहिताः यत्र ओर्धुरू उ छत्रीवा इवत्रीति हन्तादितिकनो देवपथोऽपि
293 ऽत्रोमिलुए तत्र त्रितीयाघुदात्तत्वं स्यात् असंज्ञायामिदं संज्ञायामुपमानाभिधाघुटनात्वस्य छत्वाधितेकेयरः अत्रेरपा
त्यत्रय इरच्छानिज इति ढक् तस्य त्रिभगुअतसेमिलुक् तत्रकिंताक्षाङ्कितस्ये पंतोदात्तत्वं स्यात् अप्रत्ययग्रहणपरिभा
षया तदन्तं तस्य तद्धिताना नच पित्तुस्वरेणान्तोदात्तत्वं दुर्वारं रायादिभ्यात्रिषु अदेर्ह्रिति च्छोलुगगाऽस्य ह्रस्वेशा
अत्रिः अत्री इति च रूपद्वयसिद्धं तत्र अत्रि यस्यापि त्वादन्तनुदात्ताविशेषनिघातेन इकारान्तस्याऽत्रिशब्दस्याघुदात्तत्वं
नांतस्यतु नित्स्वरेणान्तोदात्तत्वमित्यभ्युपगमात् अत्रेरिवपथ्यत्रा इत्यत्राऽत्री शाखोमन्महिव इति लुकि नाघुदा
त्तप्रयोगात् इदेवात्रेयमितिवाकेचित् त्रिराद्युपन्तोदात्तप्रयोगश्च तथाः त्रियोपस्य सपथिडिय : सुपो धातुविभि राम
लुकि पथिमथोरित्याघुदात्तत्वं न स्यात् सुपामन्तरंगाधिकारायत्वाभावात् बहुलतोगकार्याभावाच्च सुखितं तं
इति रहसंज्ञाया इव उक्तस्वरोरांशस्यापि कार्यत्वात् अंगतत्वस्य तु प्राप्यावधिकपूर्वभागमात्र इति त्वात्

ननु कित इति मा वत्वं गकार्यं इतरेतरद्वयं तु सप्तमीनिर्देशाद् द्वयोर्गस्य कार्यं भवति वेति भाष्यमते कथं तत्प्रसक्तिरिति चेन्न सै
वंयि· सप्तम्यर्थं हि दंत सप्तम्यर्थस्य स्वीकारात् किं त्वेतस्यादेशस्तम्यर्थात्· तत्र च ज्ञापकं भीह्रीभृहुमदजनदरिद्रजागरा प्रत्य
यात् सर्वं पितौ ति पूर्वेग्रहणं अन्यथा पितीति परो विधीयमानस्य सर्वकार्यत्वासिद्धान्ते द्वयर्थात्· अत एवोपोजाम रीतीति सिद्ध
नावे आहवनीय इत्यादौ रिदंत्स्योपोजमोप्रत्ययस्यैव ईकारे प्रवर्त्तते· ननु प्रश्लिष्टभागस्योपोजमो हकाराकारे· एवं च
अन्यतरस्यामित्यपि पृथक् तदेवेति सिद्धान्तः· न चैवं चतुरः शासीति दृष्टान्तत्वं शसन्तस्यैव स्यात्· तथा च षट् त्रिंशात् चतुरः कल्प्यते
इति मध्योदात्तपाठविरोधः हीति वाच्यं· शस्त्रहणासामर्थ्यात् दंतत्वबाधात्· अन्यथा तु डिदंपदादीति सूत्रे एव चतुर इत्यादेश्च या
त्· तत्रासर्वनामस्थानग्रहणानुवृत्त्या तत्रानतिप्रसंगात्· नवाभ्यामित्याहोत्तद्व्याख्यः षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति तत्रो
दात्तत्वस्यैव सिद्धत्वे पाठत्वात्· न चैवं स्वरविधौ षष्ठीति निर्देशस्यैवापत्तिः· शितदृष्टा स्वाच्छमात्राधिक्यात् इति प्राप्ते वाति
कं लुमतिप्रतिषेधे एकस्वरस्योपसंख्यानं सभ्या मध्यतासिः लुरुस्वरवर्जं· प्रयोजनं निमित्तिके लुरुस्वराः पथिम
थोः सर्वनामस्थाने लुकीति अयमर्थः प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तोप्येकपदस्वरेण भवति सर्वामन्त्रितासिङ् लुरुस्व

सि.स. रवर्जमिति वचनमारभ्यं. पदद्वयाश्रयश्रमभवत्येव यथा दधिमित्यौ। त्वत्रप इस्यपदादित्यधिकारीय स्थितुः। निङ इति निघातं
296 इथी त्यस्य पदसंज्ञार्थं प्रत्ययलक्षणस्यापेक्षत्वात्. एवं इहतिष्ठेत्यादिवोध्यं सर्वादिर्यद्युदात्तः किं सर्वस्तोमोऽतिरात्रस्य
न्नसर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तत्वे सर्पिरागच्छ सम्राग छोपत्रामं त्रिनस्यो नेति घ्वाष्ठ माधुदात्तत्वं माढिदान्तो हयत्रादिः स्थितौ
न्यतरस्यामित्याद्युदात्तत्वं च यथा स्यात् न चाधेव बहुव्रीहौ प्रहृत्येत्यन एवासिद्धं स्वांगशिरामदन्तो नामिति सर्वशब्दस्या
द्युदात्तत्वात् इति वाच्यं सर्वस्य सुपीत्यस्य प्रवृत्तिं विना च बहुव्रीहावपि तस्य प्रवर्तयितुमशक्यत्वात्. तद्धिहितस्यैवाद्युदात्तस्य
बहुव्रीहेरपि च कर्मधारयो नित्य व्यवस्थाप्यत्वात् सर्पिः पादस्यापि कुत्सितिपदेत्यस्य प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वमिति पदेऽपि फट् स्वरेणान्तोदा
त्तत्वात् न धिक्षरे माद्युदात्तस्यत्वन प्रवृत्तिः. ग्रामसंतस्येति पर्युदासाह घटोद्रिपाठादन्तोदात्तत्वमिति कैयटः तत्रेत्य
पुस्त्यतिप्रेक्षाभिप्राये. ननु देशस्थः सप्तभूरुयं तु दरीक नित्यतत्वात्ताद्युदात्तः अमुत्पत्तिपक्षेऽपि च संख्याया इतित राम
थे वेतिवेत्त. घटादित्वादन्तोदात्तत्वात्. सप्तजंघानि रथमेकच क्रमिति तत्प्रयोगाच्च. तस्मात्स्वरत्रयानिवृत्तिः प्रयो
जनमित्यर्थः गानिष्ठ्योपत्रासिजग्रहणानामर्थानात् द्युकिस्वरसिद्धिः अन्यथाऽत्रैरेवकं विदध्यात्. अभूपदपादिना

देसन्धये ऽस्तीति सिचइत्यत्र सकारान्तरप्रश्लेषस्याप्येवंफलप्रयोगसंभवात् । न चैवं मनइतिसूत्रे विपर्यर्थमेवस्यान्नतुनि
यमार्थं तथा च क्रयेनिष्टक्रये ऽक्षिलुङ्क्षीति कृष्यवापत्त्याभोरवेविपरीतमितिवाच्यं । ङि: नइरपञ्चष्टप्रत्ययलोपनिष्टेतः
तस्मात्सिजन्तस्वरस्यापकर्षणदोषेसप्रतियोगित्वेनानिवेशोनकार्य इति । अचेट्यनुज्ञापकेनसमाहितं तथाच सं
ज्ञायामुपमानात्मितिसूत्रे वार्त्तिकं । उपमानस्याघुडात्वं वचनं ज्ञापकमनुबंधलक्षणस्वरेप्रत्ययलक्षणप्रतिषे
धस्येति अन्यथा चेचेवचंचा । वध्रिकेववध्रिका । संज्ञार्थस्यकनोलुकमनुष्य इति लुप् । तत्र प्रत्ययलक्षणेन नित्स्व
रो वा नास्तिहेतुरिमाघुडन्तवचनं उक्तार्थज्ञापकमेव । न च नलुमताङ्गस्येति प्रतिषेधः अंगाधिकारे वर्णिभिः । वा ह
नित्तस्यादेरित्यर्थो दक्षकतो ग कार्यत्वाभावाच्च । पष्ठिमयोरितिस्वरप्रतिषेधवचनं तु कर्त्तव्यमेव । तस्यानुबंधलक्ष
णत्वाभावादुक्तज्ञापकेनदुर्वारत्वात् । न च ज्ञापकस्य स्वरमात्रविषयकत्वं कल्प्यं । अपंचित्तसिंलुक्स्वरयोरसिद्धि
त प्रसंगात् । न च सप्तमीनिर्दिष्टे स्वरे प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधो ज्ञाप्यः सर्वहोमरश्माघुडन्तानुपपत्तेः । यद्वा सप्तमीनि
र्दिष्टे स्वरे प्रत्ययलक्षणं नभवतीति ज्ञाप्यं सर्वस्य सुपीत्यत्र सप्तमीमपनीय सुइति षष्ठ्यंतेपाठः । अत्र वदंति

सि.सु

२९८

सापेक्षेऽप्यसामान्यापेक्षं विशेषापेक्षत्वं यत्तेभ्योऽपि तत्र सर्वग्रहणेन समस्तार्थपक्षे तदन्यग्रहणापत्तेश्च यत्र फलभेद
स्तत्रैव सोऽवधिः समस्तग्रहणं न समस्तस्येति ज्ञापयति तत्र हि सर्वग्रहणाभावे तदन्तस्यैवोदाहृतः स्यात् समस्तस्याप्रयतोऽनुपपन्नं
विहायस्तीर्थ्यासमस्तानामेवोदाहरणं इति फलभेदः एवं उपोत्तमे रिति च समस्तस्याभिमतोऽबोध्यः स्त्रियादि निर्विपथि मथोः
सर्वनामस्थाने ह्रस्वादेश्च यथापि सर्वस्वामिदेरेवोदात्तत्वाभिमितिन कश्चिद्भेदः अतो नात्र तदन्तसमस्तमात्वम् अतोऽत्र बहु
लोगस्यकार्यभवत्येव तिन्नलुमतो गस्येति प्रातिपदिकस्य ग्रहणस्यानवित्स्वराद्यापत्तिरिति प्रस्तुतसूत्रस्य भाष्ये यत्स्वरसो
ऽयं यद्धतं तदन्तस्य सामान्यापेक्षं ज्ञापकमभिप्रायो हीति दिक् अत्र यद्यप्यत्रापि नोक्तस्वरापत्तिः तदन्तस्यैव कितोऽतो
दात्तविधानात् अत्र तदन्तस्य लुप्तत्वात् प्रत्ययलक्षणेनास्यान्तोदात्तत्वं कार्यस्यैव प्रत्ययलक्षणेनापि विधानात् प्रत्ययस्य तु
यत्कार्यं तस्य तदन्तेऽप्यनुपपत्तेः एकनिरूपितयोर्निमित्तत्वकार्यित्वयोरेकस्मिन्नसंभवात् न च तदपि प्रत्ययान्तस्यैव
कार्यमिति वाच्यं तथा हि प्रत्ययग्रहणे तदन्तस्येति स्वतन्त्रं वचनं किन्तु विशेषणानां तदन्तस्य संज्ञे तन्नेति सूत्रे मूलकृद्वि विशे
षणा विशेष्याभावे चकारमन्वाचष्ट प्रत्ययस्य विशेषणत्वानङ्गीकारात् लोपस्याऽभावरूपतया अङ्गस्याप्र राम

२ निषेधस्य स्वयोगकार्यत्वेन सुवंतु लुक्प्रसंगे · नचयानीतिकर्मनो हेतोर्दुर्वारः · अक्षोरविधावितिवचनारंभात् · नचाऽसुपीति
दुहात्तस्य वा धातस्थानिवत्सूत्रस्याप्रवृत्तेः राजसु पुरुषवर्मा तावपिनाल्लोपः वक्तोत्ययं गमितिव्याख्यानाद् ऽसन्नाभिधे
यात्· सुवंतत्वप्रत्ययलक्षणपदसंज्ञयाचनकारस्यलोपात् अहर्दृहानीत्यत्रे रेफोपिसिद्धः · असुपीतिवचनसामर्थ्यात्प्रयल
क्षणांनास्तीतिवाच्यं दीर्घाहानिदाघश्चेति हल्ङ्याब्भ्यो लोपेपिरेफापत्तेः · एतेनाऽसुपीतिपर्युदासः · अहर्दृहानीत्यत्र दाघा
तौ · सुविभक्त्यसत्वाद्रेफ इति परास्तं · नच रुत्वरत्वयोरसिद्धतया दुर्वलत्वात् पूर्वं नलोपाद् हकारस्यैव रुत्वरत्वयोरापत्तिः
तदुभयारंभसामर्थ्यात् · तद्विषये नलोपविरहात् · अकारस्य रेफत्वेनाविशेषाभावात् · नच अहर्गणः अहर्दीर्घाहोनिदा
घेत्यत्र तदारंभस्यचरितार्थं · तत्र नलोपनिषेधात् इति वाच्यं · तथापि अहः परात्रीति सत्वमेवैयर्थ्यात् · नचैतदपि सेवकेषु चरि
तार्थं अहन् इत्यावर्त्य एकेन नलोपाभावे निपातितेद्वितीयेनच रुत्वं विधीयत इति व्याख्यानात् · स्यादेतत् परमवा
चा परमगोदुहा परमलिहा परमदंडिना परमद्दिवा परमक्कर्माणा इत्यत्रांतर्वर्तिविभक्तिनिबंधनया उत्तरपदस्य
पदसंज्ञया झलोः कुः दादेर्धातोर्घः होढः नलोपः इति प्राप्ते तकारस्यापि च उत् इकोसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्चेत्येषां
प्रवृत्तिः स्यात् नच भसंज्ञया बाधः भिन्नबाधिकत्वात् · समासेह्युत्तरपदस्य भसंज्ञा उत्तरमात्रस्य तु पदसंज्ञेति अ
त्र भावस्य भसंज्ञा यास्तु वंतत्वमिष्यतु कल्पं तथाचयज्ञादावसर्वनामस्थाने परे यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिभूतः पूर्वं समुदा

सि.सु. ऽयो भसंज्ञः तदवयवस्य वा तत्समुदायस्य वा तु तदपि भसंज्ञं भवतीत्यर्थः प्रधानशिष्टा च भसंज्ञा राजन्नित्यादौ सुबन्तावयवाभावेऽपि त्र
296 वर्तत एव । कर्तुं कयङ् सलोप इति परिहृतं सायात्यादौ तु दधिवन्न चैवमपि सर्वनामस्थाने दोषो दुर्वारः तत्रासर्वनामस्थाने इति पदत्वनि
षेधात् तत्रापि सुबन्तं नामि त्यन्तं तत्र आनिषेधसामर्थ्याज्ज्ञेन तरायाविधिर्विपस्यनत्रष्टिः सर्वनामस्थाने परे पूर्वं समुदायस्य स्व
यवभूतं सुबन्तं तत्र पदसंज्ञेनेत्यर्थः समुदायस्य स्वाधिकारात् अवयवस्य तु सुबन्तत्वमिति प्राप्तायाः पदसंज्ञाया निषेधात्पर
मवाचावित्यादि सिद्धं न चैवं स्ववाकसुराजेत्यादौ कुत्वनलोपादिकं न स्यात् समुदायावयवयोर्द्वयोरप्युक्तरीत्या पदसंज्ञानि
षेधादिति वाच्यं अत्रासर्वनामस्थाने इत्यत्र यचि भमिति सूत्राद्यचीत्यपकृष्य अजादौ सर्वनामस्थाने पदत्वनिषेधात्
सोऽपि पदसंज्ञानिषेधान्न चैवं ऋ यमारोपि सो एवं स्य पदसंज्ञापत्तिः इष्टत्वात् तस्मात्समासचरमभागस्याऽजादौ सुपि न क
चित्पदसंज्ञेति सिद्धं न चैवं दूरात् इत्यादावलुकः होतापोतारावित्यादावानङ् न स्यात् उत्तरपदे तद्विधानादिति वाच्यं
उत्तरपदशब्दस्य समासचरमावयवरूढतया तत्र पदसंज्ञानपेक्षणात् न चैवमपि दधिसेचो इत्यादौ सत्पदाद्यो राम
रिति षत्वनिषेधो न स्यादिति वाच्यं पदात्परपदादीरिति व्याख्यानात् पदोत्तरत्वे सति शब्दान्तरस्यादिरिति यावत्

नचरामेकुटस्थापकावपिनिषेधापत्तिः स्यादिष्यतिपाचदसेसतामादायोक्तनिषेधस्याप्रसक्तेः तत्रचसामीप्यहणावहा
पकत्वात् युक्तंचेदं पदस्यादेरिति व्याख्याने दधिसेचावित्यादौसत्वस्यादुर्वारत्वात् गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सहसमा
सवचनेप्राक्सुबुत्पत्तेरितिवक्ष्यमाणत्वात् नचवहुसेचावित्यादौषत्वापत्तिः वहुचः प्रत्ययत्वेनाऽपदादित्वादितिवाच्यं
वहुचः परस्यपदादिवचनस्यारम्भत्वात् तथाहि पदात्पूर्वमेववाच्यं पदात्परस्यसस्यषत्वेनस्यादित्यर्थः स्यादिपदस्यानै
चवहुच्प्रत्ययेप्यवहुचः परस्यसस्यनत्वमिति वार्त्तिककृतानुपरमवार्चेत्यादिसाधनायवचनमेवारब्धं नतदुड
नरपदादेश्चाऽपदादित्वविधाविति उक्तरीत्येनेनोक्तरपदंदशयेते तस्यपदत्वेइतिसमासः समासचरमावयवस्य
पदसंज्ञायाकर्त्तव्यायांलुमतालुप्तेप्रत्ययलक्षणंनभवति दधिसेचावित्यादावपिपदसंज्ञायानिषेधवारणा
यः अपदादिविधावितिपदादिनिमित्तविधौतुकर्त्तव्येभवत्येवप्रत्ययलक्षणमित्यर्थः एवंचप्राक्सुबुत्पत्तेःसमा
सोत्रनाभिधेयः धनक्रीतपादिसिद्धयेतदनित्यत्वस्वीकारात् केयटक्कनायमुपपदसमासः किंतुदधःसेचावि
तिषष्ठीसमासः अनभिधानात्तुसोपपदान्तविवः अतोदधिसेचावित्यादेर्नापत्तिरित्याह एवंमपिवहुसूचेस्स

सि॰सु॰ चेतिवचनंकार्यमेव बहुव्रीहौसतोविशिष्टस्यार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वात्सुपोलुक्किंपुनर्विशिष्टत्वात्तुवचनरोपमेवइष्यमाणत्वात्
२९७ अनर्थकमितिविभक्त्यादेशेनमाधृतिमत्कृत्यंमाभूत् अत्रवदन्ति समासयलोपइतिसूत्रएव उत्तरपदत्वेचपदादिविधौ
बहुवचनंसप्तमीतिपठनीयं पदादिविधावेवप्रत्ययलक्षणेनपदान्तविधौइति नियमार्थंचेदेवाक्यद्वये एवंचनलुपाद्
५८ न्यायागाद्वाग्ष्टिवे एवंचसावपिपदत्वमपिनाप्तिः एवंकिमकारस्यानादेशत्वात् अतएवहलन्त्याद्विसूत्रेभाष्य
अप्यसावपिपदेभवत्येवमप्युभयतस्याशारस्तुवीति अभूवान्नित्यत्रजुस्तभवतीत्यातइत्यस्यानियमार्थत्वात् न
चेदेवदत्तंग्राजयोचकोरेप्पत्रलुकंबाधित्वापरत्वान्नित्यत्वाद्द्विगुआमइतितेषांलुक्प्रत्ययलक्षणेननिङन्तत्वाद्
मंतस्यनिघातप्राप्तः परस्यनिघातनिषेधश्च स्यादितिवाच्यं येनानाप्राप्तिन्यायेनलावस्थायामेवतिबाधित्वा
धित्वालुक्प्रसक्तेः तद्युक्तं आमितिलोपात्स्वयानिघातसामान्यनिघातइति नचदेवदत्तोपुत्रउत्रइत्यादेरेव राम॰
२७ अत्रतस्यपिहिताग्रुभ्यदस्मदस्मदोरादेशाः स्युरितिवाच्यं स्यग्रहणेनभूयमाणाविधिमक्कावेवतद्विधानात्
समयेतिष्ठत्युपविश्यात्ते समयंमहासीरित्यथावगमातिष्ठतेरहानेरिति नचविभक्तिविशिष्टापरेववस्त

साद्दिनत्तु प्रकृतिभागमात्रस्यैवार्थस्य ग्रहणमिति वाच्यं· द्वितीयानामिति निर्देशेनापि तत्सिद्धेः· अथ धातोर्लुगिति
लोपे कृते अवधिभावादस्तु आगामिभवतानाग्रामः· आद्यागमयिभवतानुबाकक्रियादोहनेोवघलुङ्· लुङ्चद्गणोग
लुङ्· इत्याश्रुविभाषालुङ्लृङोरिति हरिशिक्षादेशान् स्युरितिचेन्न· लुङि यङ्धातुकेनासिद्धिमयैषांविधानात्
लादेशात्स्वागोवतेषां ग्रहणे· तस्माद्दृष्टकोगस्यकार्यं न भवतीति सिद्धान्तः॥ ॥ अतोऽकारस्य निर्दृश्यावधीनात
वैकवचनं अतां मध्ये यो तोऽभ्यत्तदादिष्वादन्तूपस्थितं अष्टेशाः पदं अकारेपहतानाद्युदय· अत्र आदिष्य एव
तिवहुव्रीहिः निरपसापेक्षत्वात्समासः· यत्र अनु हलो अत्र तं हि शिष्टस्यैव संज्ञा· तेन कृत्स्ने इत्या दावकारस्य कृत्वा
तैस्यात्तेव अकारमकारयोरत्वं अलोऽन्त्यात्पूर्व उपधा अंत्यादलः पूर्वो वर्णः उपधासंज्ञः स्यादिति· पुंगतलपुप
धस्यैवेति उकारस्य गुणः· ननु सर्वस्यावधानवच्छिन्नस्यैवोपादानात्· शासर इत्यत्र शकारादेः समुदायस्यैवोपा
संज्ञा स्यात्· समुदायावयवसन्निधौ एकाऽवृत्तिर्न स्यादिति समुदायस्यैव कार्यित्वात्· तथा च शासर इत्यत्र हलोरिति
वे समुदायस्यैव स्यात्· इति चेन्न· पूर्वपदस्यात्र योगे अवयवापेक्षपरत्वात्· समुदायसंज्ञायामपि अलोऽन्त्य

थ१

सि·कु स्यादिति परिभाषयो न लिङ्गसंभागात् अस्यैनानर्थके लोन्त्यविधिरनभ्यासविकारे इति प्रतिषेधः स्यात् · शब्दस्यार्थान्तरे
298 अर्थस्येत्यस्यामस्यानर्थकत्वात् आमित् इत्यादेः सर्वादेशत्ववारणाया भ्यासे तु के विकारश्च भावात्मक एव · तेन
इहापत्र अभ्यासलोपः सर्वादेश एवेति मेवं · तस्य लोप इति सूत्रेणेति इदुतो स्यवे लोपार्थं तस्येति प्रतिपादनादेता
स्याः सत्त्वानभिमतत्वात् भाष्यकृतापि तत्र योगे नानामन्यथोपपादितत्वात् · तथाहि · अव्यक्तानुकरणस्यात
परस्य पे तावं देपस्य न भवति · नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वेति तत्रापकात् · अन्यथाम्रेडितस्यवेत्येव ब्रूयात् · घसोरेद्धा
विति त्रापि लोपग्रहणानुवृत्त्यापि च न लोपग्रहणासामर्थ्यात्सर्वादेशः · घोरभ्यासस्य लोपः व्याख्यातो असे श्वे
त अस्तेर्घोर्श्व एत्वाभ्यासलोपावित्यर्थः यद्वा लोपश्च इति च्छेदः · सेत्यायां चकारानुबंधस्य प्रयोजनाभावादादेशो सेति
निसर्वादेशत्वं प्रवृत्तिः · द्विशकारको निर्देश इति भाष्ये · तत्र लोप इति भिन्नं पदं · वरपदस्य च इदंत स्य साहितना राम·
थे वत्वाभ्यासौ हस्तायांथाकारः प्रतिनिर्दिश्यते तस्य वोपदेश एव इत्संज्ञायां सर्वादेशो लोपः · सपयोगे नवक्र
लिपरेय · संयोगान्तादिर्वा सेलोपे एक शकारकपाठेनैव निर्वाह इति वाच्यं · स्थस्वार्थेन तल्लोप इति भावात्

आतस्कन्दनडपधालोपिनस्त्यादाव स्त्रोपोनन्छतः यद्वा· ऊलोऽल्लोपीति वाल्लिभिन्नकार्यिणो रेकपरस्यात्व स्यवस्को
पस्य प्रहृतिः नचाभ्यामित्यादो हल्लोप इति अककारस्य इदमः दो विहितस्य लोपस्योप प्रतियोगिकत्वापत्ति
ऽ वा रेति वाच्यं· अनापकः धपस्मादन् इत्यनुवृत्याहलीति सप्तम्या अनइ सत्र ब्रह्मीसकार्य अनग्रवलोपविधानात्
अलोऽन्त्यपरिभाषया नकारमात्रस्य लोपे अतो गुणे· ताइति परस्य पेव आभ्यामिति सिद्धेः· न च तथापि अ लोपोऽभ्यासस्ये
त्यत्रोपधारेशत्व प्रसंगतादवस्थ्यं· अत्राभ्यासत्वाश्रये लोपे न तु तो एकदेशे इति व्याख्यानात्· ननु इहैव इधौ इत्या
दिवारणाय सनीमस्य जिह्नपर्यवसातीत्यादि वा रणाय साहाविति सन्विशेषणता स्यपिपठतीति वारणाय मीमेत्या
पञ्चधातुविशेषणानां मुहोः कर्मकस्य गुणो वेति मुमुर्षितिगाभिनादिवारणाय च विषयविशेषस्य लाभार्थमेवा
चयणातिति चैकल्प अनुवृत्तैव सिद्धेः· न च तथापि विभाषा भवनग इत्यवतामो आव स्येति वार्तिकेन विहिता
र्के कारोवकारमात्रस्य स्यादिति वाच्यं· वस्ये त्य पचताय अवस्येति निर्देशसामर्थ्यान्नवधारेशत्वसिद्धेः· न स्मात्स
प्रणाय संज्ञायामपिनह्येव· संयोगोपधेभ्याद्विम्बतलरोपम्य संगच्छते पराम्भ रेल्वयथ धर्मस्य समुदायेऽसमा

सि० म०

२०१

रोपोयेोष्या यद्वा अलइत्यत्रसंज्ञा नवपूर्वेइत्येकवचनेनैतेन सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः पूर्वेइत्यत्र सप्तम्येवैषा सत्
त्वेनस्यात् तल्लाभस्वार्थः यद्वा अल इति विभुक्त्याघ्र्णे षष्ठी जाता वेकवचनं अलां मध्ये यात् वेति इत्यर्थः ॥ ॥
तस्मिन्नितिनिर्दिष्टेपूर्वस्य ॥ ॥ सप्तमीनिर्देशे पूर्वस्यैव कार्यं स्यान्नतूत्तरस्य अव्यवहितस्य अपि तो निरन्तर शब्देन
नैरन्तर्यस्याभिधानाद्व्यवधानस्य च भावात् नियमार्थं चेदं इको यणचीत्यादिना अनियत प्रहृतिप्रसंगे कोय
पूर्व कृतो भाव स्वसत्रियोगित्वात् यदिदं वचनेन स्यात्तर्हि पूर्वस्य परस्य सप्तमी यस्या तेन रस्य व्यवहितस्या
व्यवहितस्य वा इको विनिगमकाभावाद्यणादेशः स्यात् सति त्वस्मिन्न पूर्वस्य विधिप्राप्यतीति इको यणचीत्यत्र
हि भावलक्षणा सप्तमी अचीति सतीत्यर्थः सत्वं च पूर्वपरोभय साधारणं एवं उपश्लेषोपि तथाच कार्यप्राप्तिति
थो ।गित्वनिमित्तत्वयोरेकत्र युगपदसंभवात् इग्लक्षणमित्यारोपयितायेणाद्वयोधिरास्यात् अतः पूर्वस्यैवेति
नियम्यते अग्निचिदित्रेत्यत्र व्यवहितपूर्वेपि प्राप्ते अव्यवहितस्यैवेति सूत्रे सतीति सप्तम्यां तस्मिन्निति
परिभाषानोपतिष्ठते इति स्थानिलोप इत्यत्रेभाष्ये केवलयोस्तु तु तत्पूर्वपरिशिष्ट ओछिवादमात्रं

योर

नन्वतस्मिन्निति शब्दोय त्र निर्दिश्यते यथा तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ तत्रैवायं प्रवर्त्तते गवित्ययमाहोपादेशे इति शास्त्रेन
शब्दस्य स्वरूपस्येवोपादानात् न चात्र प्रयोजनाभावः हे यौष्माकीणाः सभ्यं देहि हे आस्माकीन युष्माभ्यं ददामि उपादेशेरव अ
णाभ्यां परस्यादेशव्याप्तेः फलत्वात् नैवं लोके शब्दस्यार्थपरत्वादिति नात्र शब्दपरत्वकल्पनात् व्याकरणे तु शब्दपरत्वा
ेनार्थपरत्वमस्ति द्वः इति करणस्य पदार्थविपर्यासकरत्वात् तत्रैव पूर्वदोषोच्चारणात् पनेश्रुः एतत्सूत्रारंभे पदार्थालाघ
वात् तस्मात्सप्तम्यंतानुकरणमेव तस्मिन्निति सर्वनाम्ना अचो हलीति विशेषणानां संग्रहात् तस्यापत्यमित्यादिवत्
स्मादित्युत्तरस्य पंचमीनिर्देश उत्तरस्यैव कार्यं स्यात् नत्वव्यवहितस्य तेन तिङ्ङतिङः इति निघातो अग्निमीळे इत्यत्र
वः नन्वीळेऽग्निमित्यत्रापि इग्योगलक्षणाविधिकारकविभक्तेरसंभवात् तथा च उत्तरशब्दवत्पूर्वशब्दस्याप्यध्या
हारस्याप्ततेः व्यवहितस्याप्युत्तरस्य कार्यप्रसंगाच्च नियमार्थमिदं तेन उत्सस्थाने त्यत्र उदः स्थास्तंभोः पूर्वस्य न प्रसं
गः यद्यार्थिकं तस्मिन्स्तस्मादिति पूर्वोत्तरयोर्योगविशेषान्नियमार्थं वचनं दध्युदकं पचत्योदनमिति इहापितस्मा
दिति पंचम्यंतानामनुकरणं न तु यत्र तस्मादिति शब्दस्तेन उपस्थितस्यार्थस्य पूर्वोक्तयुक्तेः नन्वत्र प्रयोजनाभावा

सि· मु

300

देवशंकानुदयः तस्मान्नुड्द्विहलः आत आदेरिति दीर्घादकारात्पूर्वस्यांगस्यासंभवात् अभ्यासस्यांगापूर्वत्वनियमा
त् तस्माद्ध्रस्वोनः प्रेसीत्यत्रापि द्वित्वानित्यादेः पूर्वस्य वेति दीर्घात्पूर्वस्य अकारस्यानत्वापत्तेः षष्ठीनिर्दिष्टस्य ह्रस्वोनत्व
मिति व्याख्याने तदाचरणात् अत्राहुः उच्चारणमात्रानुपलम्भेऽपि प्रयोजनं दीर्घभूतादाकारात्पूर्वस्योच्चारणं द्व्यक्षरात्क
स्य ह्रस्वोनत्वं मा भूदिति तु असंभव स्यात् एवं तस्मान्नुड्द्वि इत्यत्रापि आनन्द इत्यादौ तु तकारान्तात्पूर्वं नुडागमो
मा भूदिति योजनीयं इह सूत्रद्वये षष्ठी प्रकल्पितपक्षोऽपि भाष्ये उक्तः स यथा षष्ठी स्थानेयोगेति सूत्रादिह षष्ठीत्यनु
वृत्यास तत्र पित्यर्थनिर्देशो व्यवहितस्य पूर्वस्य षष्ठी· पंचम्यर्थनिर्देशोत्तादृशस्य उत्तरस्य षष्ठी स्यादित्यर्थः इक इत्यादेः प
ष्ठ्याः सप्तम्यानुवादेन पूर्वस्यैवाः तत्वतः रस्य न वा पूर्वस्यापि व्यवहितस्यैव पिन देव बोध्यते: आनेमुक इत्यादौ तु ष
ष्ठ्यपि प्रकल्प्यते· अन्यतः पूर्ववत्· सा चाऽनियत योगा स्थानेषष्ठीः यदुत्तरस्यानषष्ठी तस्यैव च कार्यनियमोऽ
र्थादिति द्रः यत्र तूभयनिर्देशस्तत्रोभयोर्न प्रकल्पकत्वं कार्य्यं युगपदेकस्मिन्नसंभवात्· एकः पूर्वप
रयोरिति ज्ञापकाच्च अन्यथा आङुणात् इत्यादौ आदिति पंचम्या चीति सप्तम्याः षष्ठीत्वं· अचीति सप्तम्याः षष्ठीत्वं

राम

कल्प्यतां इत्युभयोर्गुणादेशसिद्धौ तद्वैयर्थ्यात् तथा तत्र कैयटः सूत्रद्वयमसमारम्भ्यत्वात् द्वे भवतो प्रकल्पिके षष्ठ्या विभ
क्तिर्नात्र ज्ञापनार्थत्वमाश्रितं द्वे पञ्चमीरूपे विभक्ती षष्ठ्याः परस्परेण नारुद्धस्याद् इत्यर्थः किं तु परत्वात् अनवकाशत्वाद्वा पञ्चमी नि
यमप्रकृतस्य षष्ठीप्रकल्पनपक्षेऽपि व्यवस्था तथाहि आने मुगित्यत्र सप्तम्यनवकाशा आने मोऽयं पद इति पूर्वत्र चरितार्थाया
अतः इति पञ्चम्याः षष्ठीं प्रकल्पयति एवं ई हलसद्यस्त्वस इति पञ्चमी निरवकाशा आने नेह इति सप्तम्याः पूर्वत्र सावका
शायाः तास्यनुदात्तेदिति सूत्रेऽपि सार्वधातुक इति सप्तमी अभ्यस्तात् सिज्यर्थवाद् उत्तरत्र सावकाशेति तासेरित्यादिपञ्चम्या
एव षष्ठीं प्रकल्पयति सार्वधातुके स्थूलस्यादीत्व -- स्य आनुदात्तेत्इति तत्र च अत्र लसार्वधातुकमिति अत्र थ मोऽन्त पादान्त
सप्तमी निवाच्यं तस्यात्स्थानुदात्तत्वे सप्तमी निर्दिशोऽभ्यस्तसिजर्थ इति वच्यमाणत्वात् एवं वहोत्वेऽपि इत्यत्र वहोरि
ति पञ्चम्यनवकाशा इष्टेमयस्तु इति सप्तम्याः सप्तमीं प्रकल्पयति वहोः परेषामेषां लोपः स्यादित्यर्थः अत एवमूत्व वहोरि
ति पृथक् सप्तमीनिर्देशः गोतो णिदिति पञ्चमी सर्वनामस्थान इति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयति गोशब्दस्य णित्वे
प्रयोजनाभावात् न च णिद्वति गोरित्यत्र पूर्वस्य वृद्धिः फले गोशब्दं प्रति णिद्वेतरनंगत्वात् अतः सर्वनाम्नः सुडाम

सि सु आपि पंचम्यनवकाशात्त्रामीति सत्तम्यात्र उक्तस्त्रसावकाशायाः षष्ठ्याः प्रकल्पयति न च आदि आदिमत्त्वेन तया पंचम्याः स
301 मानाधिकरणपाददंतान्तर्वर्णनान्म इति पंचम्याः पिङ्गमार्थेतिवाच्यं तथापि यथोद्देशपक्षे परत्वात्तस्मादित्युत्तरस्येत्येतत्स्य
हृते: तदुक्तं भ तु उक्त यतिर्निर्देशेविप्रतिषेधात्पंचमीनिर्देशः इति इद्धेच्चान्तु पत्योक्तं वर्णाश्रमेतराणामित्यादिवाणोपस्त
वं नान्त्रो विहितस्यामन्इतियेषामिष्टार्थं अकारात्परस्येति व्याख्यानात् अकारान्तात्सर्वनाम्नो विहितस्याम इति
व्याख्याने तु येषामित्यादौ न स्यात् दीर्घादिमात्र तु षष्ठ्याः स्थाने पंचमी छोटसविधयात् तेन दीर्घस्यैव तु उक्तन मछस्य
विभाषासेनासुराच्छायेति लिंगात् अन्यथा छको सेनरं तु प्रसंगे षुचेरयारिवीति जन्वेचत्वकार द्वयं स्यात् ननु अत्र
यविधावपि उ इति तत्किस्मुः इति पंचम्याः सन् इति प्रथमायाः षष्ठी प्रकल्पकत्वं स्यात् न चेष्टापत्तिः आदेशो नर अति
निर्देशाभावात्सतस्सनादेशेष्टावानीमाम वादिति वाच्यं स्थानिनस्पष्टानिर्दिष्टत्वात् देशाभावादित्येज्ञानुपपत्तेः स्था राम
निनोप्युत्पत्तिकालेप्यनिष्पन्नत्वमिमुखवत्वयाद्यपिपन्नस्य इत्येज्ञानत्वया अत्राहुः परत्वविशिष्टस्य सन उत्पादनेनो
पश्रीणाया पंचम्याना षष्ठीप्रकल्पकत्वमिति षष्ठी तु नु यथा भक्तिः सत्त यथा साम्नस्य प्राप्नविधेया तस्य पूर्वे

मन्त्रसिद्धाऽनुवादानुपपत्तेः अनियमे नियमकारिणी परिभाषाया अनियमप्रसक्तावभावे प्रवृत्त्यनर्हत्वाच्च तस्मात्तस्य
विधेयं चन्तोन प्रकल्पिका इति ॥ ॥ स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ॥ ॥ शब्दस्य स्वकीयं रूपं संज्ञि शब्दशास्त्रे या संज्ञा तां विना
रीतिशक्तिताः न ग्राह्याः अशास्त्रिस्ववर्णासेमादिषु प्रथमान्तानां संज्ञासमर्पकत्वेन षस्य तानार्थसंज्ञिसमर्पकत्वेन दृष्टत्वात्
स्वं रूपं शब्दस्य संज्ञा स्यादित्यर्थः तथा च प्रत्ययलोपसूत्रे भाष्ये स्वरूपं शब्दस्य संज्ञा भवतीति हंतेरपि हंतिः संज्ञा भविष्य
तीति अत्रापि रूपं शब्दस्य संज्ञेत्याहुः अत्र हेतु ग्राह्यमित्यध्याहार्यं शब्दस्येति च नाकर्मकत्वे विवक्षितेन शब्दः
स्वमेव रूपं गृह्णातीत्यर्थः रूपपदं वेदाऽस्यादिपदं हंतिज्ञापितपदं व्यक्ति राचकार्यवियोग इति व्याख्यातो येन अग्रेहरू इ
त्यग्निशब्दादेव न तु वह्निशब्दात् अशब्देति किं उपसर्गे घोः किरित्यादेषु शब्दस्वरूपं मा ग्राहि किं तु दाधारूपा घा तव ग
ये रानीति तेन घुधातोः शब्दार्थान्तरकि प्रत्ययः स्वपदं च प्रत्ययः शब्द उपात्तत्वपदं शास्त्रसंज्ञेति सप्तमीसमासः अत्रौ
समासे कृतादिष्वर्थसंज्ञास्तु स्वरूपग्रहणापत्तेः ननु रूपग्रहणं विनापि स्वशब्देन तदेव ग्राह्यं प्रतीतावपदेशानुपे
क्षत्वात् साधारणत्वादिदं तंरंगतान्वियतोपस्थितिकत्वाच्च अर्थस्य प्रतीतो शक्तिग्रहापेक्षत्वात् पर्यायानामबोध

सिस्तु त्विन्न साधारणत्वात् दधीत्यत्र ज्ञानविषयत्वेन बहिरङ्गत्वात् । अन्ये तु शास्त्रदशायामर्थानवगमादनियतोपनियतोपस्थि
302 तिकत्वादित्याहुः । अर्थोऽपि विवक्षितोऽत्र पदादित्येतावतार्थवद्ग्रहणं । तेनार्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येति सिद्धं । ज्ञापक
वशादर्थस्य स्वरूपमिति निकनाश्च शब्दस्येति सिद्धमर्थवद्ग्रहणं । तत्काशेऽप्यादेशे इति प्रत्यत्वेनैतादि । यत्रार्थवद्
पराशब्दो नाश्रीयते तत्रेदमुपतिष्ठते । यथा बलीयस्त्वाद्बुद्धिरैत्वे तेनानर्थकस्यापि दैत्वं भवति । अत्र भाष्यकृता
नेतद्वैतत् चमारभ्यं लोके हि योग्यतालक्षणेन सर्वं येन शब्दोऽर्थं बोधयति व्याकरणेऽपि पशुपतिदेवतायां गदेवोभ
रतादिष्वादावर्थ एव गम्यते । अन्ये तु गौणादेरत्वर्थेन यज्ञस्य पदस्य बोधापर्यासंभवात् शब्दस्यैव ग्रहणं । प्राग्गालिप
दिकादित्यधिकारात् अनन्याः शब्दस्येत्येतदर्थमारम्भः । पुंसि शौरिमादेयघुधातोर्ग्रहणात् व्यवहारानियमश्चमुकात्वा
त् एतेन कुमारीद्यत्र यत्र ङीप इति प्रत्ययाः प्रत्याख्याताः । इहत्य घोरित्यत्र न घुशब्दस्याकारान्तत्वाभावादेवनोपादानं । प राम
शुद्धस्याभावे यद्ग्रहणाप्रसक्तिस्तस्यैव पर्युदासाभ्युपगमात् अन्यार्थवद्ग्रहणपरिभाषाज्ञापनार्थं तस्या न्यायसिद्धत्वात्
शब्दविशिष्टस्यैवार्थस्योपस्थितेरौत्सर्गिकत्वात् । विशेष्यबाधबाधादृशेष्वलीभूतशब्दे कार्यप्रसङ्गोऽर्धाप्यत्वात्

अरैर्थस्यपरित्यागोयेद्व्याशायिविशेषणा तेनकार्यनियामकताया एवयुक्तत्वात् अपास्तंपाचसएवशरोर्ग्यद्येनतुनसर्यायो
नुपस्थितत्वात् अतएव अस्यभिप्रायोप्यग्निपदेनैवोपादानेदेवताचंनतुपर्यायांतरेणेतिविधिशब्दस्यमंत्रेवेइत्यपिधेकर
णेसिद्धांत: एतेनाभिव्यक्तपदार्थायेईतिगोणमुख्यन्यायोपिप्यास्व्यात: गौणार्थस्यप्रथममनुपस्थितत्वात् नचोक्तसू
त्रचतुर्थ्येस्वंरूपमित्यस्यानुवृत्त्यर्थे तार्गिन्नापितन्निर्वाहात् ग्रहणाकसूत्रेस्वस्यापिस्वसावर्ण्यग्रहणासिद्धे: अन्यथा
अर्थवान्याइत्यादौमेरोमदीतिनिपातानुपपत्ते: व्यक्तिभेदस्यात्रापिसत्त्वात् एवंतपरसूत्रेपि आदिरंत्येनेसत्राक्षिप्तादम
सिद्धं तत्रलिंगेनाप्तिविमिनिषेध: अन्यथाप्रथमयो:पूर्वसवर्णाइत्यत्राऽकइत्यनुवृत्तौ हकारस्यसवर्णग्रहणाभावेनदत्र
सन्धिनिषेधवैयर्थ्यात् येनविधिरित्यत्रापितस्यचेतियार्तिकदृष्टैवव्याप्यत्वात् तस्मात्सूत्रमिदंप्रापाख्यानं क्वितद्विशेषा
णांतत्राद्यर्थ: सिद्धिरुपलक्षणं तांवाकिंचिद्विंनासेगेनविशेषणानासंज्ञेतिवक्तव्यं तेनविभाषाद्वृक्षमृगेतिसूत्रेदृक्षस
मृगास्त्यादिपाठ्य तेनविशेषणाभवंद्वद्ध: एकवत् न्यग्रोधं न्यग्रोधा: इदंचन्यायसिद्धं पर्यायाणांसहद्व
१गा योभावात् सामान्यविशेषणानांचवार्थाभावात् सामान्येनविशेषाणामापेक्षात्रंद्वंद्वस्यैवानुपपत्ति: पिपर्यावचनस्यचस्या

सि.सु.

303

वर्थं चकारात्स्वरूपस्य विशेषाणां च ग्रहणं · स्वे पुच्छः · रैपोषं पुष्टः · अध्यपोषं इदं वा च निकमेव · तत्पर्यायस्येव रा आद्यर्थं
सभा राजामनुष्यपूर्वा इत्यसभं ईश्वरसभं नेह राजसभा · हरिश्चन्द्रसभा · इदमपि न्यायसिद्धं न त्वत्र ... राजन्
त्पर्यायग्रहणाद्राजशब्दस्य राज्ञां तत्पर्यायाणामेव ग्रहणात् · न च स्वस्यापि स्वपर्यायत्वं भिन्नत्वे सत्यभिन्नप्रवृत्ति
निमित्तकत्वं पर्यायत्वमिति स्वीकारात् विशेषणतो न स्वस्य विशेषणतान्वविशेषवाचकपदस्य वारणात् · इनशब्देन राज्ञः
पर्यायश्च इमस्य राजशब्दभिन्नत्वे सति राजशब्दशक्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नशक्यतावानित्यर्थः · जित्स्यविशेषणानां च म
त्स्याद्यर्थं · पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति · मात्स्यिकः · शाफरिकः · न तु पर्यायवचनानां मत्स्यानिमिषान् हन्ति मीनस्येत्थभाष्यं
मैनिकः · मृगपक्षिणोस्तु पर्यायविशेषाणां ग्रहणं शाकुनिकः · तेन स्वस्वरूपस्य पर्यायाणां विशेषाणां च ग्रहणमिति व्याख्यानात् · इदमपि वा
र्त्तिकं ।। ।। अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः ।। अविधीयमानोऽण् उदिच्च सवर्णस्य चकारात् स्वस्य च संज्ञा स्यात् · अत्रा राम
ऽरः परेणाणकारेणेति प्रागुक्तं · अस्यापि प्रत्याहारत्वं स्यात् मालीस्यात् · एरच् · अयः · लयः · अद्ग्रहणं ... इति सिद्धान्ताः · एतेन
ऽत्र आविभक्त्योः ... पचः · उरण् रपरः · कर्त्ता करोति · अद्ग्रहणे ... दीर्घाणाम ...

तेन सवर्णग्रहणं कथं नाकृतमिति सिद्धं ताह । एतेनाकृतन्याधिकाधिकारत्यादि कथमाख्याते । अत्रास्य यद्यपि एर्षु ह्रस्वस्य दीर्घानामनणा
त्वचग्रहणात्कथमस्य एवं वाक्यापरिसमाप्तिन्यायात् । दुरीतात्यादीन् तेषां मध्ये पाठात् । तेन कारकहस्योदीरपरत्वं । तस्माद्दीर्घाणां
ग्राहकत्वं नाशिङ्क्याद्यावं प्लुतेषु फलितार्थः । अत्रापि यद्यपि तत्र न विशेषता । ऊहो च्चुः । चकार उगादि । अत एव भाव्यमानोऽरार
सवर्णान्न गृह्णातीत्याहुः । नन्तु एवं यस्तु नोदितः प्रतिहाव नुनासिकाः पाणिनीया इत्यभ्युपगमात् । अत्रापि किं विधी
यमानानां ग्रहणमाद्यागमानां ग्राहकत्वमभूत तेन अतइत्र इ इमइ इरभु यो उ कइत्यादिको न दीर्घादि नवइआदीनां ग्रहणात्
वादेवन ग्राहकत्वमिति वाच्यं । उपदेश इत्यनुवृत्त्या सूत्रांतरेणानामेव हलां इत्संज्ञाप्रतिषेधात् इकारादीनामेव विधेयत्वमपर्यवसा
नात् स्यादेतत् [illegible] एव रोति दीर्घ इत्यत्र … कारो ह्रस्वदशानां ग्राहक को … अतरात्वात् । … इकारादीनामपि आदिरन्त्येनाप
ते । इकारादयो दीर्घा ह्रस्वकार्येषु ग्राह्याः । तच्च कस्य इकारादेः । सूत्रेणोपादानात् । अकृच्छ्रब्देन तदुपस्थापितानि संज्ञानि हि वाक्या
र्थे तेऽनुयन्तु । पदार्थे संसर्गस्य वाक्यार्थत्वात् । ननु तेपि स्वार्थोपस्थापकाः । अनुच्चारितत्वात् अत एव … वेतीत्यादौ शब्द
विशेषणीभूतस्यैवार्थानितुत्वस्य बोधनीतिमत्वात् … तत्र … सवर्णग्रहणमनुपदे … स्वस्य
११

सि॰ सु॰ यादीति येडुत्पादिमात्रासंज्ञत्वायकत्वात् द्वयस्याः पदार्नामिति । वाक्यस्याज्ञतीयमानस्यान्वयेन अर्थं प्रतिपादकत्वमित्यर्थः अत्राहुः
प्रयत्नात् चाल्पचलरोसवर्ण्येऽपि ह्रस्वचास्यांनिरूपणस्य त्राः। दीर्घाण्याम्सिद्धेति ज्ञापकात् तद्धि प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घः पूर्वसवर्णदी
३६४ र्घस्यानिषेधः न चात्र शब्दवाच्योऽदीर्घो ह्रस्वः तथा च निषेधस्यानिर्विषयत्वापत्तिः आकारस्य सत्त्वेऽपि तत्रनास्तीत्येवासिद्धेः या
दीनामित्यादिनिर्देशाश्चेह लिंगेऽमिति अर्थेत्यत्र प्रत्ययान्तत्वे इति अत्र चेतीत्यत्र अर्थत्वेनार्थस्य कर्मत्वात् वेदनान्वय आपाद्यते
अग्नित्वादिनावा नाघः तादृशबोधे ऽथ पदे सेनारहितीयाज्ञानस्य हेतुत्वात् नोपपत्तावाप्यग्निमितिधियो हेतुत्वात् न च यत्र
केवलेन कृतिश्च त्वष्टृ शब्देन प्रकरणादिवशात् अग्निमीळे इत्यादि रूपात् स्वरूपप्रतीयते तत्रार्थं वेदीतिबोध आपाद्यत इति वा
च्यः अर्थत्वविशिष्टवाचकस्य तत्र उत्तरद्वितीयायाश्च आज्ञानात् स्वरूपशब्दोत्तरद्वितीयाया ह्यज्ञाने एव तादृशबोधोत्पादनात् स्व
एव कर्मताबोधकत्वात् अर्थस्य स्वरूपशब्दार्थत्वाभावात् न च ईडनादिकर्मबोध आपाद्यः तदुत्तरकर्मविभक्तिज्ञानविर राम
हात् न चाग्निमीळे इत्यादावर्थस्य कर्मतासंसर्गेण वेदनान्वयः यथा अग्निमीळे वेदीत्यादिजन्यस्य इव वेदीतिवाक्यं स्वयमिति
नेन स्वरूपे स्वस्य ज्ञाने तदन्वयबोधतया निराकांक्षत्वात् ह एतेनात्मकर्मकवेदनबोधापत्तिरपि निरस्ता उच्चारितस्य

नुसारेणान्वयबोधकारणतावच्छेदकत्वेनानिवेशः पुष्पवत्पदघटनादिनाशब्दस्मरणादिरपि तदुत्पत्तेः पदोपस्थित शब्दस्य नार्थबोधकत्वं ति
प्यानुपस्थितस्य तत्स्मृतेर्नियमेनानाभावात् एतेन देवदत्तपदस्य घटमिति द्वितीयैकवचनान्तपदे गृहीतसंकेतस्य
देवदत्तं चैत्रोऽमिवाक्याद्घटकर्मकचैत्रदत्तबोधापत्तिरपि निरस्ता घटमित्यपदकर्मके चैत्रेदनान्वयबाधेनानिराकांक्षत्वात् अगत्यैकं
तानाम्यस्यापि विशिष्टैककारसंकेतज्ञानाभावाच्च वार्त्तिकस्यान्वयमपि स्त्राप अकः सवर्णे दीर्घ इतिवाक्यादीर्घेद्विपत्वरूपं
स्थानित्वं चास्तु हरसमान्याधिकारादीनामिव स्यात् ननु दीर्घादीनां इकारोपस्थापके अनुपदेस्थानित्वबोधमस्याः
सत्वेपि दीर्घोपस्थापकादिकारानुच्चारणाभावात् अतः श्रीपाणिनिसिद्धिरिति अनुशिष्टानामर्थोपस्थापकत्वेनानाद्वितीयर्थैऽक
रोपात् वार्त्तिकं दीर्घं व्याख्यायं प्रत्याहारे उच्चरिते सतीति शेषः सवर्णानामग्रहणं अन्वयबोधनाहि पंथाः प्राप्तमिति अनुप
देशात् संज्ञित्वानुच्चारणात् एवं मध्यगत्याभावादायं तद्रूपा या संज्ञया सहतेषां मसतिसंकेतपरिच्छेदे उक्तबीतिज्ञानसिद्धेः कस्य
संज्ञापयात् कस्येज्ञानस्य सम्प्रत्युद्देश्यविधेयभावविवेकेन प्राप्य कृत्वा दन्वयबोधकत्वात् शब्दस्याऽवचनं स्वान्वयबोधा
जनकत्वमिति अभिगाढमसेपाठमात्रगम्यते इतिभाष्यमपि अध्ययनादिकमध्यादिविषयोदेशपतयितिशेषेणावाक्य

सि·सु

305

रतयैवनेयं · अत्र च शब्देन प्रकरणादिवशाद्विशिष्टसन्निवेशात्मकरूपप्रतीयमानापि स्वार्थेन प्रत्याय्यतीति कैयटोपुरुषरीत्ये
व व्याख्येय इति · उक्तार्थमात्रैरेव प्रत्यायकैर्भवितव्यमिति नास्ति नियमः · बुद्ध्युपारूढरूपप्रत्यायकाः · अस्ति च मध्ये व
र्तिनौ वृद्ध्यादेशे हः · ततश्च संनिहितेन प्रत्याय्यमानस्यापि प्रत्यायकत्वं भविष्यति · अत्र ज्ञापकं दीर्घाज्जसि चेति प्रतिषेध
इत्यादि पदमञ्जर्यां स्पष्टम् · अत्रायं निष्कर्षः · शब्दोपस्थितस्य शब्दस्य नार्थबोधकत्वं अनुकरणस्थले
शब्दस्योपस्थितस्याप्यर्थानवबोधकत्वात् · एतच्च स्वरूपमिति सूत्रे कैयटहरदत्तादिग्रन्थस्वरसस्य च · वार्तिकस्यानु
नाकै व्याख्यानं · अक इत्यत्र एवञ्चस्यानेकामपि स्थानित्वबोधनसंभवात् · अत एवाच्छेरेफमानयहिरणपदं व
कशिपुप्रच्छते इत्यादिस्थले भ्रमरादिपक्षिकर्मत्वबोधः संगच्छते · अरूणीति हि अर इ उ अस्त्वेति हि रंभेत्यासंज्ञा राम·
अनुकार्यानुकरणयोश्च भेदस्यात्र विवक्षितोऽन्यथा विभक्त्यनुपपत्तेश्च · तथा च अकारोपस्थाप्यस्य पु
कारस्य तदुपस्थाप्यानां च दीर्घाणां यथास्थानित्वं तथा ऽवर्णपदोपस्थाप्यस्य इकारादेश्च तदुपस्थाप्यानां दी
र्घाणां च तत् · अकारादिज्ञो वैलक्षण्यापाभावात् · तस्मादनुच्चारितस्य कथं ग्राहकत्वमिति चेदेवं पक्षेपि

ग्राय: सिद्धांतह्ल: अथ तथात्वेपि अक्षते शब्दोपस्थित शब्दस्यापि ग्राहकत्वं अन्यथा ग्रहणकशास्त्रं व्यर्थं स्यात् अस्य
सोऽनेकाच्त्वसंपादनावपि अकारस्योदोऽथमाणस्य ग्राहकादकाराद्भिन्नत्वात् एतेन दीर्घस्य संभवेपि नाच्चीत्यस्यैवेय
र्थादिभिनिरस्तं अकइत्यत्राकारेणापि दीर्घग्रहणस्य युक्तिसाम्यादनुपपत्त्या दीर्घाज्जसिचेत्यस्य ज्ञापकतायाः सु
स्थत्वात् अत एव यत्तस्वरूपेणोच्चार्यते अस्यद्याभिप्रायेणैव ग्राहकत्वं स्यादित्यपि वेयटेन पूर्वपक्ष उक्तः अ
कइत्यादौ अपि अकारस्य सर्वेषां ग्राहकत्वेन स्यादित्यापत्तेरपि तदभिमतत्वात् तदयमर्थः अविलम्बसमाहेत्यादि
वनुकरणस्य तन्मात्रबोधकत्वं अरणात्तु अनुकार्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नव्यक्तिपरत्वं अस्यापादिषु अकारस्येवोनु
कार्यत्वात् तत्रेदानामेव ग्रहणं अक इत्यादौ तु आदिरंत्येनेति वचनाद्यावन्तामकाध्यत्वे तदेदानामपीतिविशेष:
आदिरंत्येनेत्यनेन अकारादिकविवादाणुदिदित्यनेन अकौ तदेदीर्घ्वपि संकेतितत्वात् न च तत्र प्रत्येकमकारादीना
मपि सवर्णग्राहकत्वस्य बोध्यतयानानेव सिद्धे अणितादीनां तद्धितग्रहणग्राहकत्वेन बोध्यतेगोरवादिति वा

सि॰ कौ॰

306

ये दीर्घप्लुतसिद्धेस्तासां तेनातद्ग्राह्यत्वाचोपनिहृत्य लसूत्रात् कल्पकत्वमपेक्ष्य अणादिशब्दानामुत्तरपरत्वकल्पकत्वस्यैव पु
ष्कत्वात् नच अणि इत्यत्र अणः अ इ उ ण् अण् इत्यादिबोधाभावात् कथं तेषां यावद्ग्राक्षिपरत्वबोध इतिवाच्यं तदु
पितदुपस्थितेरावश्यकत्वात् यद्वा पदेशादेव तल्लाभमप्याशामीतिभाष्याभ्युपगमात् नच प्रत्याहारग्रहणाभा
वे अस्यवैय्यर्थ्यापत्तिः ग्राहकत्वानुपपत्तिः अणपदेनावृत्तेनैकशेषाद्वा रामानुयाततमाणिकारात् अपि च भवन्मते
वर्णाग्रहणे ग्रहणकशास्त्रेण ग्राहकत्वे प्रत्याहारस्थलेतु उक्तरीत्या पकलत्पनिरूढत्वसत्त्वे यतिपर्यवसितं
न थाच अकहल्पाणिनां ग्राहकत्वेनैव ग्रहणकशास्त्रस्यानुपयोगात् अरूपपदार्थबोधेसादृश्यं तेनेत्यस्यैवोपस्थि
तत्वात् ग्रहणकसूत्रेपि अणपदेन दीर्घादीनामुपस्थितेर्बाधकाभावात् तेषामपि सवर्णग्राहकत्वापत्तिर्दीर्घा
णाम्मतरत्वेन सवर्णग्राहकत्वं नास्तीति सिद्धो न भंगप्रसंगः तथाप्येकेयदः अत्र हि सूत्रे प्रत्याहारसंनिविष्टा णाम्
एव ग्रहणे स्वात्मनि क्रियाविरोधात् अनिःपातात् ग्रहणकशास्त्रे तदभावाद्यत्र सूत्रे अकारादिभिरात्मा

नोग्राहकत्वसंभवोन्येषु तु प्रदेशेषु अनेन सूत्रेण अकारादिभिराकारादयो गृह्यमाणाः कार्यभाजो भवन्ते इति कोपकभेषु
कः पदार्थसंसर्गो हि वाक्यार्थः तद्बोधश्च पदार्थबोधोत्तरभावी ततश्च अणुदित्सूत्रेण येऽपस्थिता येषां सवर्णग्राहकत्वं
२२ सूत्रार्थः अणशब्दोऽत्र समाम्नायपठितेषु संकेतित इति तानेवात्रोपस्थापयतीत्यादि किं चैवं ग्रहणकसूत्रस्य
वैयर्थ्यं उभयसाधारणत्वेन ग्राहकत्वस्य दीर्घादिष्वपि द्विनैव ज्ञापयितुं शक्यत्वात् तस्मात् उभाभ्यामेव युक्ता अत एवैके
पठेन स्पष्टमुक्तं तथाकारउधारितः आदिरन्त्येन सहेतेति मध्यपतितानां स्वरूपस्य च ग्राहकोऽस्माच्च वचनात् सवर्णा
नामपीत्यर्थ इति न च नाग्रमाहात्म्यादरमात्रपरे अकारस्योपलक्षणत्वात् तु युक्तं औत्सर्गिकत्वात् इति दिक् वार्त्तिक
कारस्त्वाह सवर्णोऽणग्रहणं परिभाष्यमाकृतिग्रहणादिति अकारादिनिर्देशानां जातिपरत्वेन तद्व्यक्तियावद ८
क्तिलाभादणग्रहणं न कार्यं ह्रस्वत्वं तु विधेयस्थले तद्विशेषणतया विवक्षितं इति जातिप्रसंगः अनुवादस्थ
ले तु तद्विशेषणाणसवर्णग्रहणं अच्छ्रुत्वा इत्यादौ तु दीर्घोद्यारणसामर्थ्यात् दीर्घव्यक्तिसमवेतमेव सामान्यं ग
ह्यते पूर्वत्रयाभ्यालराः प्राप्त्येय ग्रहणमत्र विशिष्टव्यक्तिनिष्ठजातिग्रहणान्तरत यथाव्यक्तिरेवपदार्थः जातिस्त्वप्र

१६८

सि.कु. स्वार्थेऽपि क्रमभेदप्रत्ययहेतुरुच्चारितस्य व्यक्तीनामभेदेनावग्रहणादेकवर्णनिर्देशोऽपि सर्वव्यक्तिग्रहणसिद्धिः
आश्रितगणादिस्वस्वभावसमर्थः आश्रितो रेकारादिप्रत्ययनिमित्तत्वेन प्रतिपादितमिति नन्वत्र अकारो रकारलकार
३०२न ग्रहणौत्स्यात् एकमात्रिकत्वादीतिवाच्यं अत्रापरपदस्थाने अकारत्रैस्वर्येणात्र न तु सिद्धिः ॥ [illegible]
कालस्य ननु तद्धटस्य परः तस्य कालानामकत्वात् परः कालो यस्येति सामानाधिकरण्यमनुपपन्नं
तथा चेत् आदिग्रहणं तत्र परिस्पन्दस्थापरे भिन्नमाप्तिभेदेन कालेकालविशेषविदुः भेवे तत्काल इव का
लो यस्येत्युत्तरपदलोपाभ्युपगमात् तः परो यस्मात्स तपरो वा स्वस्य समकालस्य ग्राहकस्तावच्छेदकधर्माव
च्छिन्नस्यैव ग्राहकः तेन आतश्च श्यपो दीर्घस्य च वच्छिन्नस्य दूव्यक्तीनामेव ग्रहणं अत एव ह्रस्वादीनां दृष्टुमस्य
संबंधिनो यस्मामितिभिन्नव्याहृतदशानां तापरस्यादाहरणं शुद्धराशिभिर्नेन त्रिमात्रादीनां एवं मुले रा दान
हृदित्वेनाविरहात् गंगोदकं स्वर्दैत्यकाभितमो नत्रिमात्राद्याद्देशप्रतिपदं इत्यादित्रयोः प्रपंचितं कार्यका
लपक्षे भाष्यमाननमात्रैव सवर्णग्रहणाभावे तु सुहृदुक्तेन परकरणं स्पष्टार्थमिति पितुहृदुसहस्रैव वि

यादीति । गुणानां भेदकत्वप्रसंगेन तु तत्र तत्प्रयुक्तमाकारार्थमपि गुणान्तरयुक्तस्य तस्य ग्रहणस्य फलत्वात् । ६ । ३ । इदं च सूत्रे विधेयधर्मनिय
मार्थं येति पक्षद्वयमाकरसिद्धं तथाहि । आगोपस्यानन्तु हस्वा आकारादावराभिन्नेतकालानां सवर्णानां भिन्नगुणत्वेऽपि अ
नेन ग्रहणं विधीयते न त्वेवमस्यान्तरास्तु चरितार्थत्वात् इमे भिन्नसिद्धावाहावरान्यग्रहणेऽन्यकारेणादीर्घाणामपि पूर्वसूत्रेणाग्रह
णस्य प्राप्तिविघ्नः । तस्यापि अस्य शापिमादेशः स्वेच्छितार्थतयाऽविप्रतिषेधोपपत्त्वात् इस्येव प्रवृत्तेः । अन्यत्र सेश्शानां बाध्यबाध
कविरहेऽपि अत्र फलभेदेन विरोधात् । सवर्णासंग्राहकत्वेन हस्वादेशानां त्र संगोऽन्यथानुपपत्तमिति । न च तत्परत्वसामर्थ्या
देव न ग्रहणात्र तदुक्तानां रिद्वपादेशस्तु एव मुखार्थत्वस्यापी दर्शनात् । एतेनोक्तसेशा सूत्रद्वये सेरव्यानुपादानाद्विरोधाऽभा
वेऽपि तत्परत्वसामर्थ्याद्बाध्यबाधकभावात् मानद्वयमाह । अस्येति भिन्नदेशेऽपि लाघवात् । फलतो विरोधस्यापि बाधक
त्वे तत्र तपाशदुःसेरव्योपादानस्याऽकिंचित्करत्वात् यद्यपि तकारविशिष्टेयं संज्ञा नाव राम मात्रे तत्कालस्यैति तद्द्वयं हस्व
विशेष्यमात्रे परामर्शाति । ननु विशिष्टं तदुच्चारकालस दृशोऽल्त्वं शास्तु प्राप्त्यां नेतोऽप्य हेव । सर्वनामपदेऽपि स्तनस्येव
रथनीडुवारवंनीयं । तत्र मसीत्या देवत्त्वातया । सर्वाणि तत्र यो स्थितत्वा । तथा अहि प्रभाघोत गीता एवं दिहृप

सि.कु
308

परैकदेशौ त्वेनानार्थकत्वाद्ग्रहणं तत्प्रसंगस्यैव नास्ति विभक्त्युत्पत्तिरप्येवं संगच्छते · इदुत्सूत्रे त्वत्र तकारः प्रयो
गसौकर्यार्थः अकारेऽर्थवानिति हरदत्तग्रन्थस्य साकं रीत्या नेत्यशीति · तदपि चिंत्यं · तकारस्योपलक्षणत्वात्तदा तद्धशि
तस्य संज्ञात्वाभावात् नच विशेषणत्वस्य मृग्यत्वान्न कुत्रापि विज्ञानाच्छिष्टेनात · अत इस्य सात अत्र इस्यस्य
च संज्ञात्वियोगेऽस्यात् · अत इत्यानुपूर्व्याः शास्त्रे वच्छेदकत्वे गौरवाच्च · एतेन पंचमी समासानाश्रयणेऽपि न नि
र्वाहः · अत एवास्यानियमार्थत्वं विप्रतिषेधे अज्ञातिभाव्योऽत्रसंगच्छते विशिष्टस्य संज्ञात्वेन तस्यानन्तरार्थत्वा
र्थत्वाप्राप्त्यभावात् · समानविषयकत्वाभावाच्चोभयमप्यनुपपन्नं स्यात् · विभक्तिस्थक इत्यादिवत् · तत्रा
नुवेधानर्थक्येऽस्यैव वाचकतायाः स्वयापि स्वीकारात् · दिव औदित्यत्र विधीयमानेन तपरकरणात् स्वरार्थं · द्यौः
पिता पृथिवि मातरध्रुक् · उदात्तप्रयोगस्य घोरात्वस्य पृथिवीउत द्यौरिति · औत् · अचि घेरिति निर्देश च रात
त्वात् तेन तु सुखमुखार्थं व्याख्यानात् · सन्निधाने अत्राप्यपाठेऽपि तस्य राभावात् इतिवृत्यादयः · यत्तु तेन तु तं
इत्यत इस्यन्तविभक्त्याविति नत्निषेध · ररमस्य मुहीति उकारानुवेधस्यानन्तर्यादिति तत्र तु पगमस्य वा औरसांचं

तिस्वरापत्तेः भक्षीतेय न वरार्थसस्वंतो हन्तव्य योगतः तस्मात्सुखमुखार्थमेवेति दार्ढ्यता स्यादेतत् अभ्यासार्थे
द्रुतां वृत्तिं प्रयोगार्थे तु मध्यमां शिष्याणामुपदेशार्थे वृत्तिमिच्छा विलंबितामिति सोऽयं त्रयः ताश्च क्रमेणात् तृतीयभाग
धिकाः द्रुतं क्रमतं तयोश्चारयतो यस्या नाडिकाया नव पलानि स्युरिति तस्या एव मध्यमायां द्वादश विलंबितायां
तु षोडशेति तथा च प्रस्तुते विलंबितायां पंचकरणो मध्यमायां ६ द्रुतायां तत्पर करणो मध्यमविलंबितयोरुप
संख्याने कार्यं स्यात् कालभेदात् अत्र वार्तिकं सिद्धं त्ववस्थिता वर्णा वक्तुश्चिराचिरवचना वृत्तयो विशिष्यं
ते इति अस्यार्थः व्यंजको ध्वनिर्मात्राकालावच्छिन्न एव वर्णमभिव्यंजयति स्वरूपेण तु तदुत्तरकालमप्य
नुवर्तमाने यद्वा ह्रस्वव्यंजको ध्वनिर्वृत्तित्रयेऽपि मात्राकाल एव सन्तु मध्यमविलंबितयोः पूर्वं ध्वन्यनुनि
पादिनाप्यूनकालेन ध्वन्यंतरेण ह्रस्वाभिव्यक्तिर्वर्ण्यतेऽस्येव अन्तरं तरं उच्यते अभिव्यंजकभेदेपि अभिव्यंग्य
भेदाभावात् एवं दीर्घप्लुतव्यंजकयोरपि वृत्तित्रयेपि यथाक्रमं द्विमात्रत्रिमात्रत्वेन तदनुनिः पातादि तु ततो
न्यूनतरेति न दोषः ह्रस्वदीर्घप्लुताः ह्रस्वत एव भिन्नाः वर्णोत्पत्तिप्रदेशेन तदनुनिः पातादि ह्रस्वादपि ... ः क

५१

४०१

सिम श्चिम ध्वनिराव स्यकः तस्यैव कालमेदा हृत्तिवैविध्यं बोध्यं तथाच भाष्यं ध्वनिः स्फोटश्च शब्दानां ध्वनिस्तु खलु ह
309 श्यते अल्पो महांश्च केषांचि दुभयं तत्स्वभावतः शब्दो द्विधा व्यंजकव्यंग्य भेदात् शब्दानां व्यंजकानां व्यंजका
येन संबंधी यो ध्वनिः स एव महानल्पश्च लक्ष्यते व्यंग्य स्वभिन्नक...न एव दुभयं व्यंग्यं व्यंजकत्वेन पेक्षा
चितत्वाद्विशापारकुन्या नमेव: ननु भेर्यादिकन्यानामपि स्वभावतः कारणाबलस्या एपात् व्यंजकानां
उभयं गृह्यते अप्रकाना तु ध्वनिरेवीति कैयटः॥ ॥ आदिरंत्येन सहेता आद्येनावयवछारा समुदाया
नुकंतो नसि द्ध अतएवाग्रन्थर्थमिदं सूत्रमिति दिक्षिता: अंत्येन इता सहेत आद्यमाणा आद्विवर्णा वर्णा स
मुदायो वामध्यगानां स्वस्य च संज्ञा स्यात् वर्णो यथा अल् इत्यादि संघातो यथा हम् इत्यादि: इच्च ग्रहणं
ग्रहणात् आद्यंतो मध्यापेक्षाविति मध्यानामेव संज्ञित्वं स्वरूपमिमनुवर्णानां स्वरूपस्य च सहग्रहणात् राम
याद्यंतो समुद्दिष्टो संज्ञेति इको यणचीति समुदाया देव विभक्ति र्नान्दिमात्रात् स्वरूपे वा देवग्रहणेनां
तस्य तस्या ऽप्रधान्यात् अतोऽत्र पत्र केवल एव यकार आद्येनानुनासिका सहितायति कैयटाद्यः

अत्र कोऽयमन्तः । भाषान्तरे व्याघातवाचका स्तत्र ग्रहणाकशास्त्रं सावकाशं इति ग्रहणात् शास्त्रीयभावाद् पर्या
लोचनया वाचकत्वेनाव दाघवरीविश्रांते अत्रेत्यत्र घोषकः सहय ग्रहणानुविशिष्टा क्षुभक्तिरितिघोतकाराता
राविकल्प । तथा चेत्संज्ञायाप हतस्यांतस्य कथं संज्ञित्व प्रसक्तिः । अन्यथा अजादसंज्ञानामपि राकारादाव
तिप्रसंगात् । विशिष्टस्य संज्ञात्वेपि य गशब्दापादनस्यानुपपन्नत्वात् ककारविशिष्टस्यैव स्थानिवत्त्वापत्त्या
इकारस्य स्थानित्वासंभवादिति अत्रेदं वक्तव्य सच्छ दायस्यैव संज्ञात्वमुपपादितमेव ग्रहणकसूत्रे । इत्सं
ज्ञास न्वेष्यांतस्य संज्ञा प्रसक्तेः पूर्वलोपाभावाच्च स्थानिवत्त्वप्रसक्तिः मध्यगतानुबंधानां तु पूर्वमेव लोप
इति चेत्सम्यं । च हल् न हल् आचारादप्रधानत्वाल्लोपश्च बलवत्तर इति वार्त्तिके आचारादित्येव संमतः
पक्षः । तथा चानुबंधान्यत्वेसमितितस्य मुत्पाद्य घ ट कवरो त्वं अजादिपद राकर्षीनाव छ दकपदमिति । प्रत्या
हाराह्निकांते व्याख्यातं अत्रेनेमिति किं । सुट् प्रत्याहारे तृतीयैकवचनावयवेन टकारेणामाभूत् टाङ् सि
ङः सामिति निर्देशेन तस्य पूर्वांतत्वाभावात् घ्यण्ति धुनिका । नवमन्देत्ते पूर्व समुदायमात्रस्य तेन ।

सि॰ सु॰ अपाव प्रपश्चायस्येसंज्ञानसामर्थ्यात् दीर्घिता स्तु ओष्ठ्यस्य स्थानत्वार्थे तथा प्रमासन्नित्वायाश्च ते नै
३० वप्रत्याहारादेशादेमाहु तस्मात् मध्यमेन इतासहित आदिस्सु द्युग रेखा अंतेन इतासहितो मध्यमः प्र
र्थोसत्तामाभूत् दस्मे त्याद्ग्रहणे इत्येतिकिं उकारी पार प्रमाहो रो यथा स्यात् इत्याहुः तत्याहुस्सह आसं
मे तादेतिस्येहेतामध्यमोवर्ती आद्येन पद सम्भिव्याहारात् एतेष्वपि रूपे रुव्यंपेनाद्दि अरार इत्यादि सं
ज्ञीकाभवतीत्यर्थः स्वरूपमिपनु वृत्तिः त्यथात् हृस्व इति दीर्घ त्वार्थो आकार प्रश्लेषः उँ माङि ति प
रूपे हस्वादि वत्सामान्यात् विरारापास्येत्ताव प्रश्नः एवं च हल्लोपमितेत्वान्तो न्याश्रयशेकापिने माहुः ॥ ॥
येन विधिस्तदंतस्य विशेषणात् देतस्य स्वस्य च संज्ञा स्यात् इच्छु चयः ऊयः अयः उँ रावस्पके अवश्य
त्वा वं विधिरिति कर्मणि किः येनेति करणे तृतीया हस्तेन गच्छा करोति तस्या वाधितत्वात् करणाच राम॰
परते अनियमात् तृतीयापादतेमेल इष्यते नच सुविभक्तौन लक्षणा व्यवस्थानुशासन वेयर्थ्याद्दि
तिवाच्ये अहासेवेत्यादि अनुशासनानिङः स्वपितदना पकोरथो गच्छती त्याहोति डेल व्यापारले

लक्षणानुपपत्तिः अत्र नैयायिकाः विभक्त्यन्तरार्थविभक्तेन लक्षणा तेन नोक्तविरोधः अतएवार्थे नैव विशे
षणं हि स्वाभेदेनान्वयीति मीमांसकाः प्रयाजशेषेण हवींषि अभिघारयतीत्यत्र प्रयाजशेषं ह
विः पुस्तारयतीति मीमांसकोक्तिहृद्यान्वयस्यानुशासनिकत्वान्नानुपपन्नाः प्रकृतमनुसरामः
कर्त्रव्यापारव्याप्यत्वरूपं पारतन्त्र्यं इकारादीनां लभतीति अप्रधानविशेषणत्वरूपं गृह्णीते तथा च
विशेषणेनोपात्तत्वात् तस्य विशेष्यस्य संज्ञा विशेषणत्वस्य च विशेष्यत्वनिरूपितत्वाद्विशेष्य संनि
धावेवेदं प्रवर्तते सच क्वचित्साक्षात् यथा ईदूदेद्द्विवचनस्य क्वचिदधिकारात् यथा एरच्
इत्यत्र धातोः क्वचिदाक्षेपात् यथा इको झलित्यत्र सनो धातोः इकोऽङ्गत्वाक्षेपाद्धि विशेष्यस्य
कथमप्यसंनिधाने तु न विध्यभावः अत्र वार्त्तिकं येन विधिस्तदन्तस्येत्यत्र ग्रहणोपाधीनां तदन्तोपा
धिताप्रसंगः अहणाभिनिकर्मणि ल्युट् न हि मात्राविशेषणत्वेन समानता पूर्वंवादीनां
इत्यर्थः तथा हि अकारोऽत्र अस्मान्तस्य धातोर्विशेषणं सोऽपि स्वर्णविशेषणानां कोदत्वात् पूर्वमे

सि-नु वविशेष्यान्वयप्रतिपादने अर्देनस्य धातोरितिनिरस्तं अर्दे तत्त्वविशिष्टे धातोर्विशिष्टेश्चाविशेष्यस्य मितिरीत्या
३॥ र्थ्यस्य पूर्वत्वं विशेषणं स्यात् यद्वा एकत्र द्वयमितिरीत्या अर्दे तत्वं र्थ्यस्य पूर्वत्वं च द्वयमपि धातोर्विशेषणं
स्यात् तथा च संकीर्णमित्यादावतिव्याप्तिः उपसर्गमकारस्य धातोः पूर्वत्वात् न ह्योस्य स्य धात्ववयव
त्वमाश्रयितुं शक्यं अवयवावयविनोरेकत्र रूपितयोरेकस्य विरोधात् एवं च तेमित्यादावव्याप्तिः अर्
कारान्तत्वेपि र्थ्यस्य पूर्वत्वाभावात् एवं उत्पश्च प्रत्ययादिषु त्राः संयोगपूर्वत्वं उकारस्य विशेषणं न स्यात्
किं तु अंगस्य यान्यतरस्य तत्राद्ये तु राद्धमाह्वे अव्याप्तिः द्वितीये तक्षाणीहि इत्यादिसिद्धावपि अष्टनुहोत्या
दावतिव्याप्तिरिति अत्र रसिद्धान्तवार्तिके सिद्धं तु विशेषणविशेष्ययोर्यथेष्टत्वादिति इत्यादिसंज्ञागुणा
प्रधानभावानपेक्षे शेषवयथोद्देशप्रवर्तते इयं तु गुणप्रधानभावसापेक्षावाक्यार्थकालाविधिवाक्यव्यापि राम
रेकेणाविशेषणाविशेष्यभावानवगमात् तथोविशेषणसंबंधे तु लोकाया गुणाभावानवगमात् प्रथमं

विशेषणत्वेऽपि यमनुभूय यत्कृत्कारादिस्तत्तदंतस्य संज्ञा भवति । तथा च विशिष्टस्यैव शिक्षितिन्यायेन ऋकारपूर्व
कस्य विशिष्टोऽयमृत्कारस्तदंतस्य धातोरिति फलितं । एवमन्यत्रापीति । अत्र सिद्धान्ताभिमतविशेषणताविशे
षाभावव्यवस्थापनार्थं प्रसङ्गान्निवार्गिकानि व्याख्यायन्ते समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः उगिद्वर्णग्रहणवर्जं
समासविधौ प्रत्ययविधौ च तदंतविधिप्रतिषेधः । श्रितादयोऽपि विशेषणत्वेन सुबादयश्च विशेषणत्वेनाप्रयुज्यमा
ना । तथा च श्रितादिभिः सुबंतैः सह न समासः किंतु सुबंतैः श्रितादिभिरित्येव विशेषणत्वाभावान्न तदंतविधिरिति
फलितार्थः तेन द्वितीया श्रितेति समासः कष्टं परमश्रितं इत्यत्र न भवति किंतु कष्टश्रितं इत्यत्रैव । नडादिभ्यः फ
क् । नाडायन इत्यत्रैव । प्रातिपदिकेभ्यो नडादिभ्य इत्यर्थे नडादीनामेव विशेष्यत्वं । ननु नडादिभ्यः प्रातिपदिके
भ्य इति नडर्थेन नडादीनां विशेषणत्वानाश्रयणात् सूत्रेऽन्यस्यापत्यं सोऽत्र नास्ति । अत एवानुशासनिकादि
त्वादुभयपदवृद्धिः न च ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदंतविधिर्नास्तीति परिभाषयैव सिद्धिः । एवमादिसिद्धिरिति
तद्वदस्तु ममर्थो योऽस्य ज्ञापकत्वादिति वाच्यं तस्यासमासप्रत्ययविधिमात्रविषयकत्वमिति तस्या

१७४

सि.मु. निकेनत्वाप्यत्वात् अत एव गोत्वव्यक्तयोरिति त्रयो गोत्वेत्य प्रतियोगिपदकभिन्नियाम्यवस्यते तेन मत्प्रत्ययविषयोऽनाप्यत्वादु

क्तपरिभाषाया व्यपदेशिवत्त्वेः प्रातिपदिकेनेति परिभाषया च प्रत्ययमात्रविषयकत्वमिति सौरदेवंतिके

312 रूपाद्याव च शेखोघ्नसत्वीपत्त्यग्रहणाच्चेनेति परिभाषया तदंतविधिप्रतिषेधादिति सविशाद स्याधिंसेत्तापपुत्र

सोनेतिके पदह द्रव्यनाद्यैकथविरोध इतिवाच्यं तेषां प्रतियोगित्वाद्यसमाव्याप्यत्वात् तत्रविशेष्यसंनिधाभावादेवात देवविषय

प्रसक्तेः स्यादेतत् श्रितातीते स्त्ववंते इत्यर्थस्य पूर्वपदस्थितस्य इत्येकदेशपरमश्रित इत्यत्र समासस्यैव कथंप्र

सक्तिः श्रितेति सर्वत्वाभावात् श्रितत्वस्य विभक्तिपूर्वभागे स्त्ववंतत्वस्य च विशिष्टे निश्रयात् द्वयोः समा

नाधिकरण्याभावात् अत्राह परमश्रितेतिसंयुक्तं तमुदाहरणीयं तद्धि प्रत्ययलक्षणेन स्त्ववंत श्रितेनेव स्व

रूपेणाश्रयत इति अर्थसिद्धं तेपि स्त्ववंते श्रितादिभिरित्यर्थे श्रितादीनां स्त्ववंतत्वबाधितेनास्य श्रिय राम

रूपितत्वात् न च श्रितादीनां तत्पुरुषं तत्केलश्रुतौ उक्तरीत्यां संबंधो वास्तिनाथनात् तथा च स्तव श्रितमि

मादिनस्यात् ॥ अत्राहुः समासतद्धितविधौ सर्वत्र श्रितादिनां च गतत्र ग्रहणमेतल्लहरोव । तद्वा दे येन विधिश्च माद
यमेदस्यबाधितत्वात् ॥ तत्र सर्वपदस्य षष्ठीतीयाद्येतत्वस्यावश्यकत्वाद्यासेउ क्रोतत्वान् उपपदे ॥ पूर्वकालैकस्मादेतत्स
मवेपि एकविभक्तावित्यादिनिर्देशो न सिध्येत् तस्मात्सामान्यापेक्षज्ञापकत्वेन एकतरत्यायसर्वत्र गतगत्रसमीति
केवलस्यापि अश्रयते इहमभाष्यकृत्यो ॥ कयचहरहरत्नतमेभक्तामाख्यानमनादेये यत्तु श्रितादीनां दृष्टंनात्वेनगति
कारकोपपदानामितिसुबुत्पत्तेः प्रागेवसमास इष्टव्य अन्यथा काष्ठश्रिते यो न सिध्येत् ॥ प्रत्ययग्रहणोपसमास्य
विहितस्वरादेस्तदंतस्यैव ग्रहणात् अतएव श्रितप्रावाश्रितादिभिरितिवव्याख्याते न तु सुवंतैरिति तन्न ॥ तथा
न स्त्रीप्रत्ययेन तदादिनियमाभावात् स्त्रीभ्योमिति स्त्रीप्रत्ययग्रहणेन कष्टश्रितादेव ... गमपाकाष्ठश्रितेय
सिद्धेः नवकदम्बश्रिता शब्दादप्यापत्तिः ॥ असामर्थ्यान्न कर्इहि कस्तोः ... कारकतपष्ठीशेषयोर्द्वितीया
श्रितेतिसूत्रेनुपात्तत्वाद्युक्ते ॥ अन्येतु श्रितादिसूत्रबहिर्मिकसुबंतेनैनिलं ततरीयकतया प्रकृतिविशेषणतायेति

सि तु श्रितायां तत्र प्रकृतिकेन नुम्वं ते नेति न गादि प्रकृतिकत्वं तद्धितान्तस्य न नगायं तत्र प्रकृतिकत्वं तादि त्यर्थस्याप
स्याकत्वपरम श्रितः सोत्र नाऽप्याद्गविनिप्रसेगलादवस्थ्यं अतो वार्त्तिककृतोपायनिकमेवनादेतविषिवार
313 रामित्याह अस्यापवादमाह उगिदिति उगिन्मावर्तोनिचमालिपरिस्कंविशेषणं अत्र सूत्र प्रत्ययविधाव
प्रितदंतविधिर्भवत्येवेत्यर्थः महान्तानिकाताऽतिमहती उगित ष्णेतिङीप् नचमोरादित्वप्रसंगःकाप्सिद्धेःअ
नुपसर्जनात्प्रतिनत्राधिकृतत्वात् अस्यतुमोरास्तुमहत् इत्तत् इत्यनयोः प्रामादिकः पाठः महत्सेभ्यायं
त्पोतेवमक्तेत्तत्त्वार्थेशतुरन्तमोन घजाधीरजिसूत्रे नघआधुदाजेवेमहन्महतोपपसंख्यारंभात् ङीपा
प्रदानसिद्धेरित्याहुः वर्णग्रहणोतैयथा अत इञ् अदंतात्प्रातिपदिकादित्यर्थः तद्धिः नचसामर्थ्यात् दंत
विधिःअस्याऽपवादः कामर्दमजवादितार्थात् वाकुाप्यप्येतु नरअर्दृकुष्पुदात्वाभ्यासित्वस्यातथात्वा
च्च नच श्रेयगवात्तवेव इञ्जस्यात् ननुतामिरिपत्र अकारस्यानर्थकत्वादितिवाच्यं वर्णग्रहणोऽर्थवज्ज राम
तापरिभाषाया अप्रवृत्तेः अतएवेतत्सूत्रशेषे वार्त्तिकं अले वानर्थकेनेति एवंचसंघातेनाऽर्थवगे

वतहंतविधि· तेन स्त्रियो परमास्त्रियो ऽहमत्रैव स्त्रियाहतीपङ्‌न तु थ सेऽ्रौ शाल्म इत्यत्र तथा ह्रन हन्त्र स्वधाधिम गां
शो से चि भि नियमे हन शब्देन लीहन शब्दस्याऽग्रहणात् दीर्घः पाय से कोतीत्यत्र संपर्युदा से भप लुङभावः गर्ग
स्यातेमत्र उदः स्थाह्वे भेरिति पूर्वसवर्णाभावः उदित्यस्यत वर्गेराविशेषणात् तोरित्यस्यनिर्दे शेवा वापदांत
स्योपलः पदग्रहणान्नु हन्ता वपि पदेन तस्येव विशेषणात् अथ हन्त्रीयग्रहणायोरङ्गाधिकारीयत्वात् संशदस्य
दः स्तं हंताधिति पदाधिकारी यत्रा उदः स्थाह्वे भेरितिस्यानुकारीयत्वात् पदांगाधिकारे तस्यवत उत्तरपद
स्येवाव त्रकेवलस्य पदाधिकारस्यापि ग्रहणात् ञीहन शब्देन हलस्य अंगत्वे तर पदत्वास्य तराभावात्र संज्ञि त्वनालि
तस्मादत्रैवानर्थके नेमित्ति चेन्न पदांगाधिकाराद्द स्यस्येव भाष्ये प्राप्तारव्यानात् अत्रैवानर्थके नेमित्व मैनेनार्थ
वतातदंतविधे तत्रैव संभवात् तदादंभेतु परमश्वासाचीति महांश्चेति परमाति महाभिनिनस्यात् अतिमहद्व
दस्य महत्त्वदे तर पदत्वे प्यनंगत्वात् विशिष्टस्य महदुत्तर पदत्वाभावात् उत्तरपदेति समासो त्वातयवस्यैव ग्र
हणात् सातमहताशति दीर्घस्य उगिदचामिति नुमश्च दुर्लभत्वात् सो ऽत्रैरान्तु तदंतविधिर्नास्तिदिह अत्रणावेत

सि सु निमित्तेयस्यतमासत्रय्यविधिमात्रविषयकत्वात् ॥ अत्र वार्त्तिकं ॥ अकच्प्रभृतय न सर्वनामाव्ययधातुविधानुपसंख्या
ने ॥ सर्वके सर्वनामत्वाद्विभाव ॥ उच्चकैरिति अव्ययत्वात्तु लोलुत्स ॥ उच्चकैरधीयाने यत्राव्ययभावो नेति तेन द्यातत्रापि खे
314 न ॥ उच्चकैर्मेघ भिन्नि नाव्ययदिक्शब्देति उत्तरपदाधुत्तमत्वान्निषेधः भिन्नेत्वपि अत्रागमानुभावत्वेन प्रसक्त्यत्व
रस्य बाधितत्वात् सतिशिष्टो धातुस्वर इति केचित् ॥ अन्ये तु अभिनो अभिन इत्येतत्तिपातोर्विधीयमाने तत्वमिताहुः
नहीदं तत्पूर्वपिठतदे तमित्युपसंख्यानारंभः ॥ यद्वा तद्दे तेन स्वेति सूत्रार्थः सर्वशब्दस्य योतोऽकारः स एव सर्वेकस्य
कस्यान्तरिति ॥ एवमुत्तरत्रापि अन्वर्थसंज्ञाश्रितस्य सान्तन ॥ सर्वादीनि ॥ अव्ययसंज्ञाश्रितस्यापि स्वरादिभिर्धातु
संज्ञाभावे त्वाकारतो भूवादिभिर्विशेषणात् उत्तरपदलोपश्चा अन्वाचयनिकोन तद्वत्सर्वादिगम्यमानार्थस्य स
मर्थानिति भूमिरिति केचित् ॥ चरमावयव एवावयविबुद्ध्यात् देतस्य सर्वादिशब्दा तत्वव्यपदेश ॥ अथवावयवे राम
समुदायेरूपात्तदे तत्व पाश्चीय ॥ भूलादिषु गोतो नाप्यर्थेन शास्त्रव्यवहारदर्शनादित्येके ॥ ननु मध्यमादि
नामकजादीनां तस्कदेशत्वात्वत्वानुविधानकल्पनाप्रीतिरित्यैकैः ॥ अन्ये नानाधिकानामेव संज्ञाविधानमिति

यानां शब्दानां विकारोऽयं जनन राहित्येन सर्वसर्वक शब्दयोर्भेदात्· वक्ष्यमाणात् एकदेशभूतं तत्तु हरो न गृह्यते नेहमद
सोऽस्मिन्नकारिति प्रतिषेधाज्ञापकात्· अन्यथा इदमदसावुद्धिपविहितस्य कार्यस्य सकारयोर प्रसक्तेः
इत्यादि· ज्ञलने सूत्रप्रयोजनं वार्तिकानि ।। श्रेयो ज्ञानं सर्वनामाव्ययसंज्ञायां सर्वे परमसर्वे· उच्चैः परमो
च्चैः उपपदस्य योभयाद्यादिग्रहणं भयंकरः अभयंकरः आढ्यंकरणं भयाद्यादीनां कर्मविशेषणत्वाद्
ग्रहणात्· होमः श्रेयसो हेतु कर्म राज्ञो मा हृद्योविशेष्यत इति तदंतविधेरप्रवृत्तिः ङी द्विधावुगिद्ग्रहणं भ
वती· भवती महती अतिमहती· प्रतिषेधः स्वस्रादिग्रहणं स्वसा परमस्वसा· दुहिता परमदुहिता अस्त
देतावान्नाप्तस्य ङीपोन्नष्टः स्वस्रादिभ्य इति प्रतिषेधः नच विधावेव विशेषणं तदंतस्य संज्ञा नतु प्रतिषे
धे पीतिवाच्यं विभिपदस्य कर्मत्वमुपन्यस्य उभयपरत्वात् स्वस्रादिभिः प्रातिपदिकस्य विशेषणात् तदंतवि
धिः अपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि· द्विबिस्ता· द्विपरमबिस्ता· त्रिबिस्ता· त्रिपरमबिस्ता· अपरिमा रि
णबिस्ताचितकंबलेभ्यो न तद्धितलुकि· द्विगुनाम्नाहित्यमनुत्तरपदं बिस्तादिभिर्विशेष्यत इति तदंतविधिः

भिर

सि सु · द्वितीयग्रहणाज्ज्ञितेरपत्यं दैत्यः अदितेरपत्यं आदित्यः दित्यदितीति सूत्रे अदितिग्रहणानर्थक्यं नच परमदि-
२१८ त्यादिपदेभ्योपि राण्प्रसंगः अनभिधानात् रैराणः अरार आड्यकोरराः सैहकरोराः तस्यैतिवाक्यं वै रै-
राः नच स्वेरूपमिति रोगाीशब्दग्रहणं वार्त्तिकसूत्रादनुवृत्तेरनंगीकारात् अत एवाद्यंतवदिति सूत्रे ये
नविधिसूत्रेलत्वइति प्रयोजनमुक्तवान् अन्यथाद्यंतवद्भावाभावेपि आद्यादिपत्रात तदंतविधिना
अयमिमपादेः स्वरूपग्रहणाज्ञापकयाभिमापादेः सिद्धेः नच व्यपदेशिवद्भावेन केवलस्यापि तदंतत्वं अ
प्रातिपदिकेनेति नन्विषेधात् तत्र च लिंगं सर्वादिनि सर्वाद्येति योगद्वयवचनं अन्यथा सर्वाः तादि
ति स्यात् व्यपदेशिवद्भावेन केवलादपि तत्संभवात् नच नौराशीशब्दोऽतंतत्वात् प्रातिपदिकमेन भवती
ति वाच्यं प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापीति परिभाषया स्त्रीप्रत्ययांतानामपि मुक पर्युदासे भेद रा प
प्रातियोगित्वेनोपादानात् तस्यैति वचनेतु न स्त्रीकस्यैव शेषोऽपितु बहुमाणानामपि इति बोध्यम्
रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ रथ्यः परमरथ्यः सीत्यं परमसीत्यं हल्या परमहल्या तद्विधौ तु न तदंतविधि

भावात्रस्याव । सुसर्वार्धदिक्शब्देभ्यो जनपदस्य सुपाञ्चालकः सुमागधकः सर्वपाञ्चालकः सर्वमागधकः
अर्धपाञ्चालकः अर्धमागधकः पूर्वपाञ्चालकः पूर्वमागधकः स्तो हि द्विमध्यावयववाचिनो ऽनुवर्तिनः शब्दा दो
दिक्शब्दात् मात्रापयस्य द्विधावयववाचिनो तदन्तविधिरयमर्थः शारदः पूर्वेभागः पूर्वशारत्र तत्रभव पूर्वशारदः संधि
वेला घटनं तस्रेभ्य इत्यण् अवयववाहतोरितिअर पाहड् । पूर्वार्धमहिमिकिं प्राहव्यरापहप्त्र तदन्तविधि
माभूत् तेन पूर्वं प्राहव्यमिति स्वत्वरोव अवयववाचिनां किं पूर्वसंप्राशरदिभवं पौर्वशरदिकमित्यत्र कालाहञेव
तत्रयथा कथंचित्कालवाचिनोय हरागात् । ननु स्वतुल्वहरोतोऽशरठञ्चिधो संख्यायाः द्वैषष्टीपरिमाणान्तस्येत्य
र्थेतद्धितार्थेमिसमासे आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठञ् । तदन्तविधिसाते संख्यावाचकात् दंताद्पिठस्य प्रतिषे
धात् । तेन प्राग्वतेरितिठञ् । द्विसाप्तिकः नवा च्छइंद्रपूर्वादिति लुग्गाप्तितिः सो संप्राशवस्त्रभवत्यहृण्णः सोस्ये
त्यनु द्वतावपि तद्दस्यपरिमाणमित्यत्र प्रत्ययार्थे समर्थविभक्त्योः पुनर्निर्देशात् लुक्तवद्धान्तस्मात्पुनर्नि
श स्यव्लुग संवत्सर पवेलद्वारापस्नापकेवात् । यह: अनुवर्तमाने न सोस्योपनेन संहितं परिमाणांसंख्यो

सि० सु याद्येतावत्प्रत्ययविधायकं तस्य तु किं तदस्य परिमाणमिति निर्वचनसामर्थ्यात् पुनस्तत्समानजातीयप्रत्ययः न च तस्मा
316 पि तु णापत्तिः विधानसामर्थ्यात् पृथङ्निमित्तत्वाभावाद्वा । केचित्तु द्विवर्षी भूत इति तमधीष्टो भृतो भूतो भावीति
ठञः अनार्हीयत्वेन लुगप्रसक्तेः तत्र कालादित्यनुवृत्तावपि कालेऽसंख्येये वर्तमानत्वात्संख्याविशेषणानां तु प्राप्ति
संभवाच्च द्विसमाप्त्यादिपूर्वेणैवाभिधानात् परिमाणार्थे तु लुगुग्रथेरः तथा हि तेन क्रीतमित्यारभ्य तदर्हती
त्यतः प्राक्क्रीते स्वार्थेषु अर्हत्यर्थे तद्वारमपि वर्णयती पारभ्य आकालिकडाद्येतद्वचने इत्येतेषु स्वार्थेषु
प्राग्वतेष्ठञ् इति ठञ् भवति । एवं च आर्हीयानामार्हीयार्थसाधारण्येऽपि परिमाणार्थस्य ठञ आर्हीयत्वं दुर्वारमप
रिमाणात्स्यात् तदर्हतीत्यतः प्राङ्निर्देशात् तदस्येत्यस्य पुनरनुपादानमात्रे तार्हीयत्वहानस्याभावात् । अन्यथा द्वौ
नि मिष्ठौ परिमाणमस्येति द्विनिष्को इति जीवितपरिमाणं द्वयमात्रापि तु रूपनस्याह पञ्चपूर्वा निष्कादिति वचन
स्यपरिमाणमिति निरर्थकाहार्थेषु सावकाशत्वात् तस्माद्गुरुक्रीत्येवं द्विमाषिकादिसिद्धेः तदस्येति तुल्यार्थ राम
त्वे सोऽस्येत्यनुवृत्तेरेव सिद्धेरिति आहुः । तन्न द्विमाषिकपदस्य साधुत्वात् तथा मनपेक्षितत्वात् ग्राह्यं

धर्मान्न ञः धर्मं चरतीति धार्मिकः अधर्मं चरत्याधर्मिकः अधर्मात् चेतिना रम्भं पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य
चेति प्रयोजनम् इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु इस्वः कषितं पचेत्सकषितं इषीकतूलेन मुंजेषीकतूलेन
मालंभारी उत्पलमालभारी पदाङ्गेति पदशब्द उत्तरपदाधिकारपरः तत्प्रयोजनस्यैवोदाहृतत्वादिति केय
टादयः अत एव परममहापरिमाणाभिप्रत्र बहुव्रीहिसमासः समानाधिकरणे आन्महत इत्यात्वप्रसं
गादिति किरणावल्यां व्याख्याने उपायसत्त्वमेव एवेपि न दोषः न च पदाङ्गाधिकार इति परम महद्भूतस्या
प्यात्वापत्तिः तत्र केवलपदाधिकारस्यैव ग्रहणात् उत्तरपदाधिकारस्यापि ग्रहणे इष्टकेषीकेत्यत्र पुनः ह्रस्वं तत्
विधुपसंख्यानं चेत्यर्थं प्रसङ्गाद्दीयायुः दीर्घिताः सुः नेदं युक्तं उपसंख्यानस्याप्रसिद्धत्वात् इष्टकेत्यादिसूत्र
उक्तप्रयोजनत्वेनैवोदाहृतत्वात् एतेन सततमेशानमो हृतमन्यन्नाशिभ्यारविप्रयोगे उक्तः सहो भसमस
अलुक्मा शेकप्रवर्द्धमानो ऽम्लिपासमा दृप्यानो उद्धरदृष्टि सत्त्वपि निरस्तः यदपि उक्तः प्रत्ययीनां पूर्वपदप्रतिनि
शेध्यत्वादिति इह दृताः तदपि वार्त्तिकविरोधात् उपेक्ष्यं विशेषणानि शेष्यभावनिर्णायावेव इत्युपवार्त्तिकानां

सि॰ सु॰ बहुव्रीहिरिति केयटवचेवस्वयमपि व्याख्यानात्। उक्तस्थले तु न तुल्यकं भावेक्तः शेषे बहुव्रीनयासमासः सनां
317 नेशान्तमो ऽहम्। यस्येति बहुव्रीहिः यद्वा सततं नैशं तमो ऽस्ति यत्र इत्यर्थे ऽने घञर्थे भावे कप्रत्यय इत्याहुः अंगा
धिकारे प्रयोजनं वार्त्तिके प्रयोजनं महदेव न त्वत्र सां दीर्घविधौ महान् परममहान् आपः स्वापः द्वि
वेति। न ह्रस्वनाद्धितसमासान्तनिषेधः न च ह्रोत सूपसर्गेभ्य इति ईत्वापत्तिः अपसमासो ऽतिविशिष्टस्ये
त्यत्रो उक्तभाष्यस्यैव प्रमाणत्वात् स्वसारौ परमस्वसारौ नप्तारौ परमनप्तारौ पद्युष्मदस्मदस्था
नडुत्तु म पक्षावः प्रयोजनं पादः पादस्यत्र पाद्भ्येन गविशेषणत्वात् इपदः पदा पादयतेः प्रत्ययः पात्
पदः पदेत्यादि द्यौन्तुलेनस्थानिवद्भावात्तिलोपो न स्थानिवत् उत्तरपदाधिकारे तु पादशब्दस्यैव विशेष्य राम
त्वं तेन पदस्याप्यानितोपहतेष्वितिपक्षावः पादेनोपसंहृतं पदेऽवहताम् इत्यत्रैव न तु हृत्य पादो पदत्वमितपत्रे
उत्तरसूत्रे अर्थवत्वं तेन हि मकाल्यिहानिकुत्येति पक्षावः पत्काम इत्यत्रैव न तु परमपादकाषीत्यत्रापि परमप
त्काषीति प्रयोगे न तु परमथ्वेन पत्काषि पादस्य कर्मधारयः पृथक् त्वं वपं ऽर्जाति पूर्य अनिवय अस्त्रा

परमास्था अनड्वान् परमानड्वान् । सुपंथिमथिभुक्षोः सखिचतुरनडुत्त्रिग्रहणं दिव औत् द्योः सुद्योः पंथाः
सुपंथाः नञ्ज्नादिभिः समासे तन्निषेधः परमपुमान् सुगोः सुसखा सुसखायो परमचत्वारः परमानड्वाहः
परमत्र्याणां परमपंथाः परमगोः इति भाष्ये प्रत्याचिकोपपाठः परमसखायावित्यत्रापि वृद्धीर्हि गोंशात्वे
पनद्धिः शाश्वेयोः प्रहृत्तैः इति कैयटः केचित्तु परमुदाहरणांतरं अगोः अपंथाः इत्यत्र पथो विभाषेति न
तत्पुरुषे समासे तन्निषेध इत्याहुः प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदंतस्य ग्रहणं इदं च पदसं
ज्ञासूत्रे योगविभागेन साध्यमित्याह इह प्रत्ययस्य स्वाविहितस्य धातु प्रत्यया घञय वकसमुदायाविशेष
णां तदंतविधिः इ इंच संज्ञाविधौ न । सुप्तिङंतं मितिं पदग्रहणात् । उत्तरपदाधिकारेपि न । हृदयस्य हृल्ले २७
ख यत्लासेषु इत्यत्र लेखपदस्य पृथगुपादानात् अन्यथा अणंततत्वादेव सिद्धेः उक्तस्यापवादमाह यत्प
यग्रहणां पंचम्याः इत्यत्र पंचम्याः परः प्रत्ययः कार्यी अंगरूपविधानाय परिगृह्यते तत्र तदंतविधिर्न प्र
यः यथा स्त्रीभ्याभिमित्यत्र तत्र हि तदंतविधिसद्भावे रेफदकाराभ्यां परो यो निर्देशात् नह्व दवपवस्य नकारस्य

सि॰ सु॰ नावं स्यादित्यर्थः पमोऽदन गीरोतिमत्र धातुवयवतकारस्यापित्त्वापत्तिः नच संज्ञाविधौ प्रत्यय ग्रहणे न तदंतग्रह
318 णं नेमस्यात्रावकाशः संज्ञायां विधेयत्वं एव न त्वाद्देशे नचैवं संज्ञाविधावित्यस्य वैयर्थ्यं तदंतस्य संज्ञायां
विधिप्रदेशेषु पुनस्तदंतविधिना प्राप्यतां तस्य संज्ञा स्यादिति तन्निषेधसार्थक्यात् पंचम्यंतात्प्रत्ययविधौ
तदंतविधिर्नेति तु नार्थः भिन्नश्चतत्प्रत्ययादिविपत्र यज्ञ प्रत्ययादेवान्विधानेनस्येवोगसंज्ञायां हन्तु स्वरयोः
प्रसंगात् स्यातासील्लुङोरित्यत्र धातोरित्यधिकारात् पदपंचम्या इति निषेधाप्रवृत्तेः लुङो विशेषणत्वाश्रयणात्
तदंतत्वाभावः यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे सोऽत्रस्य तदंतविधेर्वाचनिकोयमपवादः कृत्याग्रहिताग्रह
णे सूत्रेऽस्मिन्नित्यस्य आदिरित्येनेन सूत्राद्दाद्यग्रहणस्य इतोतित्नीयांतस्य चानुहत्या इत्यदस्य लक्षणाया
मलक्षणत्वादिति लभ्यत इत्याहुः अपरे तु वर्णग्रहणस्य स्यासंभवेन प्रथमस्यागेकारताभावात् यादावित्य
र्थकेन वर्णेनापि प्रत्ययेऽहणि सूत्रे शेवे य परिभाषा ज्ञाप्यते इत्याहुः अन्ये तु गुणोपलक्षण पलक्षयहणामत्र मूलं राम
तद्भिजतो हक्षु उकिलिलि इति हलीयमनुहनोऽक्रियते हलीयमनुहनोहलोहो हत्यनु इति स्याधेर अपलक्षयहशो
र्थः

तुम्रोरोर्गादिस्यञ्च वर्णमात्रे इत्याहुः तेन ग्रीचक्षुरित्यादे ग्रजादावित्यर्थो न तु ग्रजंतस्येति तेनाश्रियोभुव इत्यादिविशेषणो
नैवायं ग्रपवादस्योत्सर्गसमानविषयत्वं कृत्वा· तेनाभि एवं इणञ्चाचीत्यस्य विशेषणत्वाश्रयणात् ग्रर्थवीत्यथोनत्वजादि
वीभिर्नि विशेषणत्वेयर्थ्यात्· तथा च ग्रभियोरग्रभोवय वशीयावत्· तेन मकारसहितस्य पूर्वं रूपं नैमित्तिकिता:
इभि कारादय ग्रभिपरत इत्येवार्थः ग्रनुदृत्तोष्मणामभावात् ग्रादेः परस्येत्य तएव उक्तदोषानवकाशात्॥ ॥वृद्धि
र्यस्याचामादिस्तद्वृद्धं यत्समुदायघटकानामचाम ज्येष्ठमिच् वृद्धिसंज्ञः स वृद्धसंज्ञः स्यात्· ग्राघ्रगुप्तीयः वृद्धं द्वः व ज्ञानम
ली चित्तं शालीय व्यपदेशिवद्भावादेकस्यापि ज्ञानीति शालायां भवः शालीयः॥ ॥वानामधेयस्य वृद्धसंज्ञा
वक्तव्या· गोत्रोत्तरपदसंकेतसंज्ञा उभयत्रविभाषेयं देवदत्तादीनाम् प्राप्ते वामनादीनां न प्राप्ते ग्रारंभात् देवद
त्तीयः देवदत्तः विषाय मूर्धिकपटेन वामनीभिरिक्षीरः गोत्रोत्तरपदस्य च· नित्यं वृद्धसंज्ञा वाच्येत्यर्थः कं
बलप्रियस्यचारायणस्य शिष्याः केवलचारायणीयाघृतरौढीयाः वृद्धस्यापत्यं नेति: पूर्ववत् ग्रोदनपा
णिनीयाः परानंपराः घज्ञर्थेक:ताइति: नवरत्यन्नियादर्शितइति रजोपतृश्चत्वाद्ध्यापुनर्भवादीनांवा

त्प१

सि कु 319

स्वसंबन्धेऽपि विहितस्येव तत्रग्रहणात् अस्य च सामान्यविहितत्वात् यद्वा परिशिष्टशब्दस्य योगिकत्वात् लुग्विधौ च सूत्रे
वग्रहणात् इदानीं सूत्रस्य पारिभाषिकं इति भाष्यवार्तिकनिर्देशात् च तस्य छात्रा इति विवक्षायां सूत्रे नित्यं अजीतो लुक्
तेन इत्र ऽपरोऽप्रत्ययो ऽप्रत्ययान्तः नच प्रत्ययलक्षणेन इञन्तत्वात् प्राप्नोति तस्य इञ्श्चेति पत्रे करावाद्यप्यइ
इञः मे ऽप्यनुवृत्त्यातस्य च पारिभाषिकगोत्रपरतया सूत्रेनिर्दिष्टत्वेन यद्वा गोत्रोत्तरपदसमासवत्प्राप्यो भव
तीति वक्तव्यं पूर्वोक्तान्येवोदाहरणानि पैङ्गलकाण्वाः कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यण् इञ्त्वाभावे त्र तद्धितः गोत्रं नादि
त्यस्याभावेऽपि ऽद्वाकाण्वहारिताः स्ववर्जं भिन्नि हारित वद्यगर्गादिः जिह्वाचपलः काण्वेयिकाकात्यः हरिभद्राः का
योहीतकाश्च तस्य छात्राः जैकाः कामाः हारिकाणा ऽत्र गर्गीकेण यस्येति च प्रकारस्य आपत्यस्य च तद्धिते नातीति
च यकार लोपः ॥ ॥ स इत्योनेव ॥ ६ ॥ दूसेशानिस्पु इदमीय किमीयं इद्वृद्धः त्वादायनिः मादायनिः उदीचां
इत्ये वृद्धादिभिः प्रत्ययोत्तरपदयो श्चेति मपर्यन्तस्य त्व मादेशो चकारेणा चा नाम धेयस्यापादि वार्त्तिको ऽत्रा
धेसिद्धिरितिन्यासकारः इहादिग्रहणेन संबध्यते अस्य तु द्वस्येव तस्यानुवृत्तेः यस्याचामादिस्तस्य इत्य

राम

इत्यन्वयस्य बाधितत्वात् । निर्हासस्य सजातीयविषयकत्वेऽथ त्वनियमात् । त्यदादीनां च अनुपत्वाभावात् । सर्वपदेषु -
श्रियश्च तत्र छोनस्यात् न च त्यपदेशिवद्भावः अप्रातिपदिकेनेति स्यात्वान् न च वचनसामर्थ्यं तत्र आद्याहोसावकाशत्वा
त् । आदिग्रहणानर्थक्यान्यथानुपपत्त्या उपसर्जनानामपि त्यदादित्वसंभवात् । अचामिति स्यात्वानुपपत्तिनुपराद्धेनस्मात्
तस्यादिग्रहणानर्थक्यमितिरेव ॥ ॥ एङ् प्राचां देशे ॥ मंडूकप्लुत्याय स्याचामादिरिति अनुवर्तते । एङ् यस्याचामादिस्तद्वृद्धि
संज्ञं प्राग्देशाभिधाने । एणीपचनीयः । गोनर्दीयः । भोजकटीयः । ह्रह्र । एङिति किं । आहिच्छत्रः । कान्यकुब्जः । श्रोत्संगीकारा
ति वेदयसेनासं ॥ प्राचामित्याचार्यनिर्देशात् पूजार्थाल्लाभ । व्यवस्थितविकल्पश्चायं तेन क्वो ड देवदत्तशाल्योरप्रा
ग्देशाभिधानेऽपि इह सत्तारहसं हेनात्वात्कात्पादिन्याह कूलस्तरोत्तरिति द्रौभवतः प्राग्देशताभिन्नो स्य रोच । क्रोडो देव
दत्तादि । ग्रोष्ठिकेरितिभिवज्ञं सैपुरं स्कौनगरं चनाहित्यनामो इह द्वात्वा हालीकग्रामेषु श्रोमि ठन्नत्रिठे सैपुरिकी
सैपुरिका स्कौनगरिकी स्कौनगरिका ॥ वैभिकपूर्वाभिवचना दीदृपापविकास्योर्हहृ द्वन्द्वात्परोपि फिज्ञ्मयते न भ
वनहरिभ्रूतित्यारव्यानाभ्रियन्ते भाष्यकारस्य मतं अयात्त्वित्य हृ प्राचामित्येतद्विशेषणं प्राग्देशेविधि

सि कौ

३२०

मात्राणां प्रत्यासत्तौ देशग्रहणविधाने इति सूत्रार्थः पूर्वमते मलशब्दाध्याहारप्रसंगात् तेन देवदत्तोनाम वाहीकग्राम
स्तस्य प्राग्देशत्वाभावात् देवदत्ताद्यपत्यार्थे देवदत्तिगोत्ते न भवतः इति व्याचख्यौ अत्र पक्षे सैषु पुरी
प्रत्ययत्वं लीमैव साध्यं तयोर्वाहीकग्रामत्वात् नयामीयात् तत्त्वाभावादिति देशेऽपि गोमतीकमप्राग्देशनदी
तटभवाम प्रागो मताः न च देशग्रहणे न दापि ग्रामेष्विवाप्यं विशिष्टलिंगो नदीदेशोऽग्रामाः इत्यत्र रथ्यपादा
नात् प्रागुदग्देशौ विभागहेतुर्मेरो लोकः शरावत्यास्तु योऽवधेः देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्य उदीच्यः पश्चिमोत्तरः शराव
तीनामनदीविशेषः उत्तरपूर्वाभिमुखी लिहरदत्तादयः ते अंतःस्यापश्चिमाभिमुखगामिनीत्यमरटीकाकाराः तस्या
दक्षिणात्पूर्वस्यां दिशि व्यवस्थितो देशः प्राग्देशः उत्तरापरस्यामुदग्देशः तदुक्तं प्रागुदञ्चौ विभजते हंसः क्षीरो
दकं यथा विदुषां शब्दसिद्ध्यर्थं सा नः पातु शरावती वाहीकदेशस्तु प्राग्देशवहिर्भूतः वाह्लिकः क्षितो पर इति भुग्या राम
त्याद्यासीति विवरणकाराः इति तावत् अत्र प्रयागं वितिस्ते उदीच्यग्रामात् वक्ष्यते तो दाम्पदिरूपपावकाशः
शिवपुरं शेवपुरः उत्तरः सदृश शाकलो नाम वाहीकग्रामः इहोभयं प्राप्तौ तिरीतिभाष्ये वाहीकस्याप्युदग्

सि॰मु॰

१८३

संपन्न

321

पं[illegible]गम्यते [illegible] रस्मादिभिरपि तथैवानुवाहश्च वाहीकदेशाह्वन्दूपंनु· करीपर्वशी पंचानां सिंधुषष्ठानामंतरे येस

माश्रिताः वाहीका नाम ते देशा न तेषु दिवसं वसेत् धर्मबहिर्भूतत्वाद्वाहीका इति तात्पर्यं शतद्रूविपाशा इराव

[illegible] भागे सिंधुनद्याः सिंधुनदस्य षष्ठः [illegible] देशो वाहीक इति ख्यातः पतञ्जलिरपि तत्रैव

[illegible] वहीक विपाशायां पिशाचकौ तयोरपत्यं वाहीका नैषा सृष्टिः प्रजापतेः सत्तद्द्वेव नेच्च: वाहीक

[illegible] पयोस्पृत इत्याहुः॥ ॥श्रीः॥ ॥इति श्रीसिद्धान्तसुधानिधौ अथर्वणस्याध्यायस्य प्रथमे पादे

[illegible] कम् पादध्यायसमाप्तः॥ ॥श्रीः॥ ॥शुभमस्तु॥ ॥श्रीशाके १६?२ फाल्गुन वदि दशमी

[illegible]नो॥ ॥रामसहाय॥ ॥श्रीभवानीसहाय॥ ॥श्री करौं ह्यायनमः॥ ॥शुभंभूयात्॥

राम

व्याकरण

सिद्धान्तसुधानिधि

१००००